रक्षणे। पायास्ताम् (२५२) सूत्र में पा धातु से पिबति का ग्रहण होने से इस धातु को एकारादेश (२५२) नहीं होता। अपासीत् (८९) सूत्र में भी पिबति का ही ग्रहण होने से सिच्लुक् नहीं होता [रा] दाने। राति [ला] आदाने। लाति। लायात् [दाप्] लवने (काटना) दाति। दायास्ताम्। घुसंज्ञा के (२४६) न होने से ईकार आदेश और। अदासीत्। सिच्लुक् (८९) नहीं होता [ख्या] प्रकथने (अच्छे प्रकार कहना) इस धातु के प्रयोग सार्वधातुकविषय में ही समझने चाहियें क्योंकि आर्द्धधातुक विषय में चक्षिङ् धातु को ख्याञ् आदेश (३१२) कह चुके हैं उसी के प्रयोग आते हैं। ख्याति। ख्येयात्। ख्यायात्। [प्रा] पूरणे (तृप्त करना) प्राति। प्रेयात्। प्रायात्। अप्रासीत् [मा] माने (समा जाना) माति। ममौ। ममिथ। ममाथ। मातासि। मास्यति। मासति। मासाति। मातु। माहि। अमात्। मेयात् (२४७) मेयास्ताम्। अमासीत्। अमास्यत् [वच] परिभाषणे (व्याख्यान करना) वक्ति। वक्तः। वचन्ति। वक्षि। वक्थः। वच्मि। उवाच (२८२) संप्रसारण। ऊचतुः (२८३) ऊचुः। उवचिथ। उवक्थ। वक्तासि। वक्ष्यति। वाक्षति। वाक्षाति। वक्तु। वग्धि। वचानि। अवक्। अवक्ताम्। अवचन्। अवक्। वच्यात्। उच्यात् (२८३) उच्यास्ताम्। अवोचत्। अङ्। और (३३५) उम् आगम। ये इण् आदि अनिट् परस्मैपदी धातु समाप्त हुए [विद] ज्ञाने ॥ ३४८ ॥

३४९—विदो लटो वा॥ अ०॥ ३। ४। ८३ ॥

विद धातु से परे लट् लकार संबन्धी परस्मैपदसंज्ञक प्रत्ययों के स्थान में णल् आदि ९ आदेश यथासंख्य और विकल्प करके होवें। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। पक्ष में। वेत्ति। वित्तः। विदन्ति। आम्प्रत्ययविधायक (२१३) सूत्र में विद धातु अकारान्त निपातन भाष्यकार ने किया है आम् प्रत्यय के परे विद धातु के अकार का लोप (१७२) होकर स्थानिवत् होने से आम् प्रत्यय को मानकर गुण नहीं होता। विदाञ्चकार। विदाञ्चक्रतुः। विदाञ्चक्रुः। पक्ष में। विवेद। विविदतुः। विविदुः। विवेदिथ। वेदितासि। वेदिष्यति। वेदिषति। वेदिषाति। वेदति। वेदाति। वेत्तु। विद्यात्। वित्ताम् ॥ ३४९ ॥

३५०—विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्* ॥ अ० ॥ ३ । १ । ४१ ॥

लोट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन में विदाङ्कुर्वन्तु विकल्प से निपातन किया है। विद् धातु से आम् प्रत्यय कृञ् का अनुप्रयोग और उ प्रत्यय विकरण आदि निपातन से होते हैं। और पक्ष में। विदन्तु। भी होता है। विद्धि। वित्तात्। वित्तम्। वित्त। वेदानि। वेदाव। वेदाम। अवेत्। अवित्ताम्। अविदुः (१३४) झि को जुस् ॥ ३५० ॥

३५१—दश्च ॥ अ० ॥ ८ । २ । ७५ ॥

धातु के पदान्त दकार को रु आदेश विकल्प करके होवे सिप् परे हो तो। अवेः। रु को विसर्जनीय पक्ष में। अवेत्। अवित्तम्। अवित्त। अवेदम्। अविद्व। अविद्म। विद्यात्। विद्युः। विद्यास्ताम्। अवेदीत्। अवेदिष्टाम्। अवेदिषुः। अवेदिष्यत् [अस] भुवि। यह धातु भू धातु के अर्थ में है। अस्ति ॥ ३५१ ॥

३५२—श्नसोरल्लोपः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १११ ॥

श्नम् प्रत्यय और अस् धातु के अकार का लोप होवे कित् ङित् सार्वधातुक परे हो तो। अस्+तस् = स्तः। सन्ति। असि (५४) स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः ॥ ३५२ ॥

३५३—अस्तेर्भूः ॥ अ० ॥ २ । ४ । ५२ ॥

अस धातु को भू आदेश होवे सामान्य आर्द्धधातुक विषय में अर्थात् आर्द्धधातुक लकारों में भू धातु के ही प्रयोग होते हैं अस् के नहीं। बभूव। बभूवतुः। बभूविथ। भवितासि। भविष्यति। भाविषति। भाविषाति। असति। असाति। असत्। असात्। अस्तु। स्तात्। स्ताम्। सन्तु (३५२) अस्—हि। यहां ॥ ३५३ ॥

---

*इस सूत्र में जो इति शब्द पढ़ा है उससे शब्द के स्वरूप का बोध होता है और इति शब्द का यही प्रयोजन सर्वत्र आता है। काशिकाकार आदि और भट्टोजिदीक्षित ने लिखा है कि इति शब्द पढ़ने से पुरुष और वचन की विवक्षा नहीं कि लोट् के प्रथम पुरुष बहुवचन का ही प्रयोग निपातन किया होवे किन्तु लोट् लकार के सब प्रयोगों में निपातन किया है। विदाङ्करोतु। आदि भी प्रयोग होते हैं सो यह व्याख्यान माननीय नहीं है क्योंकि मूल और महाभाष्य से विरुद्ध है। इस से अगले। अभ्युत्सादयां०। सूत्र में ऐसे ही आम्प्रत्ययांत निपातन किये हैं वहां भी इति शब्द पढ़ा है उसका व्याख्यान इन लोगों ने भी स्वरूपबोधक ही रक्खा है। इस से इनका व्याख्यान पूर्वापर विरुद्ध भी है।

३५४–घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ अ० ॥ ६ । ४।११९ ॥

घुसंज्ञक और अस धातु को एकारादेश और घुसंज्ञक के अभ्यास का लोप होवे हि परे हो तो। अस धातु के अन्त्य अल् सकार के स्थान में एकारादेश होता है पीछे एकारादेश को असिद्ध (४२) मानकर हि को धि (३००) और अकार का लोप (३५२) होता है। एधि। स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव। असाम। लङ् में ईट् (१३१) आसीत्। यहां भी तस् आदि में लोप के वलीय होने से अकार-लोप (३५२) होकर अजादि के न होने से आट् (११९)नहीं प्राप्त है सो अकार-लोप को असिद्ध (४२) मानकर आट् हो जाता है। आस्ताम्। आसन्। आसीः। आस्तम्। आस्त। आसम्। आस्व। आस्म। स्यात्। स्याताम्। स्युः। स्याः। भूयात्। भूयास्ताम्। अभूत्। अभूताम्। अभूवन्। अभविष्यत्। [मृजूष्] शुद्धौ (पवित्रता) यह धातु ऊदित् है ॥ ३५४ ॥

३५५ – मृजेर्वृद्धिः ॥ अ० ॥ ७ । २ । ११४ ॥

मृज धातु के इक् को वृद्धि होवे सामान्य प्रत्ययों के परे। ऋकार को आर् वृद्धि। मार्ष्टि (२३३) षत्व। मृष्टः ॥ ३५५ ॥

३५६ – वा० – इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते ॥

यह वार्तिक (इको गुणवृद्धी) सूत्र पर है। इस व्याकरण शास्त्र में बहुतेरे वैयाकरण लोग मृज धातु को अजादि कित् ङित् प्रत्ययों के परे विकल्प करके वृद्धि कहते हैं। मार्जन्ति। मृजन्ति। मार्क्षि। मृष्ठः। मृष्ठ। मार्ज्मि। मृज्वः। मृज्मः ममार्ज। ममार्जतुः। ममृजतुः। ममार्जुः। ममृजुः। ऊदित् होने से इट् का विकल्प (१४०) ममार्जिथ। ममार्ष्ठ। ममार्जथुः। ममृजथुः। ममार्ज। ममृज। ममार्ज। ममर्ज। ममार्जिव। ममृजिव। ममृज्व। ममार्जिम। ममृजिम। ममृज्म। मार्जितासि। मार्ष्टासि। मार्जिष्यति। मार्क्ष्यति। मार्जिषति।मार्जिषाति।मार्क्षति। मार्क्षाति। मार्जति। मार्जाति। मार्ष्टु। मृष्टात्। मृष्टाम्। मार्जन्तु। मृजन्तु। मृड्ढि। यहां षत्व होने के पश्चात् (२३३) जश्त्व ष्टुत्व होते हैं। मार्जानि।। मार्जाव। मार्जाम। अमार्ट्। अमृष्टाम्। अमार्जन्। अमृजन्। अमार्जम्। मृज्यात्। मृज्याताम्। मृज्यास्ताम्। अमार्जीत्। अमार्जिष्टाम्।

अमार्जीत् । अमार्ष्टाम् । अमार्जुः । अमार्जिष्यत् । अमार्क्ष्यत् [रुदिर्] अश्रुविमोचने (रोना) ॥ ३५६ ॥

३५७ – रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ अ० ॥ ७ । २ । ७६ ॥

रुद्, स्वप्, श्वस्, अन और जक्ष इन पांच धातुओं से परे वलादि सार्वधातुक को इट् का आगम होवे । रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । रोदिषि । रुदिथः । रुदिथ । रोदिमि । रुदिवः । रुदिमः । रुरोद । रुरुदतुः । रुरुदुः । रुरोदिथ । रोदितासि । रोदिष्यति । रोदिषति । रोदिषाति । रोदति । रोदाति । रोदितु । रुदिहि । रोदानि । रोदाव । रोदाम ॥ ३५७ ॥

३५८–रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ९८ ॥

रुद आदि उक्त पांच धातुओं से परे हलादि पित् अपृक्त सार्वधातुक को ईट् होवे। अरोदीत् । अरोदीः ॥ ३५८ ॥

३५९–अड् गार्ग्यगालवयोः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ९९ ॥

गार्ग्य और गालव आचार्यों के मत में रुद आदि पांच धातुओं से परे उक्त सार्वधातुक को अट् का आगम होवे । यह ईट् और अट् इट् के आगम का निषेध है । अरोदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अरोदः अरुदितम् । अरुदित अरोदम् । अरुदिव । अरुदिम । प्रकृति और प्रत्यय की विशेष अपेक्षा रखनेवाले अट् और ईट् आगमों से अन्तरङ्ग होने के कारण यासुट् प्रथम हो जाता है फिर ईट् और अट् की प्राप्ति नहीं है । रुद्यात् । रुद्याताम् । रुद्यास्ताम् । इरित् होने से अङ् विकल्प (१३८) अरुदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीत् । अरोदिष्टाम् । अरोदिषुः [ञिष्वप] शये (सोना) स्वपिति (३५६) इट् । स्वपितः । स्वपन्ति । सुष्वाप (२८२) संप्रसारण सुषुपतुः (२८३) सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्थ । स्वप्तासि । स्वप्स्यति । स्वाप्सति । स्वाप्साति । स्वप्सति । स्वप्साति । स्वपति । स्वपाति । स्वपितु । स्वपितात् । स्वपिहि । अस्वपीत् (३९८) अस्वपत् (३५९) अस्वपिताम् । अस्वपन् । अस्वपीः । अस्वपः । अस्वपम् । स्वप्यात् । स्वप्याताम् । सुप्यात् । सुप्यास्ताम् (२८३) अस्वाप्सीत् । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः । अस्वाप्सीः । अस्वाप्तम् । अस्वाप्त । अस्वाप्सम् । अस्वाप्स्व । अस्वाप्स्म । अस्वप्स्यत् [श्वस] प्राणने (ऊपर का श्वास) श्वसिति । श्वसितः । श्वसन्ति । शश्वास । शश्वसतुः । शश्वसुः । शश्वसिथ । श्वसितासि । श्वसिष्यति । श्वासिषति । श्वासिषाति । श्वसितु । श्वसिहि । अश्वसीत् । अश्वसत् । अश्वसीः । अश्वसः ।

श्वस्यात् । अश्वसीत् (१६२) वृद्धि का निषेध । अश्वसिष्यत् [अन] च । यह धातु भी प्राणन अर्थ में है । अनिति । आन । आनतुः । अनितु । आनीत् । आनत् । आनीः । आनः । अन्यात् । आनीत् । आनिष्टाम् । आनिष्यत् [जक्ष] भक्षहसनयोः (खाना और हंसना) जक्षिति । जक्षितः ॥ ३५९ ॥

३६०—जक्षित्यादयः षट् ॥ अ० ॥ ६ । १ । ६ ॥

जक्ष धातु से लेकर वेवीङ्पर्यन्त सात धातुओं की अभ्यस्त संज्ञा होवे । इस सूत्र में अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि है । अर्थात् जक्ष धातु जिन के आदि में हो ऐसे अन्य छः धातु और जक्ष सातवां हुआ । अभ्यस्त का फल ॥ ३६० ॥

३६१—अदभ्यस्तात् ॥ अ० ॥ ७ । १ । ४ ॥

अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं से परे जो प्रत्यय का आदि झकार उस को अत् आदेश होवे । यह अन्त आदेश का बाधक है । जक्षति । जक्षिषि । जजक्ष । जजक्षिथ । जक्षितासि । जक्षिष्यति । जक्षिषति । जक्षिषाति । जक्षति । जक्षाति । जक्षितु । जक्षतु । जक्षिहि । अजक्षीत् । अजक्षत् । अजक्षिताम् । अजक्षुः (१३४) अभ्यस्त होने से जुस् । अजक्षीः । अजक्षः । जक्ष्यात् । जक्ष्याताम् । जक्ष्यास्ताम् । अजक्षीत् । अजक्षिष्यत् । ये रुदादि पांच धातु समाप्त हुए ॥

[जागृ] निद्राक्षये (जागना) इस धातु के अन्त्य ऋकार का लोप नहीं होता क्योंकि वह उपदेश में अनुनासिक नहीं पढ़ा है । जागर्त्ति । जागृतः । जाग्रति । अभ्यस्त संज्ञा (३६०) होने से प्रत्ययादि झकार को अत् । जागर्ति । जागृथः । जागृथ । जागर्मि । जागृवः । जागृमः । लिट् में विकल्प से आम् (२१३) जागराञ्चकार । जागराम्बभूव । जागरामास । पक्ष में यह धातु दो स्वरवाला है इसलिये प्रथम एकाच् अवयव जामात्र को द्वित्व होता है । जजागार ॥ ३६१ ॥

३६२—जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ८५ ॥

जागृ धातु को गुण होवे वृद्धिविषय और निषेध विषय में परन्तु वि, चिण्, णल् और ङित् प्रत्ययों के परे न होवे । वि करके उणादि का विन् प्रत्यय लिया है । इस सूत्र से तीन प्रकार का नियम निकलता है । एक तो कित् ङित् प्रत्ययों में गुण नहीं प्राप्त है वहां कित् में होना ङित् में नहीं । विन् प्रत्यय में गुण प्राप्त है वहां न होना । जागृविः । चिण् और णल् को छोड़के अन्यत्र वृद्धि-

विषय में गुण होना वृद्धि नहीं । फिर णिच् और णल् में वृद्धि ही होती है । जजागरतुः । जजागरुः । जजागरिथ । जागरितासि । जागरिष्यति । जागरिषति । जागरिषाति । जागर्तु । जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि । जागराणि । जागराव । जागराम । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्त होने से जुस् (१३४) ॥ ३६२ ॥

३६३–जुसि च ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

अजादि जुस् परे हो तो इगन्त अङ्ग को गुण होवे । अजागरुः । यहां ङित् होने से गुण नहीं प्राप्त है इसलिये यह सूत्र है । अजागः । अजागरम् । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयुः । अजादि के कहने से यहां जुस् में गुण नहीं होता । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङ् में । अट्–जागृ–इस्–ईट्–तिप् । इस अवस्था में जागृ धातु के ऋकार को यणादेश प्राप्त है उस का बाधक गुण (२१) प्राप्त और गुण का अपवाद वृद्धि (१५८) प्राप्त है उस का भी अपवाद गुण (३६२) होता है फिर अर् गुण होकर हलन्त होने से वृद्धि (१३५)प्राप्त है उस का निषेध(१३६) होकर विकल्प से वृद्धि (१४४) प्राप्त है उसका बाधक नित्य वृद्धि (१९६) प्राप्त है उस का भी निषेध (१६२) हो जाता है । अजागरीत् । अजागरिष्टाम् । अजागरिष्यत् [दरिद्रा] दुर्गतौ (बुरा हाल) दरिद्राति ॥ ३६३ ॥

३६४–इद्दरिद्रस्य ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

हलादि कित् ङित् सार्वधातुक परे हों तो दरिद्रा धातु को इकारादेश हो । अन्त्य अल् आकार को होता है । दरिद्रितः ॥ ३६४ ॥

३६५-श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११२ ॥

श्ना प्रत्यय और अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं के आकार का लोप हो कित् ङित् सार्वधातुक परे हो तो । दरिद्रति । दरिद्रासि । दरिद्रिथः । दरिद्रिथ । दरिद्रामि । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । (१६९ । १७०) सूत्रों से दरिद्रा धातु को अनेकाच् मानकर आम् प्रत्यय होता है । दरिद्राञ्चकार । दरिद्राम्बभूव । दरिद्रामास । वेद में आम् प्रत्यय नहीं होता वहां । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः । ददरिद्रुः ॥ ३६५ ॥

३६६–वा०– दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

आर्द्धधातुक प्रत्ययों की विवक्षा में दरिद्रा धातु के आकार का लोप होवे । प्रयोजन यह है कि इट् और अजादि कित् ङित् आर्द्धधातुक में आकारलोप (२४४)

होता है इस वार्तिक से हलादि कित् ङित् आर्द्धधातुक में भी हो जाता है। ददरिद्रिथ। दारिद्रितासि। दरिद्रिष्यति। दरिद्रिषाति। दरिद्रातु। दरिद्रितात्। दरिद्रिताम्। दारिद्रतु दरिद्रिहि। दरिद्राणि। अदरिद्रात्। अदरिद्रिताम्। अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्रियाताम्। दरिद्रियुः। दरिद्र्यात्। दरिद्र्यास्ताम्। यहां हलादि कित् आर्द्धधातुक में लोप (३६६) होता है ॥ ३६६ ॥

३६७—वा०—अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् ॥

लुङ् लकार में दरिद्रा धातु के आकार का लोप विकल्प करके होवे। पूर्व आचार्यों के मत में अद्यतनी संज्ञा लुङ् लकार की है। अदरिद्रीत्। अदरिद्रिष्टाम्। अदरिद्रासीत् (२५२) अदरिद्रिष्यत् ॥३६७॥

३६८—का०—न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

आर्द्धधातुक में सामान्य करके जो लोप (३६५) कहा है सो। दरिद्रायकः। यहां कृदन्त ण्वुल् प्रत्यय में तथा। दरिद्राणम्। यहां ल्युट् प्रत्यय में आकारलोप न होवे और सन् प्रत्यय के परे विकल्प करके होवे। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। [चकासृ] दीप्तौ (प्रकाश) चकास्ति। चकास्तः। चकासति। चकासाञ्चकार। (१७०) आम्। चकासाम्बभूव। चकासामास। चकासितासि। चकासिष्यति। चकासिषति। चकासिषाति। चकास्तु। चकासतु चकास्—हि। यहां प्रथम हि को धि आदेश (३०२) होकर धकार के परे सलोप (१११) हो जाता है। चकाधि। चकासानि। अचकास्—त्। यहां संयोगान्त तकार का लोप होकर ॥ ३६८ ॥

३६९—तिप्यनस्तेः ॥ अ० ॥ ८। २। ७३ ॥

अस धातु को छोड़के अन्य धातु के पदान्त सकार को दकार आदेश होवे तिप् परे हो तो। अचकात्। अचकाद्। अचकास्ताम्। अचकासुः ॥ ३६९॥

३७०—सिपि धातो रुर्वा ॥ अ० ॥ ८। २। ७४ ॥

पदान्त धातु के सकार को विकल्पकरके रु हो सिप् परे हो तो। पक्ष में पूर्व सूत्र से दकार होता है। अचकाः। अचकात्। चकास्यात्। चकास्यास्ताम्। अचकासीत्। अचकासिष्टाम्। अचकासिष्यत् [शासु] अनुशिष्टौ (शिक्षा देना) शास्ति ॥ ३७० ॥

३७१— शास इदङ्हलोः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

शास धातु की उपधा को इकार आदेश होवे अङ् और हलादि कित् ङित् आर्द्धधातुक परे हो तो । शिष्टः (२८४) षत्व । शासति । शास्सि । शिष्ठः । शिष्ठ । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः । शशास । शशासतुः । शशासुः । शासितासि । शासिष्यति । शासिषति । शासिषाति । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥ ३७१ ॥

३७२—शा हौ ॥ अ० ॥६ । ४ । ३५ ॥

शास धातु को शा आदेश होवे हि परे हो तो । शा आदेश अनेकाल् होने से संपूर्ण के स्थान में होता है । शा आदेश को असिद्ध (४१) मानकर हि को धि आदेश (३००) हो जाता है । शाधि । शिष्टात् । शिष्टम् । शिष्ट । शासानि । अशात् । (३६९) अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः (३७०) शिष्यात् । शिष्याताम् । शिष्यास्ताम् । लुङ् में (२९६) सूत्र से अङ् होकर इकार (३७१) अशिषत् । अशिषाताम् अशिषन् । अशासिष्यत् । इति विदादय उदात्ताः परस्मैपादिनः ॥

ये विद् आदि सेट् परस्मैपदी धातु हैं परन्तु स्वप धातु अनिट् है। अब आगे पांच धातु वैदिक विषयक कहते हैं उन के प्रयोग लोक में नहीं आते [दीधीङ्] दीप्तिदेवनयोः (प्रकाश और क्रीड़ा आदि) [वेवीङ्] वेतिना तुल्ये । वी गतिव्याप्ति० । इस लिखित धातु के अर्थों में वेवीङ् धातु भी है। दीधीते । दीध्याते (१५६) यण् । दीध्यते । दीधीषे। दीध्याथे । दीधीध्वे। दीध्ये । दीधीवहे। दीधीमहे । वेवीते ।वेव्याते । दिदीध्ये । वेद में निषेध होने के कारण आम् प्रत्यय (१६९) लिट् में नहीं होता । दिदीध्याते । दिदीध्यिरे ॥ ३७२ ॥

३७३—यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ५३ ॥

दीधी और वेवी धातु के अन्त्य वर्ण का लोप होवे यकारादि और इवर्ण परे हों तो । दिदीधिषे । विवीव्ये । विवीविषे । दिदीधिवहे । विवीविवहे । दीधितासे (५२) गुणनिषेध । वीवितासे । दीधिष्यते । दीधिषतै । दीधिषातै । दाध्यतै । दीध्यातै । दीधीताम् । दीध्यै । अदीधीत । दीधीत । दीधिषीष्ट । अदीधिष्ट । अदीधिष्यत । उदात्तावात्मनेपदिनौ । ये दोनों धातु सेट् आत्मनेपदी हैं ॥

अथ त्रयः परस्मैपादिनः [षस, सस्ति] स्वप्ने (सोना) सस्ति । सस्तः । ससन्ति । सस्सि । ससास । सेसतुः । ससितासि । ससिष्यति । सासिषति । सासिषाति । सस्तु । असत् (३६९) असस्ताम् । अससन् । असः । असत् (३७०) अससम् । सस्यात् । सस्याताम् ।

सस्युः । सस्यास्ताम् । असासीत् । अससीत् । असासिष्यत् । सस्ति धातु में इदित् होने से नुम् । संस्त–ति । इस अवस्था में संयोगादि सकार का लोप (२१०) होकर हल् से परे तकारलोप (२७२) होता है । सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति । सन्त्सि । सन्थः । सन्थ । सन्त्मि । सन्त्व । सन्त्म । ससंस्त । ससंस्तिथ । संस्तितासि । संस्तिष्यति । संस्तिषति । संस्तिषाति । सन्तु । संस्तात् । संस्ताम् । संस्तन्तु । असन् । असन्ताम् । असंस्तन । असन् । संस्त्यात् । संस्त्याताम् । संस्त्यास्ताम् । असंस्तीत् । असंस्तिष्टाम् । असंस्तिष्यत् [वश] कान्तौ (इच्छा वा शोभा) वष्टि (२३३) षत्व । उष्टः (२८६) सम्प्रसारण । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उष्ठ । वश्मि । उश्वः । उश्मः । उवाश (२८२) ऊशतुः (२८३) ऊशुः । उवशिथ । वशिता । वशिष्यति । वाशिषति । वाशिषाति । वष्टु । उष्टात् । उष्टाम् । उशन्तु । उड्ढि । वशानि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्यात् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् । अवशिष्यत् । ये षस आदि तीन धातु परस्मैपदी समाप्त हुए ॥

[चर्करीतञ्च] इस निर्देश से यङ्लुगन्त धातुओं से परस्मैपद और शप् का लुक् होता है । सो यङ्लुगन्त प्रक्रिया का विषय है [ह्नुङ्] अपनयने (दूर करना) ह्नुते । ह्नुवाते । ह्नुषे । जुह्नुवे । जुह्नुविषे । जुह्नुविढ्वे । जुह्नुविध्वे । ह्नोतासे । ह्नोष्यते । ह्नोषतै । ह्नोषातै । ह्नुताम् । ह्नवै । अह्नुत । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट । अह्नोष्यत । अनुदात्त आत्मनेपदी । यह धातु अनिट् आत्मनेपदी है ॥ २७३ ॥

इतिलुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः ॥

यह लुक् विकरणवाला अदादिगण समाप्त हुआ ॥

अथ जुहोत्यादिगणः ॥

[हु] दानादनयोः । आदाने चेत्येके (देना, खाना और ग्रहण करना) यहां दान अर्थ से अग्नि में हवन करना भी लिया जाता है । और इस धातु को भाष्यकार ने तृप्ति अर्थ में भी माना है ॥

३७४–जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ अ० ॥ २।४ । ७५ ॥

हु आदि धातुओं से शप् के स्थान में श्लु होवे । श्लु संज्ञा भी प्रत्यय के अदर्शन की ही होती है इस कारण शप् का लोप हो जाता है । हु–तिप् । यहां ॥ ३७४ ॥

३७५–श्लौ ॥ अ० ॥ ६।१।१० ॥

अनभ्यास धातु के प्रथम एकाच् अवयव और अजादि धातु के द्वितीय एकाच्

अवयव को द्वित्व हो श्लु परे हो तो। जुहोति । जुहुतः । अभ्यस्त (३६०) होने से प्रत्ययादि झ को अत् (३८१) और यण् (२८१) होकर । जुह्वति । जुहोषि । जुहुथः । जुहुथ । जुहोमि । जुहुवः । जुहुमः ॥ ३७५ ॥

३७६—बहुलं छन्दसि ॥अ०॥२।४।७६॥

वेदविषय में शप् के स्थान में श्लु आदेश बहुल करके होवे। प्रयोजन यह है कि हवति । भरति । आदि भी प्रयोग हो जावें ॥ ३७६ ॥

३७७—भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ अ०॥ ३।१।३९॥

भी, ह्री, भृ और हु धातुओं से आम् प्रत्यय विकल्प करके होवे लोक विषय में लिट् लकार परे हो तो और आम् के परे श्लुवत् कार्य्य द्विर्वचन भी होवे। जुहवाञ्चकार । जुहवाञ्चक्रतुः । जुहवाम्बभूव । जुहवामास । होतासि । होष्यति । हौषति । हौषाति । जुहवति । जुहवाति । हवति । हवाति । जुहोतु । जुहुतात् । जुह्वतु । जुहुधि (३००) हि को धि । जुहवानि । अजुहोत् । अजुहुताम् । अजुहवुः (१३४) जुस् हो कर गुण (३६३) जुहुयात् । जुहुयाताम् । जुहुयुः । हूयात् (१६०) दीर्घ । अहौषीत् (१५८) वृद्धि । अहौष्टाम् । अहौषुः । अहोष्यत् [ञिभी] भये (डरना) ञि की इत्संज्ञा (१५०) बिभेति ॥ ३७७ ॥

३७८—भियोऽन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११५ ॥

भी धातु को इकार आदेश विकल्प करके होवे हलादि कित् ङित् सार्वधातुक परे हो तो। दीर्घ ईकार को एक पक्ष में ह्रस्व हो जाता है । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति (३६०।३८१) बिभेषि । बिभिथः । बिभीथः । बिभयाञ्चकार । बिभयामास । बिभयाम्बभूव । पक्ष में बिभाय । बिभ्यतुः । बिभ्युः । बिभेथ । बिभयिथ । भेतासि । भेष्यति । भैषति । भैषाति । बिभयति । बिभयाति । भयति । भयाति । बिभेतु । बिभितात् । बिभीतात् । बिभिताम् । बिभीताम् । बिभ्यतु । अबिभेत् । अबिभिताम् । अबिभीताम् । अबिभयुः । बिभियात् । बिभियाताम् । बिभीयाताम् । भीयात् । अभैषीत् । अभेष्यत् । [ह्री] लज्जायाम् (लज्जा) जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार । जिह्रयाम्बभूव । जिह्रयामास । जिह्राय । जिह्रियतुः । जिह्रेथ । जिह्रयिथ । ह्रेतासि । ह्रेष्यति । ह्रैषति । ह्रैषाति । जिह्रेतु । जिह्रीतात् । जिह्रियतु । जिह्रीहि । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । ह्रीयात् । अह्रैषीत् ।

अहोष्यत् । जुहोत्यादयोऽनुदात्ता परस्मैपदिनः । हु आदि धातु अनिट् परस्मैपदी हैं । [पॄ] पालनपूरणयोः (पालन और समाप्ति) उदात्तः परस्मैभाषः । यह धातु सेट् परस्मैपदी है । श्लु के परे द्वित्व (३७५) होकर ॥ ३७८ ॥

३७९–अर्त्तिपिपर्त्योश्च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ७७ ॥

ऋ और पॄ धातु के अभ्यास को इकार आदेश होवे श्लु परे हो तो । पिपर्ति । यहां अभ्यास के ऋकार को उकार आदेश (३८०) प्राप्त है उस का बाधक गुण (२१) होता है ॥ ३७९ ॥

३८०–उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ अ० ॥ ७ । १ । १०२ ॥

ओष्ठस्थानी वर्ण जिस के पूर्व हो ऐसा जो ॠकार तदन्त अङ्ग को उकार आदेश होवे । ॠ के स्थान में रपर उकार होकर । पिपूर्तः (१६७) दीर्घ । पिपुरति । पिपर्षि । पिपूर्थः । पिपूर्थ । पिपर्मि । पिपूर्वः । पिपूर्मः । पपार । कित् लिट् अतुस् आदि में गुण (२५८) प्राप्त है उस का बाधक ॥ ३८० ॥

३८१–शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ अ० ॥ ७ । ४ । १२ ॥

शॄ, दॄ और पॄ धातुओं को विकल्प करके ह्रस्व होवे कित् लिट् परे हो तो । पक्ष में गुण (२५८) होता है ह्रस्व पक्ष में गुण नहीं पप्रतुः । पप्रुः । यण् । पपरतुः । पपरुः । पपारिथ । पप्रथुः । । पप्र । पपर । पपार । पपर । पप्रिव । पपरिव । पप्रिम पपरिम । परीतासि । परितासि (२६४) इट् को दीर्घ विकल्प । परीष्यति । परिष्याति । पारीषति । पारीषाति । पारिषति । पारिषाति । परीषति । परीषाति । परिषाति । परिषाति । पिपरति । पिपराति । पिपर्त्तु । पिपूर्तात् । पिपूर्त्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्धि । पिपराणि । पिपराव । पिपराम । अपिपः । अपिपूर्त्ताम् । अपिपरुः । यहां अभ्यस्त संज्ञा होने से जुस् (१३४) होकर गुण (३६३) होता है । अपिपः । अपिपूर्तम् । अपिपूर्त । अपिपरम् । अपिपूर्व । अपिपूर्म । पिपूर्यात् । पिपूर्याताम् । पूर्यात् । पूर्यास्ताम् । यहां भी (३८०) उत्व होकर दीर्घ (१६७) होता है । अपारीत् । अपारिष्टाम् । अपरीष्यत् । अपरिष्यत् । ह्रस्वान्तोऽयमित्येके । किन्हीं लोगों के मत में यह पृ धातु ह्रस्व ऋकारांत है । पिपर्ति । पिपृतः । यहां दीर्घ ॠकार के न होने से उत्व नहीं होता । पिप्रति । पपार । पप्रतुः । पप्रुः । पपरुः । पर्त्ता । ह्रस्वान्त पक्ष में अनिट् है । परिष्यति (२३८) इट् । पिपृयात् । प्रियात् (२३९) प्रियास्ताम् । अपार्षीत् । अपार्ष्टाम् । अपरिष्यत् । [डुभृञ्] धारणपोषणयोः । डु की इत्संज्ञा (१५०) ॥ ३८१ ॥

३८२—भृञामित् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ्, माङ् और ओहाङ् इन तीनों धातुओं के अभ्यास को इकार आदेश होवे श्लु परे हो तो । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभृध्वे । बिभराञ्चकार (३७७) आम् प्रत्यय और आम् के परे श्लुवत् होने से द्वित्व होता है । पक्ष में । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ (१४८) इट् का निषेध । बभृव । बभृम । भर्तासि । भरिष्यति । भार्षति । भार्षाति । बिभरति । बिभराति । बिभर्तु । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । बिभृयाताम् । भ्रियात् । भ्रियास्ताम् । भृषीष्ट (२४०) अभार्षीत् । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत [माङ्] माने शब्दे च (तोल और शब्द) ॥ ३८२ ॥

३८३—ई हल्यघोः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

घुसंज्ञक धातुओं को छोड़के श्ना और अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं के आकार को ईकारादेश होवे हलादि कित् ङित् सार्वधातुक परे हो तो । मिमीते । मिमाते । मिमते । यहां अजादि सार्वधातुक में आकारलोप हो जाता है और अभ्यास को इकारादेश (३८२) होता है । मिमीषे । मिमाथे । ममे । ममाते । ममिरे । मातासे । मास्यते । मासतै । मासातै । मिमीताम् । मिमाताम् । मिमताम् । मिमै । अमिमीत । मिमीत । मिमीयाताम् । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत [ओहाङ्] गतौ । माङ् के समान इस के भी प्रयोग होते हैं । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । जहाते । जहिरे । हातासे । हास्यते । हासतै । हासातै । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत । अनुदात्तात्मनेपदिनो ये दोनों धातु अनिट् आत्मनेपदी हैं [ओहाक्] त्यागे । यह परस्मैपदी है (३८२) सूत्र यहां नहीं लगता क्योंकि यहां से पूर्व ही भृञ् आदि तीन धातु पूरे हो गये । जहाति ॥ ३८३ ॥

३८४—जहातेश्च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११६ ॥

हलादि कित् ङित् सार्वधातुक परे हो तो जहाति धातु के आकार को इकार आदेश विकल्प करके होवे । और पक्ष में ईकार (३८३) होता है । यह सूत्र (३८३) सूत्र का अपवाद होने से प्राप्त विभाषा है । जहितः । जहीतः । जहति । जहासि । जहिथः । जहीथः । जहिथ । जहीथ । जहामि । जहिवः । जहीवः । जहिमः । जहीमः । जहौ । जहतुः । जहिथ । जहाथ । हातासि । हास्यति । हासति । हासाति । जहाति । जहातु । जहितात् । जहीतात् । जहिताम् । जहीताम् । जहतु ॥ ३८४ ॥

३८५–मा च हौ ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११८ ॥

जहाति धातु को आकारादेश हो हि परे हो तो और चकार से इत् और ईत् भी होवें । जहाहि । जहिहि । जहीहि । जहानि । अजहात् । अजहिताम् । अजहीताम् । अजहुः ॥ ३८५ ॥

३८६–लोपो यि ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११८ ॥

यकारादि सार्वधातु परे हों तो जहाति धातु के आकार का लोप होवे । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः । हेयात् (२४७) हेयास्ताम् । अहासीत् (२५१) अहासिष्टाम् । अहास्यत [डुदाञ्] दाने (देना) ददाति । दत्तः यहां (३८३) सूत्र में घुसंज्ञक धातुओं को ईकारादेश का निषेध होने से आकारलोप (३६५) होता है । ददाति । ददासि । दत्थः । दत्थ । ददामि । दद्वः । दद्मः । दत्ते । ददाते । ददते । दद्ध्वे । ददे । ददौ । ददतुः । ददे । ददाते । दातासि । दातासे । दास्यति । दास्यते । दासति । दासाति । दासतै । दासातै ॥ ३८६ ॥

३८७–घोर्लोपो लेटि वा ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ७० ॥

घुसंज्ञक धातुओं के आकार का लोप विकल्प करके होवे लेट् लकार परे हो तो । ददति । ददाति । ददत् । ददात् । यहां आट् के आगम पक्ष में लोप होने पर भी ददाति होता है जो लोप न कहते तो अट् आट् दोनों पक्ष में । ददाति प्रयोग बनता । और विकल्प कहने से यह प्रयोजन है कि किसी को ऐसी शंका न हो कि ददाति प्रयोग नित्य प्राप्त है-उस का लोप कहने से बाधक होगा । ददातु । दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । देहि (३५४) एत्वाभ्यासलोप । ददानि । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । दद्याताम् । दद्युः । देयात् (२४७) घुसंज्ञा होने से एत्व । देयास्ताम् । अदात् (८९) सिच्लुक् । अदाताम् । अदुः । दत्ताम् । ददाताम् । ददताम् । दत्स्व । ददै । अदत्त । ददीत । दासीष्ट । अदित (२६३) इत्व और कित्व । अदिषाताम् । अदिषत । अदास्यत् । अदास्यत [डुधाञ्] धारणपोषणयोः । इस के प्रयोग डुदाञ् के तुल्य जानो । दधाति ॥ ३८७ ॥

३८८–दधस्तथोश्च ॥ अ० ॥ ८ । २ । ३८ ॥

द्वित्व किये झषन्त धा धातु के बश् को भष् आदेश होवे त, थ, स् और ध्व परे हों तो । यहां अनभ्यास के आकार का लोप (३६५) किये पश्चात् अभ्यास के

दकार को धकार हो जाता है। धत्तः। दधति। दधासि। धत्थः। धत्थ। दधामि। दध्वः। दध्मः। धत्ते। दधाते। दधते। धत्से। धद्ध्वे। दधौ। दधतुः। धातासि। धातासे। धास्यति। धास्यते। धासतै। धासातै। धासति धासाति। दधति (३८७) दधाति। दधत्। दधात्। दधातु। धत्तात्। धत्ताम्। दधतु। धेहि (३५४) दधानि। धत्ताम्। दधाताम्। धत्स्व। धद्ध्वम्। अदधात्। अधत्ताम्। अदधुः। अधत्त। अदधाताम्। अदधत। अधत्थाः। अधद्ध्वम्। दध्यात्। दधीत। धेयात् (२४७) अधात्। अधाताम्। अधुः (८९) अधित (२६३) अधिषाताम्। अधिषत। अधास्यत्। अधास्यत। अनुदात्तावुभयतोभाषौ। ये दोनों धातु अनिट् उभयपदी हैं॥

अथ त्रयः स्वरितेतः। अब तीन धातु स्वरितेत् (उभयपदी) कहते हैं [णिजिर्] शौचपोषणयोः (शुद्धि और पुष्टि)॥ ३८८॥

३८९—निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ अ० ॥ ७। ४। ७५ ॥

निज आदि (निज्, विज्, विष्) तीन धातुओं के अभ्यास को गुण होवे श्लु परे हो तो। नेनेक्ति। यहां तिप् के आश्रय से अनभ्यास को भी गुण होता है। नेनिक्तः। नेनिजति। नेनेक्षि। नेनिक्थः। नेनिक्थ। नेनेज्मि। नेनिज्वः। नेनिज्मः। नेनिक्ते। नेनिजाते। नेनिजते। निनेज। निनिजतुः। निनिजे। निनिजाते। नेक्तासि। नेक्तासे। नेक्ष्यति। नेक्ष्यते। नेक्षति। नेक्षाति नेक्षतै। नेक्षातै। ॥ ३८९॥

३९०—नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके॥अ०॥७।३।८७॥

अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं को गुण न होवे अजादि पित् सार्वधातुक परे हो तो। यह सूत्र (५१) सूत्र का अपवाद है अर्थात् लघूपध गुण का निषेध है। नेनिजति। नेनिजाति। नेनिजत्। नेनिजात्। नेनिजतै। नेनिजातै। नेनेक्तु। नेनिग्धि। नेनिजानि। नेनिक्ताम्। नेनिजाताम्। नेनिजै। नेनिजावहै। अनेनेक्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। अनेनेक्। अनेनिजम् (३९०) अनेनिक्त। अनेनिजाताम्। अनेनिजत। नेनिज्यात्। नेनिजीत। निज्यात्। निज्यास्ताम्। निक्षीष्ट (१६३)। अनिजत् (१३८)। अनैक्षीत्। अनैक्ताम्। अनिक्त। अनिक्षाताम्। अनेक्ष्यत्। अनेक्ष्यत [विजिर्] पृथग्भावे (अलग होना) णिज धातु के समान सिद्धि। वेवेक्ति। वेविक्तः। वेविक्ते। वेविजाते। विवेज। विविजतुः। विवेजिथ। विविजे। वेक्तासि। वेक्तासे। वेविजति। वेविजाति। वेविजतै। वेविजातै। वेवेक्तु। वेविग्धि। वेविजानि। वेविक्ताम्। वेविजै।

अवेवेक् । अवेविक्ताम् । अवेविजुः । अवेविजम् । वेविज्यात् । वेविजीत । विज्यात् । विक्षीष्ट (१६३) अविजत् । अवैक्षीत् । अविक्त । अवेक्ष्यत् । अवेक्ष्यत [विषॢ] व्याप्तौ (व्यापक होना) पूर्ववत् । वेवेष्टि । वेविष्टः । वेविषति । वेवेक्षि । वेविष्टे । वेविषाते । वेविषते । विवेष । विविषे । वेष्टासि । वेष्टासे । वेक्ष्यति । वेक्ष्यते । वेक्षाति । वेक्षाति । वेक्षते । वेक्षातै । वेविषाति । वेविषाति (३९०) गुणनिषेध । वेवेष्टु । वेविष्टात् । वेविष्टाम् । वेविषतु । वेविड्ढि । वेविषाणि । वेविष्टाम् । वेविषाताम् । वेविषताम् । वेविड्ढ्वम् । अवेवेट् । अवेविष्टाम् । अवेविषुः । अवेविषम् । अवेविष्ट । अवेविषाताम् । अवेविषत । वेविष्यात् । वेविषीत । विष्यात् । विष्यास्ताम् । विक्षीष्ट (१६३) विक्षीयास्ताम् । अविषत् (२१७) अविक्षत (२०७) अविक्षाताम् (२०८) अविक्षन्त । अवेक्ष्यत् । अवेक्ष्यत । ये णिजृ आदि अनिट् उभयपदी तीन धातु समाप्त हुए ॥

अथाऽऽगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्चैकादश । अब इस गण के अन्त तक परस्मैपदी वेदविषयक ११ ग्यारह धातु कहते हैं [घृ] क्षरणदीप्त्योः (अच्छे प्रकार चलना और प्रकाश) ॥ ३९० ॥

३९१—बहुलं छन्दसि ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ७८ ॥

वेदविषय में श्लु परे हो तो अभ्यास को इकारादेश बहुल करके होवे । जिघर्त्ति । जघर्त्ति । जिघृतः । जघृतः । जिघ्रति । जिघर्म्मि । जघार । जघ्रतुः । घर्त्तासि । घरिष्यति (२३८) यह नियम नहीं है कि केवल वैदिक प्रयोगों में लोक वेद के सामान्य सूत्र लगें किन्तु केवल एक विषय के सामान्य विषय में नहीं लगते । घार्षति । घार्षाति । जिघ्रति । जिघ्राति । । जघ्रति । जघ्राति जिघर्त्तु । जघर्त्तु । अजिघः । अजघः । अजिघरुः । जिघृयात् । घ्रियात् (२३९)अघार्षीत् । अघरिष्यत् [हृ] प्रसह्यकरणे (हठ करना) ॥ ३९१ ॥

३९२—वा०—हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य भत्वम् ॥

हृ और ग्रह धातु के हकार को भकारादेश होवे वेद विषय में । जिभर्त्ति । जभर्त्ति । जभार । जहार । भर्त्ता । भरिष्यति । भार्षति । भार्षाति । जिभर्त्तु । जभर्त्तु । जभृतु । जभृहि । अजभः । अजभृताम् । अजभरुः । जभृयात् । भ्रियात् । अभार्षीत् । अभरिष्यत् । सर्वत्र वैदिक प्रयोगों में यह बात समझ लेनी चाहिये कि वेद में जिस प्रकार का प्रयोग जिस धातु का आ जाता है उस के अनुकूल सूत्र वार्त्तिकों से सिद्धि समझ ली जाती है कुछ सूत्रों वा वार्त्तिकों के अनुकूल सब वैदिक प्रयोग नहीं लिखने चाहियें

इसलिये यहां इन धातुओं के प्रयोग सूक्ष्म ही लिखते हैं [ऋ, सृ] गतौ। ऋ धातु को द्वित्व होने पश्चात् अभ्यास के ऋकार को अकार (१०६) होकर (३९१) सूत्र से अभ्यास को इकार हो जाता फिर (३७९) सूत्र में अर्त्ति ग्रहण सामर्थ्य से यह धातु लोक में भी समझा जाता है। सो इकारादेश भी नित्य होता है। फिर इ+ऋ+तिप् = इयर्त्ति (१५३) अभ्यास को इयङ् और अनभ्यास को गुण हो जाता है। इयृतः। इय्रति। आर। आरतुः। आरिथ (२५९) अर्त्तासि। अरिष्यति। आर्षति। आर्षाति। इयरति। इयराति। इयर्त्तु। इयृतात्। इयृताम्। इय्रतु। इयृहि। इयराणि। इयराव। इयराम। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयरुः। ऐयः। ऐयृतम्। ऐयृत। ऐयरम्। ऐयृव। ऐयृम। इयृयात्। अर्यात् (२५४) आरत्। आरताम् (२५६। २५७) आरिष्यत्। ससर्त्ति। सिसर्त्ति। इत्यादि। घ्रादयश्चत्वारोऽनुदात्ताः। ये घृ आदि चार धातु अनिट् हैं [भस] भर्त्सनदीप्त्योः (धमकाना और प्रकाश) बिभस्ति। बभस्ति ॥ ३९२ ॥

३९३–घसिभसोर्हलि च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १०० ॥

घस और भस धातु के उपधा अकार का लोप होवे हलादि और अजादि कित् ङित् प्रत्यय परे हों तो वेद विषय में। बभ्+स्+तस् = बब्धः (१४२) बप्सति। बभास। बिभस्तु। बब्धाम्। बभसानि। अबिभः। अबिब्धाम्। अबिभसुः। बप्स्यात् बप्स्याताम्। भस्यात्। भस्यास्ताम्। अभासीत्। अभसीत्। अभासिष्यत्। [कि] ज्ञाने। चिकेति। चिकितः। चिकयति। चिकयाति। चिकेतु। चिकिहि। चिकयानि। अचिकेत्। अचिकयुः। चिकियात्। कीयात्। अकैषीत्। यह धातु अनिट् है [तुर] त्वरणे (शीघ्रता) तुतोर्त्ति। तुतूर्त्तः। तुतुरति। तुतुराति। (३९०) तुतोर्त्तु। तुतुराणि। अतुतोः। अतुतुरुः। तुतूर्यात्। तूर्यात्। अतोरीत्। [धिष] शब्दे। दिधेष्टि। दिधिष्टः। दिधिषति। अदिधेट् [धन] धान्ये। दिधन्ति। दधन्ति। दधनति। दधान। दधनतुः। धनितासि। धनिष्यति। दधनति। दधनाति। धानिषति। धानिषाति। दिधन्तु। दिधनानि। अदिधन्। अदिधनुः। दधन्यात्। धन्यात्। अधानीत्। अधनीत्। अधनिष्यत् [जन] जनने। जजन्ति ॥ ३९३ ॥

३९४–जनसनखनां सञ्झलोः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

जन, सन और खन धातुओं के अन्त को आकारादेश होवे झलादि सन् और झलादि कित् ङित् परे हों तो। जजातः। जज्ञति (२१४) पश्चात् न् को ञ् श्चुत्व होता है।

जजंसि । जजाथः जजन्मि । जजान । जज्ञतुः (२१४) जानिषति । जानिषाति । जजनति । जजनाति । जजन्तु । जजातात् । जजाहि ॥ ३८४ ॥

३९५—वा छन्दसि ॥ अ० ॥ ३ । ४ । ८८ ॥

वेदविषय में सिप् के स्थान में हि आदेश विकल्प करके पित् होवे । जिस पक्ष में पित् होता है वहां जजन्हि । आकार नहीं होता । जजनानि । अजजन् । अजजाताम् । अजज्ञुः । अजजनम् । जजायात् । जजन्यात् (१८५) अजानीत् । अजनीत् । ये तुर आदि धातु सेट् परस्मैपदी हैं [गा] स्तुतौ (प्रशंसा) जिगाति । जिगीतः जिगति (३६५) जगौ । गातासि । गास्यति । गासति । गासाति । जिगातु । जिगीहि । जिगाहि । अजिगात् । अजिगीताम् । अजिगुः । जिगीयात् । गायात् । अगासीत् । अगास्यत् । यह धातु अनिट् परस्मैपदी है ॥ ३९५ ॥

इति श्लुविकरणो जुहोत्यादिगणः समाप्तः ॥

अथ दिवादिगणः ॥

[दिवु] क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (खेलना, जीतने की इच्छा, लेना, देना, प्रकाश, प्रशंसा, आनन्द, अहंकार, निद्रा, शोभा और गति अर्थात् ज्ञान गमन प्राप्ति) अब भृष् धातु पर्य्यन्त सेट् परस्मैपदी धातु कहते हैं ॥

३९६—दिवादिभ्यः श्यन् ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६९ ॥

दिव आदि धातुओं से शप् (१८) का बाधक श्यन् प्रत्यय होवे कर्त्ता में सार्वधातुक परे हों तो । दीव्यति (१८७) दीर्घ । दीव्यतः । दीव्यन्ति । दिदेव । दिदिवतुः । दिदेविथ । देवितासि । देविष्यति । देविषति । देविषाति । दीव्यति । दीव्याति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । [षिवु] तन्तुसन्ताने (सीना) सीव्यति । सिषेव । असेवीत् । [स्रिवु] गतिशोषणयोः (गति और शोखना) स्रीव्यति [ष्ठिवु] निरसने (थूकना) ष्ठीव्यति (१५२)सत्व निषेध । तिष्ठेव । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । [ष्णुसु] अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नुष्यति ! सुष्णोस [ष्णसु] निरसने । स्नस्यति । सस्नास । सस्नसतुः [क्नसु] ह्वरणदीप्त्योः (कुटिलता और प्रकाश) क्नस्यति । चक्नास [व्युष] दाहे (जलना) व्युष्यति । वुव्योष [प्लुष] च । प्लुष्यति । पुप्लोष [नृती] गात्रविक्षेपे (नांचना) नृत्यति । ननर्त्त । ननृततुः । ननृतुः । ननर्त्तिथ । नर्त्तितासि ॥ ३९६ ॥

३९७–सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ अ०॥७ । २ । ५७ ॥

कृत, चृत, छृद, तृद और नृत धातुओं से परे जो सिच्भिन्न सकारादि आर्द्ध-धातुक उस को विकल्प करके इट् का आगम होवे । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । नर्तिषति। नर्तिषाति । नर्त्सति । नर्त्साति ।नृत्यति नृत्याति नृत्यतु । नृत्य । नृत्यानि । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्त्तीत् । अनर्त्तिष्यत् । अनर्त्स्यत् [त्रसी] उद्वेगे (भय होना) (१८८) सूत्र से श्यन् विकल्पपक्ष में शप् ।त्रस्यति ।त्रसति । तत्रास। विकल्प से एत्वा-भ्यास लोप (२२९) होकर । त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रेसुः । तत्रसुः । त्रसितासि । त्रसि-स्यति । त्रासिषति । त्रासिषाति । त्रस्यति । त्रस्याति ।त्रसति।त्रसाति।त्रस्यतु। त्रसतु । अत्र-स्यत्।अत्रसत्।त्रस्येत्।त्रसेत्।त्रस्यात्।अत्रासीत् । अत्रसीत्। अत्रसिष्यत् [कुथ] पूतीभावे (दुर्गन्ध)कुथ्यति। चुकोथ [पुथ] हिंसायाम् । पुथ्यति । पुपोथ [गुध] परिवेष्टने (लपेटना) गुध्यति । जुगोध ।जुगुधतुः । गोधितासि । गोधिष्यति । गोधिषति।गोधिषाति । गुध्यतु । अगुध्यत् ।गुध्येत् । गुध्यात् । अगोधीत् । अगोधिष्यत् । [क्षिप]प्रेरणे(फेंकना) यह धातु अनिट् है । क्षिप्यति । चिक्षेप । चिक्षेपिथ ।चिक्षेप्थ। क्षेप्तासि। क्षेप्स्यति। क्षेप्सति । क्षेप्साति । क्षिप्यत् । अक्षिप्यत् । क्षिप्येत् । क्षिप्यात् । अक्षैप्सीत् । अक्षैप्ताम् । अक्षैप्सुः । अक्षेप्स्यत् [पुष्प] विकसने (विभागहोना) पुष्प्यति । पुपुष्प [तिम, तीम, ष्टिम, ष्टीम] आर्द्रीभावे (गीला होना) तिम्यति । तीम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । तितेम । तितिमतुः । तितीम । तिस्तेम । तिस्तीम [व्रीड] चोदने लज्जायां च (प्रेरणा और लज्जा) व्रीड्यति । विव्रीड [इष] गतौ । इष्यति । इयेष (१५३)इयङ् । ईषतुः । ईषुः । इयेषिथ । एषितासि । एषिष्यति । एषिषति । एषिषाति । इष्यति । इष्याति । इष्यतु । ऐष्यत् । इष्येत् । इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् [षह षुह] चक्यर्थे (तृप्त होना वा मारना) सह्यति । सुह्यति । ससाह । सेहतुः । सेहुः । सेहिथ सुसोह । सहिता । सोढा (२१२ । २३०) सहिष्यति । साहिषति । साहिषाति । सह्यति । सह्याति । सह्यतु।असह्यत् । सह्येत् । सह्यात् । असहीत् (१६२) वृद्धि का निषेध । असहिष्यत् [जॄष झॄष] वयोहानौ (अवस्था की हानि) इन दोनों धातुओं के अन्त्य षकार की इत्संज्ञा होती है (२६५ । ११७) जीर्यति । जजार । जॄ+अतुस् = जेरतुः (२२९) एत्वाभ्यासलोप का विकल्प और जजरतुः (२५८) अप्राप्त गुण । जेरुः । जजरुः । जेरिथ । जजरिथ । जेरथुः । जजरथुः । जरीतासि ।

जरितासि (२६४) जरीष्यति । जरिष्यति । जारीषति । जारीषाति । जारिषाति । जारिषाति । जरीषति। जरीषाति। जरिषति। जरिषाति । जीर्याति । जीर्यात् । जीर्यतु । अजीर्यत् । जीर्येत् । जीर्यात् । लुङ् में विकल्प से अङ् (१५४) और ऋवर्णान्त को अङ् के परे गुण (२५७) होकर अजरत् । अजरताम् । अजरन् । अङ् के निषेध पक्ष में अजारीत् । अजारिष्टाम् (२६६) अजरीष्यत् । अजरिष्यत् । झीर्यति । जझरतुः अझरीत् । अझारिष्टाम् । दिवादय उदात्ता उदात्तेतः क्षिपिवर्जं परस्मैपादिनः । ये दिव आदि धातु क्षिप को छोड़के सेट् परस्मैपदी हैं [षूङ्] प्राणिप्रसवे (प्राणियों की उत्पत्ति) सूयते । सूयेते । सूयन्ते । सुषुवे । वलादि लिट् में विकल्प से इट् (१४०) प्राप्त है उस का बाधक निषेध (श्र्युकः किति) है उस का भी अपवाद नियामक (१४८) होनेसे नित्य इट् होता है। सुषुविषे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोतासे । सवितासे(१४०) सविष्यते । सोष्यते । साविषतै ।साविषातै । सौषतै । सौषातै । सूयतै । सूयातै सूयताम् । असूयत । सूयेत । सविषीष्ट । सोषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । असविष्यत । असोष्यत [दूङ्] परितापे (दुःख होना) दूयते । दुदुवे । दवितासे । आत्मनेभाषावुदात्तौ । ये दोनों धातु सेट् आत्मनेपदी हैं [दीङ्] क्षये (नाश होना वा बसना) दीयते ॥ ३९७ ॥

३९८—दीङो युडचि क्ङिति ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ६३ ॥

दीङ् धातु से परे जो अजादि कित् ङित् आर्द्धधातुक उस को युट् का आगम होवे । दिदीये (४३) वार्तिक से युट् के आगम को सिद्ध मानके यण् (१५६) नहीं होता । दिदीयिषे । दिदीयिढ्वे । दिदीयिध्वे । दिदीयिवहे ॥ ३९८ ॥

३९९–मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ अ० ॥ ६ । १ ५० ॥

एच् का निमित्त अशित् वा ल्यप् परे हो तो मीनाति मिनोति और दीङ् धातुओं को आकारादेश होवे । दातासे । दास्यते । दासतै । दासातै । दीयताम् । अदीयत । दीयेत । दासीष्ट । अदास्त । । अदास्थाः । इस दीङ् धातु की घुसंज्ञा (२४६) नहीं होती क्योंकि यह न दा धा और न उन की प्रकृति है । अदास्यत । [डीङ्] विहायसागतौ (आकाश में उड़ना) डीयते । डीयेते । डिड्ये (१५६) यण् । डयितासे डयिष्यते । डायिषतै । डायिषातै । डीयताम् । अडीयत । डीयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । अडयिष्यत [धीङ्] आधारे । धीयते । दिध्ये [मीङ्] हिंसायाम् । मीयते [रीङ्] श्रवणे (सुनना) रीयते । रिर्ये । रेतासे । रेष्यते । रैषतै । रैषातै । रीयतै । रीयातै ।

रीयताम् । अरीयत । रीयेत । रेषीष्ट । अरेष्ट । अरेष्यत [लीङ्] श्लेषणे (मिलना) लीयते ॥ ३९९ ॥

४००—विभाषा लीयतेः ॥ अ० ॥ ६ । १ । ५१॥

एच् विषय में शित्‌भिन्न प्रत्यय और ल्यप् परे हो तो लीयति धातु को आकारादेश विकल्प करके होवे । लातासे । लेतासे । लास्यते । लेष्यते । एच्‌विषय के कहने से लिल्ये । लिल्याते आदि में आकारादेश नहीं होता । लासतै । लासातै । लैषते । लैषातै । लीयताम् । अलीयत । लीयेत । लासीष्ट । लेषीष्ट । अलास्त । अलेष्ट । आलास्यत । अलेष्यत [व्रीङ्] वृणोत्यर्थे (स्वीकार) व्रीयते । विव्रिये यहां संयोगपूर्व के होने से यण् (१५६) से नहीं होता । वृत् स्वादय ओदितः । षूङ् धातु से लेकर यहां तक ओदित् धातु हैं ओदित् होने का फल कृदन्त में आवेगा [पीङ्] पाने (पीना) पीयते । पिप्ये । पेतासे । पेष्यते । पैषतै । पैषातै । पीयताम् । अपीयत । पीयेत । पेषीष्ट । अपेष्ट । अपेष्यत [माङ्] माने (तोलना) मायते । ममे [ईङ्] गतौ । ईयते । अयांचक्रे । अयाम्बभूव । अयामास । एतासे । एष्यते । ऐषतै । ऐषातै । ईयताम् । ऐयत । ईयेत । एषीष्ट । ऐष्ट । ऐष्यत [प्रीङ्] प्रीणने (तृप्ति) प्रीयते । पिप्रिये । दीङादय आत्मनेपादिनो डीङ्वर्जमनुदात्ताः । दीङ् आदि धातु आत्मनेपदी डीङ् को छोड़के अनिट् हैं ॥

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः । अब चार धातु परस्मैपदी कहते हैं [शो] तनूकरणे (महीन करना) ॥ ४०० ॥

४०१—ओतः श्यनि ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ७१ ॥

श्यन् प्रत्यय परे हो तो धातु के अन्त्य ओकार का लोप होवे । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शशिथ । शशाथ । शातासि । शास्यति । शयतु । श्य । अश्यत् । श्येत् । शायात् लुङ्‌विषय में विकल्प से सिच्‌लुक् (२४८) अशात् । अशाताम् । अशुः । पक्ष में । अशासीत् (२५१) अशास्यत् [छो] छेदने (छेदना) ओकारलोप (४०१) छ्यति । चच्छौ । छातासि । अन्य पूर्ववत् [षो] अन्तकर्मणि (कर्मकी समाप्ति) स्यति । ससौ । सातासि । सास्यति । सासति । सासाति । स्यतु । अस्यत् । स्येत् । सेयात् (२४७) असात् (२४८) असासीत् (२५१) असास्यत् । [दो] अवखण्डने (काटना) द्यति (४०१) ददौ । दातासि । दास्यति । दासति । दासाति । द्यतु । अद्यत् । द्येत् । देयात् घुसंज्ञा के होने से (२४७) से एकार । अदात्

(८९) सिचलुक् । अदाताम् । अदुः । अदास्यत् । श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः । शो आदि चार धातु अनिट् हैं ॥

अथात्मनेपदिनः पंचदश । अब पन्द्रह धातु आत्मनेपदी कहते हैं [जनी] प्रादुर्भावे (उत्पत्ति वा अवस्थान्तर से प्रकट होना) ॥ ४०१ ॥

४०२–ज्ञाजनोर्जा ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ७९ ॥

शित् प्रत्यय परे हों तो ज्ञा और जन धातु को जा आदेश होवे । अनेकाल् होने से सब के स्थान में होता है । जायते । जन् + एश्=जज्ञे (२१४) उपधा अकार का लोप होकर जन् के संयोग में तवर्ग नकार को चवर्ग ञकार हो जाता है । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनितासे । जनिष्यते । जानिषतै । जानिषातै । जायतै । जायातै । जायते । जायाते । जायताम् । अजायत । जायेत । जनिषीष्ट । लुङ् में च्लि के स्थान में चिण् (१९४) और चिण् से परे प्रत्यय का लुक् (१९४) होकर जन्–चिण् । यहां वृद्धि प्राप्त है इसलिये ॥ ४०२ ॥

४०३–जनिवध्योश्च ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ३५ ॥

जन और वध धातु की उपधा को वृद्धि न होवे ञित् णित् कृत् और चिण् परे हों तो । अजनि । और जिस पक्ष में चिण् (१९४) से न हुआ वहां अजनिष्ट । अजनिषाताम् । अजनिषत [दीपी] दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । दिदीपाते । दीपितासे । दीपिष्यते । दीपिषतै । दीपिषातै । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत । दीपिषीष्ट । अदीपि । (१९४ । १९५) अदीपिष्ट । अदीपिष्यत [पूरी] आप्यायने (बढ़ना) पूर्यते । पुपूरे । अपूरि (१९४ । १९५) अपूरिष्ट [तूरी] गतित्वरणहिंसनयोः (शीघ्रचलना और मारना) तूर्यते । तुतूरे । अतूरिष्ट [धूरी, गूरी] हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । [घूरी, जूरी] हिंसावयोहान्योः (हिंसा और अवस्था की हानि) घूर्यते । जुघूरे । जूर्यते । जुजूरे [शूरी] हिंसास्तम्भनयोः (मारना और रोकना) शूर्यते । शुशूरे । [चूरी] दाहे । चूर्यते । चुचूरे । चूरितासे । चूरिष्यते । चूरिषतै । चूरिषातै । चूर्यताम् । अचूर्यत । चूर्येत । चूरिषीष्ट । अचूरिष्ट । अचूरिष्यत । [तप] ऐश्वर्ये (सम्पत् का होना) यह धातु अनिट् है । तप्यते । तेपे । तेपाते । तेपिरे । तेपिषे । तप्तासे । तप्स्यते । तापसतै । तापसातै । तप्यताम् । अतप्यत । तप्येत । तप्सीष्ट । अतप्त । अतप्साताम् । अतप्सत । अतप्स्यत [वावृतु] वरणे (स्वीकार)

यह धातु अनेकाच् है । वावृत्यते । अनेकाच् होने से लिट् में आम् (१७०) वावर्ताञ्चक्रे । वावर्ताम्बभूव । वावर्तामास । वेद में । ववावृते । ववावृताते । वावार्त्तितासे । वावर्त्तिष्यते । अवावर्त्तिष्ट [क्लिश] उपतापे (दुःख) क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशितासे । अक्लेशिष्ट । [काशृ] दीप्तौ । काश्यते । चकाशे । अकाशिष्ट । अकाशिष्यत [वाशृ] शब्दे । वाश्यते । ववाशे । वाशितासे । वाशिष्यते । वाशिषतै । वाशिषातै । वाश्यताम् । अवाश्यत । वाश्येत । वाशिषीष्ट । अवाशिष्ट । अवाशिष्यत । जन्यादयोऽनुदात्तेत आत्मनेपादिनस्तपिवर्जमुदात्ताः । जनी आदि सब धातु आत्मनेपदी और तप को छोड़ के सेट् हैं । अथ पञ्च स्वरितेतः । अब पांच धातु उभयपदी कहते हैं [मृष] तितिक्षायाम् (सहना) मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । मर्षिता । मर्षिष्यति । मर्षिषतै । मर्षिषातै । मृष्यतु । मृष्यताम् । अमृष्यत् । अमृष्यत । मृष्येत् । मृष्येत । मृष्यात् । मर्षिषीष्ट । अमर्षीत् । अमर्षिष्ट । अमर्षिष्यत । अमर्षिष्यत् । [ईशुचिर] पूतीभावे (पवित्रता) इस धातु का ई और इर् भाग इत्संज्ञक होता है । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् (१३८) इरित् होने से अङ् । अशोचीत् । अशोचिष्ट । ये दोनों धातु सेट् उभयपदी हैं [णह] बन्धने (बांधना) नह्यति । नह्यते । ननाह । नेहतुः । नेहुः । नेहिथ । नह्-थल् । यहां अनिट् पक्ष में नह धातु के ह को (२०२) से ढकार पाता है इसलिये ॥ ४०३ ॥

४०४—नहो धः ॥ अ० ॥ ८ । २ । ३४ ॥

नह धातु के हकार को धकार आदेश होवे झल् परे वा पदान्त में । ननद्ध । नेहथुः । नेह । नेहे । नेहाते । नद्धासि । नद्धासे । नत्स्यति । नात्सति । ना[illegible]ति । नह्यताम् । अनह्यत । नह्येत । नत्सीष्ट । नह्यात् । अनात्सीत् (१३५) अनाद्धाम् । अनात्सुः । अनात्सीः । अनाद्धम् । अनाद्ध । अनात्सम् । अनात्स्व । अनात्स्म । अनद्ध । अनत्साताम् । अनत्सत । अनद्धाः । अनत्स्यत । अनत्स्यत् [रञ्ज] रागे (रंगना वा अति प्रीति) उपधा अनुनासिक का लोप (१३९) होकर । रज्यति । रज्यते । ररञ्ज । ररञ्जे । रङ्क्तासि । रङ्क्तासे । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रङ्क्षीष्ट । अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । अरङ्क्षत । अराङ्क्षीत् । अराङ्क्ताम् । अराङ्क्षुः [शप] आक्रोशे (कोशना) शप्यति । शप्यते । शशाप । शेपतुः शेपिथ । शशप्थ । शेपे । शेपाते । शप्तासि । शप्स्यति । शाप्सति । शाप्साति । शाप्सतै ।। शाप्सातै । शप्यतु । शप्यताम् । अशप्यत् । अशप्यत । शप्येत् ।

शप्येत। शप्यात्। शप्सीष्ट। अशाप्सीत्। अशाप्ताम्। अशाप्सुः। अशप्त। अशप्साताम्। अशप्स्यत्। अशप्स्यत। णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयपदिनः। णह आदि तीन धातु अनिट् उभयपदी हैं। अथैकादशानुदात्तेतः। अब ११ ग्यारह धातु आत्मनेपदी कहते हैं [पद] गतौ। पद्यते। प्रतिपद्यते। प्रपद्यते। पेदे। पेदाते। पेदिरे पत्तासे। पत्स्यते। पात्सतै। पात्सातै। पद्यताम्। अपद्यत। पद्येत। पत्सीष्ट॥ ४०४॥

४०५ – चिण् ते पदः॥ अ०॥ ३। १। ६०॥

पद धातु से परे जो च्लि उस के स्थान में चिण् होवे त शब्द परे हो तो। अपादि। (१८५) अपत्साताम्। अपत्सत। अपत्स्यत। [खिद] दैन्ये (दीनता) खिद्यते। चिखिदे। खेत्तासे। खित्सीष्ट (१६३) अखित्त [विद] सत्तायाम् (होना) विद्यते। विविदे। वेत्तासे। वेत्स्यते। वेत्सतै। वेत्सातै। विद्यताम्। अविद्यत। विद्येत। वित्सीष्ट (१६३) अवित्त। अवित्साताम्। अवेत्स्यत [बुध] अवगमने (ज्ञान होना) बुध्यते। बुबुधे। बोद्धासे। भोत्स्यते (२०४) भोत्सतै। भोत्सातै। बुध्यताम्। अबुध्यत। बुध्येत। भुत्सीष्ट (१६३) अबोधि (१९४) अबुद्ध। अभोत्स्यत [युध] सम्प्रहारे। (युद्ध करना) युध्यते। युयुधे। योद्धासे। योत्स्यते। युत्सीष्ट। अयुद्ध। अयुत्साताम्। [अनो रुध] कामे (कामना) इस धातु के प्रयोग बहुधा अनुपूर्वक आते हैं इसलिये इस के पूर्व अनु उपसर्ग पढ़ा है। अनुरुध्यते। अनुरुरुधे। अनुरोद्धासे। अन्वरुध्यत। अनुरुत्सीष्ट। अन्वरुद्ध। अन्वरुत्साताम् [अण] प्राणने (श्वास का चलना) यह धातु सेट् है। अण्यते। आणे। आणाते। आणिरे। अणितासे। अणिष्यते। आणिषतै। आणिषातै। अण्यताम्। आण्यत। अण्येत। अणिषीष्ट। आणिष्ट। आणिष्यत [मन] ज्ञाने। मन्यते। मेने। मन्तासे। मंसीष्ट। अमंस्त [युज]समाधौ (चित्त की वृत्तियों को रोकना) युज्यते। युयुजे। योक्तासे। योक्ष्यते। योक्षतै। योक्षातै। युज्यताम्। अयुज्यत। युज्येत। युक्षीष्ट। अयुक्त। अयुक्षाताम्। अयोक्ष्यत [सृज] विसर्गे (रचना वा त्यागना) सृज्यते। ससृजे। स्रष्टासे (२३३) ज को षत्व और अम् आगम (२७८) स्रक्ष्यते। स्राक्षतै। स्राक्षातै। सृज्यताम्। असृज्यत। सृज्येत। सृक्षीष्ट। असृक्त। असृक्षाताम्। असृक्षत। अस्रक्ष्यत। [लिश] अल्पीभावे (थोड़ा होना) लिश्यते। लिलिशे। लेष्टाशे (२३३) षत्व। लेक्ष्यते। लेक्षतै। लेक्षातै। लिश्यताम्। अलिश्यत। लिश्येत। लिक्षीष्ट (१६३) अलिष्ट। अलेक्ष्यत। पदादयोऽनुदात्तेत आत्मनेभाषा अण्यतिवर्जमनुदात्ताः। पद आदि सब धातु आत्मनेपदी और अण् को छोड़ के अनिट् हैं।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनोऽष्टषष्टि: । अब इस दिवादिगण के अन्तपर्यन्त ६८ अड़सठ धातु परस्मैपदी कहते हैं [राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव] अकर्मक राध धातु से वृद्धि अर्थ में ही श्यन् प्रत्यय हो । राध्यति । रराध । रराधतु: । यहां हिंसा अर्थ के न होने से (४२३) सूत्र नहीं लगता । रराधिथ । राद्धासि । रात्स्यति । रात्सति । रात्साति । राध्यतु । अराध्यत् । राध्येत् । राध्यात् । अरात्सीत् । अराद्धाम् । अरात्सु: । अरात्स्यत् [व्यध] ताड़ने (पीड़ा देना) विध्यति (२८६) सम्प्रसारण । विध्यत: । विध्यन्ति । विव्याध (२८२) विविधतु: । विविधु: । विव्यधिथ । विव्यद्ध । व्यद्धासि । व्यत्स्यति । व्यत्सति । व्यत्साति । विध्यतु । अविध्यत् । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । अव्याद्धाम् । अव्यात्सु: । अव्यात्स्यत् । [पुष] पुष्टौ (पुष्ट करना) पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टासि । पोक्ष्यति । पोक्षति । पोक्षाति । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुष्येत् । पुष्यात् । अपुषत् (२१७) अङ् इस सूत्र में पुषादि करके इसी पुष से इस गण के अन्तपर्यन्त धातुओं का ग्रहण होता है । अपुषताम् । अपुषन् । अपोक्ष्यत् [शुष] शोषणे (सोखना) शुष्यति । अशुषत् [तुष] प्रीतौ (प्रसन्नता) तुष्यति । तुष्यतु । अतुषत् [दुष] वैकृत्ये (विकार को प्राप्त होना) दुष्यति । अदुषत् [श्लिष] आलिङ्गने (मिलना) श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टासि । श्लेक्ष्यति । श्लेक्षति । श्लेक्षाति । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । श्लिष्येत् । श्लिष्यात् ॥ ४०५ ॥

४०६–श्लिष आलिङ्गने ॥ अ० ॥ ३ । १ । ४६ ॥

श्लिष धातु से परे जो अनिट् च्लि उस के स्थान में क्स आदेश होवे आलिङ्गन ही अर्थ में अन्यत्र नहीं । यह सूत्र (२१७) सूत्र का अपवाद है । और आलिङ्गन अर्थ से यहां स्त्री पुरुष का संयोग समझना चाहिये किन्हीं जड़ पदार्थों वा अन्य सम्बन्धियों का मिलना नहीं । अश्लिक्षत् । और जहां आलिङ्गन अर्थ नहीं है वहां । अश्लिषत् । प्रयोग होगा । अश्लिक्षताम् । अश्लिक्षन् । अश्लेक्ष्यत् [शक] विभाषितो मर्षणे । सहन अर्थ में शक धातु से विकल्प करके श्यन् प्रत्यय होवे पक्ष में शप् होता है । शक्यति । शकति । शशाक । शेकतु: । शेकिथ । शशक्थ । शक्तासि शक्ष्यति । शक्षति । शक्षाति । शक्यतु । अशक्यत् । शक्येत् । शक्यात् । अशकत् (२१७) अशक्ष्यत् [ञिष्विदा] गात्रप्रक्षरणे (पसीना छूटना) स्विद्यति । सिस्वेद । सिस्वेदिथ स्वेत्तासि । स्वेत्स्यति । स्वेत्सति । स्वेत्साति । स्विद्यतु । अस्विद्यत् । स्विद्येत् । स्विद्यात् । अस्विदत् । अस्वेत्स्यत् [क्रुध] क्रोधे । क्रुध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धासि । अक्रुधत् [क्षुध] बुभुक्षायाम्

(भोजन की इच्छा) क्षुध्यति । चुक्षोध । अक्षुधत् [शुध] शौचे (शुद्धि) शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । अशुधत् [सिधु] संराधौ (सिद्धि होना) सिध्यति । सिसेध । सिषिधतुः । सिषेधिथ । सेद्धासि । सेत्स्यति । सेत्सति । सेत्साति । सिधति । सिध्याति । सिध्यतु । असिध्यत् । सिध्येत् । सिध्यात् । असिधत् । असेत्स्यत् । राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः । राध आदि धातु अनिट् परस्मैपदी हैं [रध] हिंसासंराध्योः (हिंसा और सिद्धि) रध्यति । ररन्ध (१६५) नुम् । ररन्धतुः । ररन्धिथ ॥ ४०६ ॥

४०७—रधादिभ्यश्च ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४५ ॥

रध आदि (रध, नश, तृप, दृप, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह) धातुओं से परे वलादि आर्द्धधातुक को विकल्प करके इट् का आगम होवे । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व । ररन्धिम । रेध्म ॥ ४०७ ॥

४०८—नेट्यलिटि रधेः ॥ अ० ॥ ७ । १ । ६२ ॥

लिट् लकार से भिन्न इडादि प्रत्यय परे हो तो रध धातु को नुम् का आगम न होवे । इस सूत्र के नियम से इडादि लिट् में तो नुम् होता है । जो कदाचित् ऐसा नियम करते कि इडादि लिट् में ही नुम् होवे तो इस से विपरीत नियम का सम्भव था कि लिट् में जो नुम् हो तो इडादि में ही होवे इस नियम से ररन्धतुः आदि में भी निषेध हो जाता । राधितासि । रद्धासि । राधिष्यति । रत्स्यति । राधिषति । राधिषाति । रधिषति । रधिषाति । रात्सति । रत्साति । रध्यति ।रध्याति । रध्यतु । अरध्यत् । रध्येत् । रध्यात् । अराधीत् । अराधत् । यहां अङ् के परे प्रथम नुम् (१६५) होकर नलोप (१३९) होता है । अरधताम् । अराधिष्यत् । अरत्स्यत् [णश] अदर्शने (नेत्र से न दीखना) नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशुः । थल् के परे (१४२ । २१९) नियम से सेट् पक्ष में । नेशिथ । अनिट् पक्ष में ॥ ४०८ ॥

४०९—मस्जिनशोर्झलि ॥ अ० ॥ ७ । १ । ६० ॥

झलादि प्रत्यय परे हो तो मस्ज और नश धातु को नुम् का आगम होवे । ननंष्ठ (२९३) षत्व । नेशथुः । नेश । । ननाश । ननश । नेशिव । ननंश्व । नेशिम । ननंश्म । नाशितासि । नंष्टासि (४०७) नशिष्यति । नङ्क्षति । नङ्क्षाति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । अनशिष्यत् । अनङ्क्ष्यत् [तृप] प्रीणने (तृप्ति) यह धातु अनिट् है । तृप्यति । ततर्प । ततृपतुः । थल् में इट् पक्ष में (४०७)

ततर्पिथ । तपत्रप्थ (२७५)ततप्र्थ । इसी प्रकार सर्वत्र वलादि आर्द्धधातुक में जानो । तर्पिता । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिष्यति । त्रप्स्यति । तर्प्स्यति । तर्पिषति । तर्पिषाति । त्रप्सति । त्रप्साति । तर्प्सति । तर्प्साति । तृप्यति । तृप्याति । तृप्यतु । अतृप्यत्। तृप्येत् तृप्यात् । लुङ् में प्रथम सिच् पक्ष में (२८०) इट् का विकल्प (४०७) होने से अतर्पीत् । अत्राप्सीत् (२७५) अतार्प्सीत् । और जिस पक्ष में च्लि के स्थान में सिच् (२८०) न हुआ वहां अङ् (२१७) अतृपत् । इस प्रकार चार रूप होते हैं । अतर्पिष्यत् । अत्रप्स्यत्। अतर्प्स्यत् [दृप] हर्षणमोहनयोः(आनन्द और गर्व) इस के प्रयोग तृप के समान जानो । दृप्यति । अदर्पीत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् । अदृपत् । तृप और दृप दोनों धातु अनिट् हैं परन्तु रधादि में होने से यहां विकल्प से इट् होता है [द्रुह] जिघांसायाम् (मारने की इच्छा) द्रुह्यति । दुद्रोह । दुद्रोहिथ (४०७) अनिट् पक्ष में ॥ ४०९ ॥

४१०–वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ अ० ॥ ८ । २ । ३३ ॥

द्रुह, मुह, स्नुह और स्निह धातुओं के हकार को घकारादेश विकल्प करके होवे झल् परे हो वा पदान्त में । पक्ष में ढकार होजाता है । यह सूत्र भी (२०३) सूत्र का अपवाद है । दुद्रोग्ध । घ को जश्त्व । ढकार पक्ष में । दुद्रोढ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । यहां घ और ढ दोनों आदेश का एक ही प्रकार का प्रयोग होता है । घकार पक्ष में उस को चर् ककार और ढकार में भी (२०५) ढ को क हो जाता है । द्रोहिषति । द्रोहिषाति । ध्रोक्षति । ध्रोक्षाति । द्रुह्यतु । अद्रुह्यत् । द्रुह्येत् । द्रुह्यात् । अद्रुहत् । अद्रोहिष्यत् । अध्रोक्ष्यत् । [मुह] वैचित्त्ये (विचारशून्य) मुह्यति । मुमोह । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् [ष्णुह] उद्गिरणे (उगलना) स्नुह्यति । सुस्नोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध । सुष्णोढ । सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् (ष्णिह] प्रीतौ (प्रीति करना) स्निह्यति । सिष्णेह । अस्निहत् । वृत् रधादयः समाप्ताः । ये रध आदि (४०७) सूत्र में कहे धातु समाप्त हुए । पुषादि तो इस गण की समाप्तिपर्यन्त हैं [शम] उपशमे (शान्ति) ॥ ४१० ॥

४११–शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ७४ ॥

शम आदि आठ धातुओं के अच् को दीर्घ होवे श्यन् परे हो तो । शाम्यति । शाम्यतः । शाम्यन्ति । शशाम । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । शमिष्यति । शामिषति । शामिषाति । शाम्यतु । अशाम्यत् । शाम्येत् । शम्यात् । अशमत् (२१७) अशमिष्यत् । [तमु] काङ्क्षायाम् (अभिलाषा) ताम्यति (४११) तताम । तेमतुः । तमितासि । अतमत् । [दमु] उपशमे । दाम्यति । अदमत् [श्रमु] तपसि खेदे च (तप करना और क्लेश भोगना) श्राम्यति । अश्रमत् । [भ्रमु] अनवस्थाने (स्थिति न होना) (१८८) भ्राम्यति । भ्रमति । बभ्राम । भ्रेमतुः । भ्रेमुः (२२९) एत्वाभ्यास लोप । विकल्प पक्ष में बभ्रमतुः । लुङ् में अङ् (२१७) अभ्रमत् । अन्य सब प्रयोग भ्वादि के समान जानो [क्षमूष] सहने । यह धातु ऊदित् और षित् है । क्षाम्यति । चक्षाम । चक्षमतुः । चक्षमिथ (१४०) चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । क्षमिष्यति । क्षंस्यति । क्षांसति । क्षांसाति ।क्षाम्यतु।अक्षाम्यत् । अक्षमत् । [क्लमु] ग्लानौ (आनन्द का नाश)क्लाम्यति (१०८) क्लामति । (१८६) सूत्र से ही शप् और श्यन् दोनों में दीर्घ हो जाता फिर इसका शमादिकों में यहां पाठ कृदन्त में घिनुण् प्रत्यय होने के लिये है। चक्लाम । चक्लमतुः । क्लमिता । क्लमिष्यति । क्लाम्यतु । क्लामतु । अक्लमत् । [मदी] हर्षे (आनन्द) माद्यति । ममाद । मेदतुः । मेदिथ । मदिता । मदिष्यति । मादिषति । मादिषाति । माद्यतु । अमाद्यत् । माद्येत् । मद्यात् । अमदत् । अमदिष्यत् । इत्यष्टौ शमादयः । ये (४११) सूत्र में कहे शम आदि आठ धातु समाप्त हुए। [असु] क्षेपणे (फेंकना) अस्यति । आस । असितासि । अस्यतु ॥ ४११ ॥

४१२–अस्यतेस्थुक् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । १७ ॥

अङ् परे हो तो अस्यति धातुको थुक् का आगम होवे । आस्थत् । आस्थताम् । इस धातु से लङ् में (२१७) सूत्र से अङ् सिद्ध ही है फिर (३१६) सूत्र में असु धातु का ग्रहण आत्मनेपदविषय के लिये है [यसु] प्रयत्ने (पुरुषार्थ) ॥ ४१२ ॥

४१३–यसोऽनुपसर्गात् ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७१ ॥

उपसर्गरहित यस धातु से परे श्यन् प्रत्यय विकल्प करके होवे कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हो तो । पक्ष में शप् होता है । यस्यति । यसति ॥ ४१३ ॥

४१४–संयसश्च ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७२ ॥

संपूर्वक यस धातु से भी श्यन् प्रत्यय विकल्प करके होवे । संयस्यति । संयसति ।

ययास । येसतुः । यसिता । यसिष्यति । यासिषति । यासिषाति । यस्यतु । अयस्यत् । यस्येत् । यस्यात् । अयसत् । अयसिष्यत् । [जसु] मोक्षणे (छूटना) जस्यति । अजसत् । [तसु] उपक्षये (नाश) तस्यति । अतसत् । [दसु] च । पूर्व धातु के अर्थ में । दस्यति । अदसत् [वसु] स्तम्भे (रोकना) वस्यति । ववास । ववसतुः । (१२८) अवसत् । बशादिरित्येके । किन्हीं के मत में यह धातु पवर्गादि है वहां (१२८) सूत्र न लगने से बेसतुः । बेसुः । प्रयोग बनते हैं [व्युष] विभागे । व्युष्यति । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयमित्येके । कोई के मत में यह धातु व्युस है । व्युस्यति । अव्युसत् । अयकारं बुस इत्यपरे । कोई के मत में यकाररहित बुस है । बुस्यति । बुबोस अबुसत् [प्लुष] दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । [बिस] प्रेरणे (प्रेरणा) बिस्यति । बिवेस । अबिसत् । [कुस] संश्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् [बुस] उत्सर्गे (त्याग) बुस्यति । अबुसत् [मुस] खण्डने (काटना) मुस्यति । मुमोस । मुमुसतुः । मोसिता । मोसिष्यति । मोसिषति । मोसिषाति । मुस्यतु । अमुस्यत् । मुस्येत् । मुस्यात् । अमुसत् । अमोसिष्यत् [मसी] परिणामे (विकार) मस्यति । ममास । मेसतुः । अमसत् । [समी] इत्येके । कोई के मत में मसी नहीं समी है । सम्यति । असमत् [लुठ] विलोडने (विलोना) लुठ्यति । अलुठत् [उच] समवाये (नित्य संबन्ध) उच्यति । उवोच । ऊचतुः । ऊचुः । ओचिता । ओचिष्यति । ओचिषति । ओचिषाति । उच्यतु । औच्यत् । उच्येत् । उच्यात् । औचत् । मा भवानुचत् । औचिष्यत् [भृशु, भ्रंशु] अधःपतने (नीचे गिरना) भृश्यति । बभर्श । अभृशत् । भ्रंश्यति । बभ्रंश । अभ्रशत् । (१३९) [वृश] वरणे (स्वीकार) वृश्यति । अवृशत् [कृश] तनूकरणे (सूक्ष्म करना) कृश्यति । अकृशत् [ञितृष] पिपासायाम् (पीने की इच्छा) तृष्यति । अतृषत् । [हृष] तुष्टौ (सन्तोष) हृष्यति । अहृषत् [रुष, रिष] हिंसायाम् (मारना) रुष्यति । रिष्यति । रुरोष । रिरेष । रोषिता (२१२) रोष्टा । रेषिता । रेष्टा । अरुषत् । अरिषत् [डिप] क्षेपे (फेंकना) डिप्यति । अडिपत् [कुप] क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । [गुप] व्याकुलत्वे (व्याकुलता) गुप्यति । अगुपत् [युपु, रुपु, लुपु) विमोहने (मोहित करना) युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । अयुपत् । अरुपत् । यहां लुप धातु सेट् ही है और अनिट् धातुओं में जो लुप गिनाया है वह तुदादिगण का साहचर्य्य से समझा जाता है । अलुपत् [लुभ] गार्ध्ये (आकाङ्क्षा) लुभ्यति । लुलोभ । लुलुभतुः । लोभिता (२१२) लोब्धा । अलुभत् [क्षुभ] सञ्चलने

(चलायमान) क्षुभ्यति। अक्षुभत् [णभ, तुभ] हिंसायाम्। नभ्यति। ननाभ। नेभतुः। अनभत्। तुभ्यति। अतुभत् [क्लिदू] आर्द्रीभावे (गीलापन) क्लिद्यति। चिक्लेद। चिक्लेदिथ। ऊदित् होने से इट् विकल्प (१४०) चिक्लेत्थ। चिक्लिदिव। चिक्लिद्व। क्लेदिता। क्लेत्ता। अक्लिदत् [ञिमिदा] स्नेहने (प्रीति वा चिकनाई)॥४१४॥

४१५—मिदेर्गुणः ॥ अ० ॥ ७। ३। ८२ ॥

मिद धातु के इक् भाग को गुण होवे शित् प्रत्यय परे हों तो। मेद्यति। मेद्यतः। मेद्यन्ति। यहां श्यन् के ङित् होने से गुण प्राप्त नहीं था। मिमेद। मिमिदतुः। अमिदत्। [ञिक्ष्विदा] स्नेहनमोचनयोः। क्ष्विद्यति। अक्ष्विदत् [ऋधु] वृद्धौ। ऋध्यति। आनर्ध। आनृधतुः (१४७। ११०) अर्धिता। अर्धिष्यति। अर्धिषति। अर्धिषाति। ऋध्यतु। आर्ध्यत्। ऋध्येत्। ऋध्यात्। आर्धत्। आर्धिष्यत् [गृधु] अभिकाङ्क्षायाम्। (मिलने की इच्छा) गृध्यति। जगर्ध। जगृधतुः। अगृधत्। जो मिद वा णभ आदि धातु भ्वादिगण में पढ़ चुके हैं उन का पाठ श्यन् वा अङ् आदि विशेष कार्यों के लिये किया है इसी प्रकार अन्य सब गणों में जानो। वृत् पुषादयः (२१७) सूत्र में कहे पुषादि धातु पूरे हुए। दिवादिगण भी भ्वादि के समान आकृतिगण है। जिस से क्षीयते। मृग्यति। आदि प्रयोग बनते हैं। इति श्यन्विकरणो दिवादिगणः समाप्तः। यह श्यन् विकरणवाला दिवादि गण समाप्त हुआ॥४१५॥

अथ स्वादिगणः ॥

[षुञ्] अभिषवे (यंत्र से रस खींचना वा राज्याधिकार देना)॥

४१६—स्वादिभ्यः श्नुः ॥ अ० ॥ ३। १। ७३ ॥

सु आदि धातुओं से शप् का बाधक श्नु प्रत्यय होवे कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हों तो। विकरणस्थ उकार को गुण होकर। सुनोति। सुनुतः। सुन्वन्ति (२६१) सुनोषि। सुनुथः। सुनुथ। सुनोमि। सुन्वः (२००) सुनुवः। सुन्मः। सुनुमः। सुनुते। सुन्वाते। सुन्वते। सुषाव। सुषुवे। सोता। सोष्यति। सोष्यते। सौषति। सौषाति। सौषतै। सौषातै। सुनोतु। सुनुतात्। सुनु (२०१) सुनवानि। सुनवाव। सुनवाम। सुनुताम्। असुनोत्। सुनुयात्। सुन्वीत्। सूयात्। सोषीष्ट। असावीत् (३३०) असोष्ट। असोष्यत्। असोष्यत [षिञ्] बंधने (बांधना) सिनोति। सिषाय। सिष्ये। सेता। सेष्यति [शिञ्] निशाने (तीक्ष्ण करना) शिनोति। शिनुते [डुमिञ्] प्रक्षेपणे

(फेंकना) मिनोति । मिनुते । ममौ (३९९) आकारादेश होकर आकारान्तों के तुल्य रूप जानो । एच्विषय में आकारादेश के कहने से मिम्यतुः मिम्युः । आदि में नहीं होता । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । मिम्याते । मिम्यिरे । माता । मिनोतु । मीयात् (१९०) दीर्घ । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । अमास्यत । [चिञ्] चयने (जोड़ना) चिनोति । चिनुतः । चिनुते ॥ ४१६ ॥

४१७—विभाषा चेः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ५८ ॥

सन् और लिट् परे हों तो अभ्यास से परे चिञ् धातु को विकल्प करके कुत्व होवे । चिकाय । चिक्यतुः । चिकयिथ । चिचाय । चिच्यतुः । चिक्ये । चिच्ये । चेता । चेष्यति । चेष्यते । चैषति । चैषाति । चैषते । चैषातै । चिनोतु । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । चिनुयात् । चिन्वीत् । चीयात् । चेषीष्ट । अचैषीत् । अचेष्ट । अचेष्यत् । अचेष्यत [स्तृञ्] आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । तस्तार । तस्तरतुः (२५३) तस्तरुः । तस्तरिथ । तस्तर्थ । तस्तरे । तस्तराते । स्तर्त्ता । स्तर्यात् (२५४) स्तर्यास्ताम् ॥४१७॥

४१८—ऋतश्च संयोगादेः ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४३ ॥

संयोगादि ऋकारान्त धातुओं से परे आत्मनेपद विषय में जो लिङ् सिच् उन को विकल्प करके इट् का आगम होवे । स्तरिषीष्ट । पक्षमें । स्तृषीष्ट (२४०) अस्तरिष्ट । अस्तृत । अस्तार्षीत् । अस्तार्ष्टाम् [कृञ्] हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ (१४८) चक्रे । कर्त्ता । करिष्यति । करिष्यते । कार्षति । कार्षाति । कार्षतै । कार्षातै । कृणोतु । कृणुताम् । अकृणोत् । अकृणुत । कृणुयात् । कृण्वीत । क्रियात् (२३९) कृषीष्ट (२४०) अकार्षीत् । अकृत । अकरिष्यत् । अकरिष्यत [वृञ्] वरणे (स्वीकार) वृणोति । वृणुते । ववार । ववृतुः ॥ ४१८ ॥

४१९ – बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ अ० ॥ ७ । २ । ६४ ॥

बभूथ, आततन्थ, जगृभ्म, ववर्थ इन शब्दों में थल् के परे वेद विषय में इट् का अभाव निपातन किया है । भू धातु का वेद में बभूथ । लोक में । बभूविथ । आङ्पूर्वक तनु धातु का वेद में आततन्थ । लोक में आतेनिथ । ग्रह, उपादाने । जुहोत्यादि धातु का लिट् लकार उत्तम पुरुष के बहुवचन में जगृभ्म वेद में जगृहिम लोक में तथा इसी वृञ् धातु का ववर्थ वेद में, और इसी प्रमाण से लोक में इट् होता है ववरिथ । ववृव । ववृम (१४८) वव्रे । ववृषे । ववृवहे । ववृमहे । वरिता । वरीता (२६४) वरिष्यति । वरीष्यति । वरिष्यते । वरीष्यते । वारीषति । वारीषाति ।

वारिष्यति । वारिषाति । वृणोतु । वृणुताम् । अवृणोत् । अवृणुत । वृणुयात् । वृणीत । व्रियात् । व्रियास्ताम् ॥ ४१९ ॥

४२० — लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्, वृञ् और ॠकारान्त धातुओं से परे जो आत्मनेपदविषयक लिङ् सिच् उन को विकल्प करके इट् का आगम होवे । वृङ् वृञ् ॠकारान्त सब धातु सेट् हैं इसलिये प्राप्त विभाषा है । अब इट् को दीर्घ (२६४) प्राप्त है उस का निषेध ॥ ४२० ॥

४२१ — न लिङि ॥ अ० ॥ ७ । २ । ३९ ॥

वृङ् वृञ् और ॠकारान्तों से परे लिङ् के इट् को दीर्घ न होवे । वरिषीष्ट । वरिषीयास्ताम् । अनिट् पक्ष में । वृषीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः (२६६) अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवरीष्यत् । अवरिष्यत् [धुञ्] कम्पने (कांपना) धुनोति । धुनुते । दुधाव । दुधविथ । दुधुवे । धोता । अधौषीत् । अधोष्ट । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽपीत्येके * । यह धुञ् धातु किन्हीं आचार्य्यों के मत में दीर्घ ऊकारान्त भी है । धूनोति । धूनुते । दुधाव । दुधुवे । दुधविथ । दुधोथ (१४०) इट् विकल्प । कित् लिट् में क्रयादि नियम (१४८) से नित्य इट् होता है । दुधुविव । दुधुविम । धविता । धोता । धविष्यति । धोष्यति । धाविषति । धाविषाति । धौषति । धौषाति । धाविषतै । धाविषातै । धौषतै । धौषातै । धूनोतु । धूनुताम् । अधूनोत् । अधूनुत । धूनुयात् । धून्वीत । धूयात् । धविषीष्ट । धोषीष्ट । अधविष्ट । अधोष्ट । अधावीत् । अधाविष्टाम् (३३०) नित्य इट् । अधविष्यत । अधोष्यत् । स्वादय उभयतोभाषा वृञ्वर्जमनुदात्ताः । सु आदि धातु उभयपदी वृञ् को छोड़के सब अनिट् हैं ॥

अथ परस्मैपदिनो नव । अब परस्मैपदी नव ९ धातु कहते हैं [टुदु] उपतापे (क्लेश भोगना) टु की इत्संज्ञा (१५०) दुनोति । दुदाव । दुदविथ । दोतासि । दोष्यति । दौषति । दौषाति । दुनोतु । अदुनोत् । दुनुयात् । दूयात् । अदौषीत् । अदोष्यत् । [हि] गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ ४२१ ॥

४२२ — हेरचङि ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

* लोक वेद में सर्वत्र दीर्घान्त धूञ् धातु के प्रयोग बहुधा आते हैं और पाणिनीय (स्तुसुधूञ्०) आदि सूत्रों में दीर्घान्त ही आता है फिर यह ठीक नहीं बनता कि किन्हीं के मत में दीर्घान्त हो किन्तु दीर्घान्त सार्वत्रिक और अल्प प्रयुक्त किन्हीं के मत में ह्रस्वान्त होना चाहिये ॥

अभ्यास से परे हि धातु के हकार को कुत्व होवे परन्तु चङ् परे न हो तो। हकार का अन्तरतम घकार होकर। जिघाय। जिघ्यतुः। जिघयिथ। जिघेथ। हिनोतु। अहैषीत्। [पृ] प्रीतौ। पृणोति। पर्त्ता। परिष्यति। प्रियात्। अपार्षीत् [स्पृ] प्रीतिसेवनयोः। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। स्पृणोति। पस्पार। पस्परतुः (२५३) पस्परिथ। पस्पर्थ। स्पर्यात्। (३५४) अस्पार्षीत् [स्मृ] इत्येके। स्मृणोति। सस्मार। सस्मरिथ। सस्मर्थ। स्मर्यात् (२५५) [आप्लृ] व्याप्तौ (व्यापक होना) आप्नोति। आप्नुतः। आप्नुवन्ति। यहां संयोगपूर्व के होने से श्नु प्रत्यय के उकार को यण् (२६१) तथा आप्नुवः (२००) लोप नहीं होता। आप्ता। आप्स्यति। आप्सति। आप्साति। आप्नोतु। आप्नुहि (२०१) संयोग पूर्व के होने से हि का लुक् नहीं होता। आप्नोत्। आप्नुयात्। आप्यात्। आपत् (२१७) अङ्। आप्स्यत् [शक्लृ] शक्तौ। शक्नोति। शशाक। शेकतुः। शेकिथ। शशक्थ। शक्ता। शक्ष्यति। शाक्षति। शाक्षाति। शक्नोतु। अशक्नोत्। शक्नुयात्। शक्यात्। अशकत् (२१७) अशक्ष्यत् [राध, साध] संसिद्धौ। राध्नोति। साध्नोति॥ ४२२॥

४२३–राधो हिंसायाम् ॥ अ० ॥ ६। ४। १२३॥

कित् लिट् और सेट् थल् परे हों तो हिंसा अर्थ में वर्तमान राध धातु को एकार आदेश और अभ्यास का लोप होवे। रराध। रेधतुः। अपरेधतुः। अपरेधुः। रेधिथ॥ अपपूर्वक राध धातु का हिंसा अर्थ होता है। राद्धा। साद्धा। रात्स्यति। सात्स्यति रात्सति। रात्साति। साध्नोति। असात्सीत्। असाद्धाम्। असात्स्यत्। दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः। दु आदि धातु अनिट् परस्मैपदी हैं। अथ द्वावनुदात्तेतौ। अब दो धातु आत्मनेपदी कहते हैं [अशूङ्] व्याप्तौ सङ्घाते च (व्याप्ति और इकट्ठा करना) अश्नुते। अश्नुवाते॥ ४२३॥

४२४–अश्नोतेश्च ॥ अ० ॥ ७। ४। ७२॥

दीर्घ किये अभ्यास के अवर्ण से परे अश धातु को नुट् का आगम होवे। आनशे। आनशाते। ऊदित् होने से इट् विकल्प (१४०) आनशिषे। आनक्षे। आनशिवहे। आनश्वहे। अशितासे। अष्टासे (२३३) षत्व। अशिष्यते। अक्ष्यते। आशिषतै। आशिषातै। आक्षतै। आक्षातै। अश्नुताम्। अश्नवै। आश्नुत। अश्नुवीत। आशिषीष्ट। अक्षीष्ट। आशिष्ट। आष्ट। आक्षाताम्। आशिष्यत। आक्ष्यत [ष्टिघ] आस्कन्दने (शोखना) स्तिघ्नुते। तिष्टिघे। स्तेघितासे। अस्तेघिष्ट।

अथागणान्तात्परस्मैपादिनः । अब इस गण के अन्त पर्यन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं [तिक, तिग] नतौ च (चादास्कन्दने) यहां चकार से आस्कन्दन अर्थ की अनुवृत्ति आती है । तिक्नोति । तिग्नोति । तितेक । तेगितासि । तेगिष्यति । तेगिषति । तेगिषाति । तिग्नोतु । अतिग्नोत् । तिग्नुयात् । तिग्यात् । अतेगीत् । अतेगिष्यत् [षघ] हिंसायाम् । सघ्नोति [ञिधृषा] प्रागल्भ्ये (अतिदृढ़ होना) धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता [दम्भु] दम्भने (अहङ्कार) (१३९) दभ्नोति । ददम्भ (२७१) कित्व होकर दम्भ धातु के अनुनासिक का लोप (१३९) होकर न लोप को (४२) असिद्ध मानने से (१२५) एत्वाभ्यास लोप नहीं पाता इसलिये ॥ ४२४ ॥

४२५—वा०—दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् ॥

दम्भ धातु को एत्व और अभ्यास का लोप हो कित् लिट् और सेट् थल् परे हो तो । देभतुः । देभुः । देभिथ । दम्भिता । दभ्यात् (१३९) [ऋधु] वृद्धौ । ऋध्नोति । आनर्द्ध । अर्द्धिता । अर्द्धिष्यति । अर्द्धिषति । अर्धिषाति । ऋध्नोतु । आर्ध्नोत् । ऋध्नुयात् । ऋध्यात् । आर्धीत् । आर्धिष्यत् (छन्दसि) यह गणसूत्र अधिकार है यहां से आगे इस गण के अन्तपर्यन्त सब धातु वैदिकविषयक हैं [तृप] प्रीणन इत्येके । कोई के मत में प्रीणनार्थ तृप धातु वैदिक है । तृप्णोति । क्षुभ्नादि गण में पाठ होने से णत्व होता है । अतर्पीत् [अह] व्याप्तौ । अह्नोति । मा भवानहीत् (१६२) [दघ] घातने पालने च (मारना और रक्षा) दघ्नोति । ददाघ । देघतुः । देघिथ । दघिता । दघिष्यति । दाघिषति । दाघिषाति । दघ्नोतु । दघ्नवानि । अदघ्नोत् । दघ्नुयात् । दघ्यात् । अदाघीत् । अदघीत् । अदघिष्यत् [चमु) भक्षणे । चम्नोति [रि, क्षि, चिरि, जिरि, दाश्, दृ] हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । कोई के मत में क्षि धातु लौकिक भी है । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । किन्हीं के मत में रि और क्षि दो नहीं किन्तु ऋक्षि अजादि अजन्त एक ही दो अक्षर का धातु है । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । चिचिराय । चिचिरियतुः । इत्यादि वैदिक प्रयोगों में जैसा प्रयोग आ जावे उस के अनुकूल सूत्रों से सिद्धि समझनी चाहिये । तिकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः । ये तिक आदि धातु सेट् परस्मैपदी हैं (वृत्) इति श्नुविकरणः स्वादिगणः समाप्तः । यह श्नु विकरणवाला स्वादिगण समाप्त हुआ ॥ ४२५ ॥

अथ तुदादयः ॥

[तुद] व्यथने (पीड़ा)

४२६—तुदादिभ्यः शः ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७७ ॥

तुदादि धातुओं से परे शप् का बाधक श प्रत्यय होवे कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हो तो । अपित् श के ङित् होने से गुणनिषेध सर्वत्र । तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु । तुदताम् । अतुदत् । अतुदत । तुदेत् । तुदेत । तुद्यात् । तुत्सीष्ट (१६३) अतौत्सीत् । अतौत्ताम् (१३५) अतुत्त । अतुत्साताम् । अतोत्स्यत् [णुद] प्रेरणे (आज्ञा करना) नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे [दिश] अतिसर्जने (देना) दिशति । दिशते । देष्टा । देक्ष्यति । देक्ष्यते । देक्षति । देक्षाति । देक्षतै । देक्षातै । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत (२०७) [भ्रस्ज] पाके (पकाना) भृज्जति । भृज्जते । (२८६) संप्रसारण सकार को श्चुत्व शकार और शकार को जश्त्व हो जाता है ॥ ४२६ ॥

४२७—भ्रस्जोरोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्ज धातु के रेफ और उपधा के स्थान में रम् का आगम विकल्प करके होवे आर्द्धधातुक विषय में । रम् मित् होने से अन्त्य अच् से परे होता है । और स्थान षष्ठी का निर्देश होने से रेफ और उपधा की निवृत्ति हो जाती है । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ (२३३) षत्व और जिस पक्ष में रम् का आगम न हुआ वहां बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । बभ्रष्ठ (२१०) संयोगादि सलोप और षत्व (२३३) बभर्जे । बभर्जाते । बभर्जिषे । बभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्क्ष्यति । भ्रक्ष्यति । भ्रक्षति । भर्क्षाति । भार्क्षतै । भार्क्षातै । भ्रक्षति । भ्रक्षाति । भ्रक्षतै । भ्रक्षातै । भृज्जतु । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत । भृज्जेत् । भृज्जेत । भृज्ज्यात् । कित् ङित् विषय में रमागम को (४२७) को बाध के पूर्वविप्रतिषेध मानकर सम्प्रसारण (२८६) होता है । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभर्क्षाताम् । अभ्रष्ट । अभ्रक्षाताम् । अभर्क्ष्यत् । अभ्रक्ष्यत् । अभर्क्ष्यत । अभ्रक्ष्यत । [क्षिप] प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । क्षिप्सीष्ट । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । [कृष] विलेखने (लिखना वा जोतना) कृषति । कृषते । क्रष्टा । कर्ष्टा (२७५) क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । सिच् (२८०) पक्ष में अम् (२७५) अक्राक्षीत् ।

अकार्त्तीत् । पक्ष में क्स (२०७) अकृक्षत् । अकृक्षताम् । आत्मनेपद में कित् (१६३) होने से अम् (२७५) नहीं होता । सिच् पक्ष में (२८०) अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । क्स (२०७) पक्ष में । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । अकर्त्स्यत् । अकर्त्स्यत । अकर्दर्यत् । अकर्दर्यत । षट् तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । ये तुद आदि छः धातु अनिट् उभयपदी हैं [ऋषी] गतौ । यह धातु सेट् परस्मैपदी है । ऋषति । आनर्ष । आनृषतुः । आर्षीत् [जुषी] प्रीतिसेवनयोः । जुषते । जुजुषे । जोषितासे । जोषिष्यते । जोषिषते । जोषिषातै । जुषताम् । अजुषत । जुषेत । जोषिषीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिष्यत । [ओविजी] भयचलनयोः । बहुधा इस धातु के प्रयोग उद्उपसर्गपूर्वक ही आते हैं । उद्विजते । उद्विविजे । उद्विविजाते ॥ ४२७ ॥

४२८—विज इट् ॥ अ० ॥ १ । २ । २ ॥

विज धातु से परे जो इडादि प्रत्यय सो ङित्वत् हो । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । ङित् होने से लघूपध गुण नहीं होता । उद्विजिषीष्ट । उद्विविजिष्ट [ओलजी, ओलस्जी] व्रीडायाम् (प्रेरणा और लज्जा) लजते । लेजे । लजितासे । लजिष्यते । लाजिषतै । लाजिषातै । लजताम् । अलजत । लजेत । लजिषीष्ट । अलजिष्ट । अलजिष्यत । लज्जते । ललज्जे । भ्रस्ज धातु के समान श्चुत्व और जश्त्व । जुषादय उदात्ताश्चत्वारोऽनुदात्तेत आत्मनेपदिनः । ये जुष आदि चार धातु सेट् आत्मनेपदी हैं ॥

अथ परस्मैपदिनो दशोत्तरशतम् । अब एक सौ दश ११० धातु परस्मैपदी कहते हैं [ओव्रश्चू] छेदने (काटना) वृश्चति (२८६) सम्प्रसारण । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । यहां अभ्यास के रेफ को ऋ सम्प्रसारण (२८२) होकर ऋ को अकार (१०६) होता है उस ऋकार को स्थानिवत् मानने से सम्प्रसारण के परे पूर्व वकार को सम्प्रसारण नहीं होता । ऊदित् होने से इट् विकल्प (१४०) वृश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । व्रश्चिषति । व्रश्चिषाति । व्रक्षति । व्रक्षाति । वृश्चतु । अवृश्चत् । वृश्चेत् । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् [व्यच] व्याजीकरणे (छल करना) विचति (२८६) विव्याच (२८५) विविचतुः । (२८९) व्यचितासि । व्यचिष्यति । व्याचिषति । व्याचिषाति । विचतु । अविचत् । विचेत् । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् [उछि] उञ्छे (उञ्छना) उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । उञ्छाम्बभूव । उञ्छामास । उञ्छिता [उछी] विवासे (परदेश वास) उच्छति [ऋच्छ] गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु (गति, इन्द्रियों का प्रलय और शरीर का बनना)

ऋच्छति। आनर्च्छ (२५८) गुण। आनर्च्छतुः। आनर्च्छुः। आनर्च्छिथ। ऋच्छिता। [मिच्छ] उत्क्लेशे (पीड़ा) मिच्छति। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। [जर्ज, चर्च, झर्झ] परिभाषणभर्त्सनयोः (बहुत बोलना वा धमकाना) जर्जति। चर्चति। झर्झति [त्वच] संवरणे (ढांकना) त्वचति। तत्वाच [ऋच] स्तुतौ (गुणकथन) ऋचति। आनर्च। आनृचतुः [उब्ज] आर्जवे (कोमलता) उब्जति। उब्जाञ्चकार [उज्झ] उत्सर्गे (त्याग) उज्झति। उज्झांचकार [लुभ] विमोहने (व्याकुलता) लुभति। लुलोभ। लोभिता (२१२) लोब्धा। लोभिष्यति। लोभिषति। लोभिषाति। लुभतु। अलुभत्। लुभेत्। लुभ्यात्। अलोभीत्। अलोभिष्यत् [रिफ] कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु (अपनी प्रशंसा, युद्ध, निन्दा, हिंसा और ग्रहण करना वा देना) रिफति। रिरेफ। रेफिता। रेफिष्यति। रेफिषति। रेफिषाति रिफतु। अरिफत्। रिफेत्। रिफ्यात्। अरेफीत्। अरेफिष्यत्। (रिह) इत्येके। रिहति। रिरेह। [तृप, तृम्प] तृप्तौ। तृपति। ततर्प। तर्पिता। तृम्पति। तृप्यात्। तृप्यात् (१३९) उपधाऽनुनासिक लोप। अतर्पीत्। यहां (२८०) वार्त्तिक में अङ् का अपवाद होने से विवादि के अन्तर्गत पुषादि के तृप का ग्रहण होता है। इसलिये नित्य सिच् होता है [तृफ, तृम्फ] इत्येके ॥ ४२८ ॥

४२९—वा०—शे तृम्फादीनामुपसंख्यानम् ॥

तृम्फ आदि धातुओं को नुम् हो श प्रत्यय परे हो तो। यह वार्तिक (७।१।५९) सूत्र पर है। तृम्फ आदि धातुओं में जो अनुनासिकसहित हैं उन के भी अनुनासिक का लोप श के परे (१३९) हो जाता है। और नुम्विधानसामर्थ्य से फिर लोप नहीं होता है। तृम्फति। ततृम्फ। तृम्फिता। तृफ्यात् (१३९) [तुप, तुम्प, तुफ, तुम्फ] हिंसायाम्। तुम्पति। तुम्फति। तुप्यात्। तुफ्यात्। [दृप, दृम्फ] उत्क्लेशे (पीड़ा) दृम्पति। दृम्फति। दृप्यात्। दृफ्यात् [ऋफ, ऋम्फ] हिंसायाम्। ऋम्फति। आनर्फ। ऋम्फाञ्चकार। ऋफ्यात् [गुफ, गुम्फ] ग्रन्थे (बन्धन) गुम्फति। जुगुम्फ [उभ, उम्भ] पूरणे (पूर्त्ति) उभति। उम्भति। उबोभ। उम्भाञ्चकार। उभ्यात्। [शुभ, शुम्भ] शोभार्थे। शुम्भति। शुशुम्भ। शुशोभ। शुभ्यात् (४२९) वार्तिक में कहे तृम्फादि धातु पूरे हुए [दृभी] ग्रन्थे। दृभति। ददर्भ। अदर्भीत्। अदर्भिष्यत् [चृती] हिंसाग्रन्थनयोः। चृतति। चचर्त। चचृततुः। चचर्त्तिथ। चर्त्तिता। चर्तिष्यति (३९७) चर्त्स्यति। चर्त्तिषति। चर्त्तिषाति। चर्त्सति। चर्त्साति। चृततु। अचृतत्।

चृतेत् । चृत्यात् । अचर्तीत् । अचर्तिष्यत् [विध] विधाने । विधाति । विवेध । विविधतुः । वेधिता । वेधिष्यति । वेधिषति । वेधिषाति [जुड] गतौ । जुडति । अजोडीत् । [जुन] इत्येके । जुनति [मृड] सुखने । मृडति । अमर्डीत् [पृड] च । पृडति [पृण] प्रीणने (तृप्ति) पृणति । पपर्ण । [वृण] च । वृणति । अवर्णीत् । अवर्णिष्यत् [मृण] हिंसायाम् । मृणति । मर्णिता [तुण] कौटिल्ये । तुणति । तोणिष्यति । [पुण] कर्मणि शुभे (शुभ कर्म) पुणति । पोणिषति । पोणिषाति [मुण] प्रतिज्ञाने (प्रतिज्ञा) मुणति । मुणतु [कुण] शब्दोपकरणयोः (शब्द और उपकार) कुणति । अकुणत् [शुन] गतौ । शुनति । शुनेत् [द्रुण] हिंसागतिकौटिल्येषु (हिंसा, गति और कुटिलता) द्रुणति । द्रुण्यात् [घुण, घूर्ण] भ्रमणे (डोलना) घुणति । घूर्णति । जुघोण । जुघूर्ण । [षुर] ऐश्वर्यदीप्त्योः (धन और प्रकाश) सुरति । सुषोर । सोरिता । सोरिष्यति । सोरिषति । सोरिषाति । सुरतु । असुरत् । सुरेत् । सूर्यात् (१९७) दीर्घ [कुर] शब्दे । कुरति ॥ ४२९ ॥

४३० — न भकुर्छुराम् ॥ अ० ॥ ८ । २ । ७९ ॥

रेफान्त और वकारान्त भसंज्ञक तथा कुर् और छुर् इन की उपधा इक् को दीर्घ न होवे । (१९७) सूत्र से दीर्घ प्राप्त है उस का अपवाद यह सूत्र है । कुर्यात्* [खुर] छेदने (दो भाग करना) खुरति । चुखोर । खूर्यात् [मुर] संवेष्टने । मुरति । मूर्यात् [क्षुर] विलेखने (क्षौर कर्म) क्षुरति । क्षूर्यात् [घुर] भीमार्थशब्दयोः (भयंकर पदार्थ और शब्द) घुरति । घूर्यात् [पुर] अग्रगमने (आगे चलना) पुरति । पूर्यात् [वृहू] उद्यमने (उद्यम) वृहति । ववर्ह । ववृहतुः । उदित् होने से इट्विकल्प । ववर्हिथ । ववर्ढ । ववृहिव । ववृह्व । वर्हिता । वर्ढा । वर्हिष्यति । वर्क्ष्यति । वर्हिषाति । वर्हिषाति । वर्क्षति । वर्क्षाति । वृहतु । अवृहत् । वृहेत् । वृह्यात् । अवर्हीत् । अवृक्षत् । (२०७) क्स । अवर्हिष्यत् । अवर्क्ष्यत् [बृहू] इत्येके । इस में इतना विशेष है कि भर्क्ष्यति (२०४) भर्क्षति । भर्क्षाति । अभृक्षत् । अभर्क्ष्यत् [तृहू, दृहू, तृंहू] हिंसार्थाः ।

* यहां भट्टोजिदीक्षित ने लिखा है कि (४३०) सूत्र यहां नहीं लगता क्योंकि वहां कुर् कहने से कृञ् धातु का ग्रहण होता है इस से कुर्यात् प्रयोग होता है सो संदिग्ध है क्योंकि जो (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः०) इस परिभाषा का आश्रय करें तब तो कृञ् का ग्रहण हीं न हो क्योंकि कृञ् का कुर् लाक्षणिक और कुर् धातु प्रतिपदोक्त है इसलिये इस परिभाषा का आश्रय न करें तो भी लाक्षणिक और प्रतिपदोक्त दोनों का ग्रहण होवे फिर ऐसी परिभाषा कौन है कि जिससे लाक्षणिक कृञ् का ग्रहण होजावे और प्रतिपदोक्त कुर् का न हो ॥

तृहति । स्तृहति । तृंहति । ततर्ह । तस्तर्ह । ततृंह । तर्हिता । तर्ढा । स्तर्हिता । स्तर्ढा । तृंहिता । तृंढा । तृह्यात् । अतृक्षत् । अस्तृक्षत् । [इष] इच्छायाम् । इच्छति । इयेष । एषिता । एषिषति एषिषाति । इच्छतु । ऐच्छत् । इच्छेत् । इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् [मिष] स्पर्द्धायाम् (ईर्षा) मिषति । मिमेष [किल] श्वैत्यक्रीडनयोः (श्वताई और क्रीड़ा) किलति । केलिता । [तिल] स्नेहने (चिकनाई) तिलति । तेलिष्यति [चिल] वसने (वस्त्र) चिलति । चेलिषति । चेलिषाति । चिलतु [चल] विलसने (शोभा) चलति । अचलत् । [इल] स्वप्नक्षेपणयोः (सोना और फेंकना) इलति । इयेल । ईलतुः । ऐलत् । इलेत् [विल] संवरणे (आच्छादन) विलति । विल्यात् [बिल] भेदने (खोदना) बिलति । अबेलीत् [णिल] गहने (गाढ़) निलति । अनेलिष्यत् [हिल] भावकरणे (प्रीति करना) हिलति [शिल, षिल] उञ्छे । शिलति । सिलति [मिल] श्लेषणे (मिलना) मिलति [लिख] अक्षरविन्यासे (अक्षर बनाना) लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति । लेखिषति । लेखिषाति । लिखतु । अलिखत् । लिखेत् । लिख्यात् अलेखीत् । अलेखिष्यत् [कुट] कौटिल्ये (कुटिलाई) कुटति । चुकोट । चुकुटतुः (२४५) ङित्व होकर चुकुटिथ । कुटिता । कुटिष्यति । कोटिषति । कोटिषाति । कुटिषति । कुटिषाति । यहां णित्पक्ष में ङित्व (२४५) न होने से गुण होता है । और ङित् होने से सब कुटादिकों में गुण का निषेध जानो । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् । कुटच्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्यत् (२४५) सूत्र में कहे कुटादि धातु इसी कुट से कूङ् धातु पर्य्यन्त जानो [पुट] संश्लेषणे । पुटति । पुपोट । पुटिता [कुच] सङ्कोचने (इकट्ठा होना) कुचति । चुकुचिथ [गुज] शब्दे । गुजति । गुजिष्यति [गुड] रक्षायाम् । गुडति । गोडिषति । गोडिषाति । गुडिषति । गुडिषाति । [डिप] क्षेपे (फेंकना) डिपति । डिपतु [छुर] छेदने । छुरति । अच्छुरत् । छुर्यात् (४३०) [स्फुट] विकसने (खिलना) स्फुटति । पुस्फुटिथ [मुट] आक्षेपमर्दनयोः (खण्डन और मलना) मुटति । मुटिता । [त्रुट] छेदने (१२८) विकल्प से श्यन् । त्रुट्यति । त्रुटति । त्रुटिष्यति । त्रुट्यतु । त्रुटतु । अत्रुट्यत् । अत्रुटत् । त्रुट्येत् । त्रुटेत् । [तुट] कलहकर्म्मणि (विरोध करना) तुटति । तोटिषति । तोटिषाति । तुटिषति । तुटिषाति । [चुट, छुट] छेदने । चुटति । छुटति । [जुड] बन्धने (जोड़ना) जुडति । जुडतु । [कड] मदे । (अहङ्कार) कडति । [लुट] संश्लेषणे (मिलना) लुटति । अलुटत् [लुठ] इत्येके । लुठति । लुठेत् । [कृड] घनत्वे (सघन) कृडति । अकृडीत् । [कुड] बाल्ये (बालकपन) कुडति [पुड] उत्सर्गे (त्याग) पुडति [घुट] प्रतिघाते (घोटना) घुटति । जुघुटिथ । घुटिता [तुड]

तोड़ने (तोड़ना) तुडति । तुडिष्यति [थुड, स्थुड] संवरणे । थुडति । स्थुडति । तुस्थुडिथ [स्फुड] इत्येके । स्फुडति [खुड, छुड] इत्यन्ये । खुडति । छुडति [कुड] संघात इत्येके । कुडति [स्फुर] स्फुरणे (चेतनता) स्फुरति । पुस्फोर [स्फर] इत्येके । स्फरति [स्फुल] संचलने (चंचलता) स्फुलति [स्फुड, चुड, व्रुड] संवरणे । स्फुडति। चुडति ।व्रुडति [क्रुड, भ्रुड] निमज्जन इत्येके । क्रुडति।भ्रुडति । भ्रुडिता । अश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषा दशोत्तरशतम् । अर्थ आदि एक सौ दश ११० धातु सेट् परस्मैपदी हैं [गुरी] उद्यमने । उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी। यह धातु सेट् आत्मनेपदी है । गुरते । जुगुरे । गुरिता । गुरिष्यते । गोरिषते ।गोरिषातै । गुरिषतै । गुरिषातै। गुरताम् । अगुरत । गुरेत गुरिषीष्ट । अगुरिष्ट । अगुरिष्यत । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । यहां से आगे चार धातु परस्मैपदी हैं [णू] स्तवने (स्तुति) नुवति । नुनाव । अनवीत् [धू] विधूनने (कंपाना) धुवति । दुधाव । दुधुवतुः । धुविता । अधुवीत् । ये दोनों सेट् हैं [गु] पुरीषोत्सर्गे (मल त्यागना) गुवति । जुगाव । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति गौषति । गौषाति । गुषति । गुषाति । गुवतु । अगुवत् । गुवेत् । गूयात् (१६०) अगुषीत् । अगुताम् (२४१) सिज्लोप । अगुषुः । [ध्रु] गतिस्थैर्ययोः (चलना और स्थिति) [ध्रुव] इत्येके । ध्रुवति । इत्यादि । गु के समान रूप जानो । और ध्रुव धातु तो सेट् है । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रूयात् (१९७) दीर्घ । अध्रुवीत् [कुङ्] शब्दे [कूङ्] शब्द इत्येके यह धातु दीर्घान्त पक्ष में सेट् और ह्रस्वान्त पक्ष में अनिट् है । कुवति । चुकुविथ । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्व पक्ष में । चुकुविथ । चुकुथ । कुता । अकुत (वृत्) इति कुटादयः समाप्ताः । ये (३४५) सूत्र में कहे कुटादि धातु समाप्त हुए ॥

[पृङ्] व्यायामे (कसरत) यह धातु बहुधा वि और आङ् उपसर्गपूर्वक ही प्रयुक्त आता है । व्याप्रियते (२३९ । १५९) व्याप्रियेते । व्याप्रियन्ते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापप्रिषे । पर्त्तासे । परिष्यते । पार्षते । पार्षाते । प्रियताम् । अप्रियत । प्रियेत पृषीष्ट (२४०) अपृत (२४१) अपृषाताम् । अपृषत [मृङ्] प्राणत्यागे (शरीर छूटना) ॥ ४३० ॥

४३१—म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । ६१ ॥

मृङ् धातु से परे लुङ् लिङ् और शित् विषय में आत्मनेपदसंज्ञक प्रत्यय हों अन्यत्र नहीं । मृङ् धातु के ङित् होने से सर्वत्र आत्मनेपद सिद्ध ही है फिर विशेष विषय में कहने से यह नियम हुआ कि लुङ् लिङ् और शित् से भिन्न लकारों में

परस्मैपद ही हों । म्रियते । ममार । मम्रतुः । मम्रुः । ममर्थ । मम्रिव । मम्रिम । मर्त्तासि । मरिष्यति । मार्षति । मार्षाति । म्रियताम् । अम्रियत । म्रियेत । मृषीष्ट । अमृत । अमृषाताम् । अमरिष्यत् ॥

अथ परस्मैपदिनः सप्त । अब सात ७ धातु परस्मैपदी कहते हैं [रि, पि] गतौ । रियति । पियति । रिराय । पिपाय । रिरियतुः । पिपयिथ । पिपेथ । पेता । पेष्यति । पैषाति । पेषाति । पियतु । अपियत् । पियेत् । पीयात् । अपैषीत् । अपैष्टाम् । अपेष्यत् । [धि] धारणे । धियति । दिधयिथ । दिधेथ । धेता । [क्षि] निवासगत्योः । क्षियति । क्षीयात् । अक्षैषीत् । र्यादयोऽनुदात्ताः । ये रि आदि अनिट् हैं । [षू] प्रेरणे (आज्ञा) सुवति । सुषाव । सुषविथ । सविता । सविष्यति । साविषति । साविषाति । सुवतु । असुवत् । सुवेत् । सूयात् । असावीत् । असाविष्टाम् । असविष्यत् । [कॄ] विक्षेपे (फैलाना) किरति । किरतः (२६९) चकार । चकरतुः । चकरुः । (२५८) गुण । करीता (२६४) करिता । करीष्यति । करिष्यति । कारीषति । कारीषाति । कारिषति । कारिषाति । किरतु । अकिरत् । किरेत् । कीर्यात् (२६५ । १९७) अकारीत् । अकारिष्टाम् (२६६) अकरीष्यत् । अकरिष्यत् [गॄ] निगरणे (खाना वा उपदेश करना) ॥ ४३१ ॥

४३२—अचि विभाषा ॥ अ० ॥ ८ । २ । २१ ॥

अजादि प्रत्यय परे हो तो गॄ धातु के रेफ को विकल्प करके लकारादेश होवे । गिरति । गिलति । जगाल । जगार । जगलतुः । जगरतुः । गलीता । गलिता । गरीता । गरिता । गीर्यात् । अगालीत् । अगारीत् । अगालिष्टाम् । अगारिष्टाम् । उदात्ताः परस्मैपदिनः । सू आदि धातु सेट् परस्मैपदी हैं [दृङ्] आदरे (सत्कार) यह धातु आङ्पूर्वक बहुधा आता है । आद्रियते (२३९) रिङ् । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्त्तासे । आदरिष्यते । आदार्षते । आदार्षातै । आद्रियताम् । आद्रियत । आद्रियेत । आदृषीष्ट (२४०) आदृत । आदृषाताम् । आदरिष्यत । [धृङ्] अवस्थाने (स्थिति) ध्रियते । दध्रे । दध्रिषे । अनुदात्तावात्मनेपदिनौ । ये दोनों धातु अनिट् आत्मनेपदी हैं ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । अब सोलह धातु परस्मैपदी कहते हैं [प्रच्छ] ज्ञीप्सायाम् (जानने की इच्छा) पृच्छति । पृच्छतः (२८१) संप्रसारण । पप्रच्छ ।

पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । अनिट् पक्ष में । पप्रष्ठ (२३३) षत्व । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । प्राक्षति । प्राक्षाति । पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । पृच्छ्यात् । अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम् । अप्राक्षुः । अप्रक्ष्यत् (वृत्) किरादयः समाप्ताः । ये किरति आदि पांच धातु पूरे हुए इन से सन्नंत प्रक्रिया में विशेष कार्य्य होते हैं [सृज] विसर्गे (रचना वा त्यागना) सृजति । ससर्ज । ससृजतुः । ससर्जिथ (२७७) सस्रष्ठ (२३३ । २७८) स्रष्टा । स्रक्ष्यति । स्राक्षति । स्राक्षाति । सृजतु । असृजत् । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । अस्रक्ष्यत् [टुमस्जो] शुद्धौ । टु और ओकार की इत्संज्ञा (स्तोः श्चुना श्चुः) सूत्र से स को श और श को ज होकर । मज्जति । ममज्ज । ममज्जिथ । अनिट् पक्ष में (४०९) नुम् प्राप्त है सो मित् होने से अन्त्य अच् से परे होवे तो सकार के मध्यपाती होने से संयोगादि लोप (२१०) नहीं हो सकता इसलिये ॥ ४३२ ॥

४३३- वा०—मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वक्तव्यः ॥

मस्ज धातु के अन्त्य वर्ण जकार से पूर्व नुम् कहना चाहिये । फिर सकार के संयोगादि होने से लोप (२१०) होकर । मम नुज्+थल्=ममङ्क्थ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । मङ्क्षति । मङ्क्षाति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । अमङ्क्ष्यत् । [रुजो] भङ्गे (टूटना) रुजति । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् [भुजो] कौटिल्ये (कुटिलता) भुजति । बुभोज । बुभोजिथ । बुभोक्थ । भोक्ता । अभौक्षीत् । अभौक्ताम् [छुप] स्पर्शे । छुपति । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । [रुश, रिश] हिंसायाम् । रुशति । रिशति । रोष्टा । रेष्टा । अरुक्षत् । अरिक्षत् (२०७) [लिश] गतौ । लिशति । लेक्ष्यति । लिशतु । अलिक्षत् । [स्पृश] संस्पर्शे (छूना) स्पृशति । पस्पर्श । पस्पर्शिथ । स्प्रष्टा (२७५) स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । स्प्रक्षति । स्प्रक्षाति । स्पर्क्षति । स्पर्क्षाति । स्पृशतु । अस्पृशत् । । स्पृशेत् । स्पृश्यात् । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्प्राष्टाम् । अस्पृक्षत् । अस्प्रक्ष्यत् । अस्पर्क्ष्यत् । [विच्छ] गतौ (१६६) आय प्रत्यय (१६७) धातुसंज्ञा । विच्छायति । विच्छायतः । आम् प्रत्यय (१६९) विच्छायाञ्चकार । विच्छायाम्बभूव । विच्छायामास । (१६८) विविच्छ । विविच्छतुः । विच्छायितासि । विच्छितासि । विच्छायिष्यति । विच्छिष्यति । विच्छायिषति । विच्छायिषाति । विच्छिषति । विच्छिषाति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत् । विच्छाय्यात । विच्छ्यात् । अविच्छायीत् । अविच्छीत् । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । [विश] प्रवेशने ।

विशति । वेष्टा । अवैक्षीत् । अवैष्टाम् । [मृश] आमर्शने । (विचारना) मृशति । म्रष्टा । मर्ष्टा (२७५) अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् [णुद] प्रेरणे । इस धातु को प्रथम इसी गण में लिख चुके हैं दूसरी वार यहां कर्त्रभिप्राय क्रियाफल में भी नित्य परस्मैपद होने के लिये पढ़ा है [षद्लृ] विशरणगत्यवसादनेषु । इस धातु को इसी प्रकार का भ्वादि में लिख चुके हैं वहीं के तुल्य रूप भी जानो कुछ विशेष नहीं फिर यहां लिखने का यह प्रयोजन है कि कृदन्त शतृ प्रत्यय में शप् विकरणवाले को नित्य नुम् और श विकरणवाले को विकल्प होता है । और शप् और श विकरण का स्वर भी पृथक् २ होता है [शद्लृ] शातने । इस को भी भ्वादि में लिख चुके हैं फिर इस का पाठ केवल स्वर के पृथक् होने के लिये है । प्रच्छादयो विच्छिवर्जमनुदात्ताः परस्मैपदिनः । ये प्रच्छ आदि धातु विच्छ को छोड़के अनिट् और सब परस्मैपदी हैं ॥

अथ षट् स्वरितेतः । अब छः ६ धातु स्वरितेत् (उभयपदी) कहते हैं । [मिल] सङ्गमे (समागम) (मिल, संश्लेषणे) धातु प्रथम लिख चुके हैं उस को फिर दूसरी वार कर्त्रभिप्राय अर्थ में आत्मनेपद होने के लिये पढ़ा है । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । मेलिता । मेलिष्यते । मेलिषते । मेलिषाते । मिलताम् । मिलतु । अमिलत् । मिलेत् । मिल्यात् । अमेलीत् । अमेलिष्यत् । यह धातु सेट् है [मुच्लृ] मोक्षणे (छूटना) ॥ ४३३ ॥

४३४—शे मुचादीनाम् ॥ अ० ॥ ७ । १ । ५९ ॥

श प्रत्यय के परे मुचादि धातुओं को नुम् का आगम होवे । मुञ्चति । मुञ्चते । मुमोच । मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यते । मोक्ष्यति । मोक्षते । मोक्षाते । मोक्षति । मोक्षाति । मुञ्चतु । मुञ्चताम् । अमुञ्चत् । अमुञ्चत । मुञ्चेत् । मुञ्चेत । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । (२१७) अङ् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । [लुप्लृ] छेदने । लुम्पति । लुम्पते । लुप्यात् । अलुपत् । अलुप्त । [विद्लृ] लाभे (प्राप्ति) विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यति । परिवेत्ता [लिप] उपदेहे (लीपना वा वृद्धि) लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । अलिपत् (२०२) अङ् । अलिपत । अलिप्त । (२९३) [षिच] क्षरणे (सींचना) सिञ्चति । सिञ्चते । सिच्यात् । असिचत् (२०२) असिचत (२९३) असिक्त । मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयपदिनः । ये मुच आदि धातु अनिट् उभयपदी हैं ॥

अथ परस्मैपादिनः । [कृती] छेदने । कृन्तति । चकर्त्त । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति । (३८७) कर्त्स्यति । कर्त्तिषति । कर्त्तिषाति । कर्त्सति । कर्त्साति । कृन्ततु । अकृन्तत् । कृन्तेत् । कृत्यात् । अकर्तीत् । अकर्त्तिष्यत् । अकर्त्स्यत् । [खिद] परिघाते (पीड़ा) यह धातु दीनता अर्थ में दिवादि और रुधादिकों में पढ़ा है । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । खेत्स्यति । खिद धातु अनिट् है [पिश] अवयवे । पिंशति । पिंशते । पिपेश । पेशिता । पेशिष्यति । पेशिषति । पेशिषाति । पिंशतु । अपिंशत् । पिंशेत् । पिश्यात् । अपेशीत् । अपेशिष्यत् । (वृत्) मुचादयः । ये (४३४) सूत्र में कहे मुच आदि धातु पूरे हुए॥

इति शविकरणस्तुदादिगणः समाप्तः ॥

अथ रुधादिगणः ॥

अथ नव स्वरितेत इरितश्च । अब नौ धातु उभयपदी कहते हैं [रुधिर्] आवरणे (आच्छादन) इर् भाग की इत्संज्ञा होकर ॥ ४३४ ॥

४३५- रुधादिभ्यः श्नम् ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७८ ॥

रुध आदि धातुओं से शप् का अपवाद श्नम् प्रत्यय हो कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हों तो । श्नम् मित् प्रत्यय होने से अन्त्य अच् रु से परे धकार से पूर्व होता है । रु+श्नम्+ध्+ तिप्=रुणद्धि । शकार मकार की इत्संज्ञा और णत्व होता है । रुन्धः (३५२) अकारलोप । णत्व को असिद्ध मानकर नकार को अनुस्वार और अनुस्वार को परसवर्ण करने में अकारलोप को स्थानिवत्भाव प्राप्त है उस का अनुस्वार और परसवर्णविधि में निषेध हो जाता है । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते । रुरोध । रुरुधतुः । रुरोधिथ । रुरुधे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रोत्सति । रोत्साति । रोत्सतै । रोत्सातै । रुणधति । रुणधाति । रुणधतै । रुणधातै । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाव । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणत् । अरुणः । यहां पदान्त धकार को प्रथम जश्त्व होकर (३५१) सूत्र की दृष्टि में जश्त्व सिद्ध होने से दकार को रु विकल्प से (३५१) होता है । अरुणधम् । रुन्ध्यात् । रुन्ध्याताम् । रुध्यात् । इरित् होने से अङ् विकल्प (१३८) अरुधत् । अरुधताम् । अरौत्सीत् । अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरौत्स्यत् ।

[भिदिर्] विदारणे (भेद) भिनत्ति। भिन्ते। बिभेद। बिभिदे। भेत्ता। भेत्स्यति। भेत्सति। भेत्साति। भिनत्तु। अभिनत्। अभिनः। अभिदत्। अभिन्त। भिन्द्यात्। भिद्यात्। अभिदत्। अभैत्सीत्। अभैत्ताम्। अभित्त [छिदिर्] द्वैधीकरणे (दो भाग करना) छिनत्ति। अच्छिनत्। अच्छिनः। अच्छिदत्। अच्छैत्सीत्। अच्छित्त [रिचिर्] विरेचने (वमन करना) रिणक्ति। रिङ्क्ते। रिरेच। रिरिचे। रेक्ता। रेक्ष्यते। रेक्षत। रेक्षाते। रिणक्तु। रिङ्क्ताम्। अरिणक्। अरिचत्। अरिक्त [विचिर्] पृथग्भावे (अलग होना) विनक्ति। विङ्क्ते। अविनक्। अविचत्। अवैक्षीत्। अविक्त [क्षुदिर्] संपेषणे (पीसना) क्षुणत्ति। क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुणत्। अक्षुणः। अक्षुदत्। अक्षौत्सीत्। अक्षुत्त [युजिर्] योगे (समाधि) युनक्ति। युङ्क्ते। अयुनक्। अयुजत्। अयौक्षीत्। अयोक्ष्यत्। रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः। रुध आदि धातु अनिट् उभयपदी हैं [उछृदिर्] दीप्तिदेवनयोः (प्रकाश और क्रीड़ा आदि) छृणत्ति। छृन्ते। चच्छर्द। चच्छृदतुः। छर्दिता। छर्दिष्यति। छर्त्स्यति। (३८७) छर्दिषति। छर्दिषाति। छर्त्सति। छर्त्साति। छृणत्तु। अच्छृणत्। अच्छृणः। छृन्द्यात्। छृद्यात्। छृत्सीष्ट। अच्छृदत्। अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट। अच्छर्दिष्यत्। अच्छर्त्स्यत्। [उतृदिर्] हिंसाऽनादरयोः (हिंसा और अनादर) तृणत्ति। इत्यादि। छृदि के समान जानो। ये दोनों धातु उभयपदी सेट् हैं [कृती] वेष्टने (लपेटना) कृणत्ति। यह धातु तुदादिगण में आ चुका है आर्द्धधातुक में वैसे ही प्रयोग जानो [ञिइन्धी] दीप्तौ। उदात्तोनुदात्तेदात्मनेपदी। यह धातु सेट् आत्मनेपदी है ञि और इकार की इत्संज्ञा होकर ॥ ४३५ ॥

४३६–श्नान्नलोपः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । २३ ॥

श्नम् प्रत्यय से परे नकार का लोप हो। अर्थात् इकार से परे होने के कारण धकार से पूर्व जो न उस का लोप होता है। इन्धे (३५२) अकारलोप। इन्धाते। इन्धते। इन्त्से। इन्धाञ्चक्रे। इन्धाम्बभूव। इन्धामास। (१६९) सूत्र से वेद में आम् प्रत्यय का निषेध होने से (४४) सूत्र से लिट् को कित्व होकर। ईधे (१३८) नलोप। ईधाते। ईधिरे। इन्धिता। इन्धिष्यते। इन्धिषतै। इन्धिषातै। इन्धाम्। इन्धाताम्। इन्धै। ऐन्ध। ऐन्धाः। इन्धीत। इन्धिषीष्ट। ऐन्धिष्ट। ऐन्धिष्यत [खिद] दैन्ये। (दीनता) खिन्ते। खेत्ता। खिन्ताम्। अखिन्त। खिन्दीत। खित्सीष्ट। अखित्त। [विद] विचारणे (बिचारना) विन्ते। विविदे। वेत्ता। वेत्स्यते। वेत्सते। वेत्सातै। विन्ताम्। अविन्त। विन्दीत। वित्सीष्ट। अवित्त। अवेत्स्यत। खिदिविदी अनुदात्तावात्मनेपदिनौ।

खिद और विद दोनों धातु अनिट् आत्मनेपदी हैं । अथ परस्मैपदिनो द्वादश । अब बारह १२ धातु परस्मैपदी कहते हैं [शिषॢ] विशेषणे (विशेषण) शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । शेक्षति । शेक्षाति । शिनष्टु । शिंष्—हि यहां प्रथम हि को धि और षकार को जश्त्व ड होकर (१७१) सूत्र से विकल्प करके डकारलोप होता है । शिंढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । शिंष्यात् । शिष्यात् । लृदित् होने से अङ् (२१७) अशिषत् । अशेक्ष्यत् [पिषॢ] सञ्चूर्णने (पीसना) पिनष्टि । पिपेष । पेष्टा । पेक्ष्यति । पेक्षति । पेक्षाति । पिनष्टु । पिंढि । अपिनट् । पिंष्यात् । पिष्यात् । अपिषत् [भञ्जो] आमर्दने (बल से मलना) भनक्ति । बभञ्ज । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । अभाङ्क्षीत् । अभाङ्क्ताम् । [भुज] पालनाभ्यवहारयोः (रक्षा और भोजन) भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । अभौक्षीत् । अभोक्ष्यत् । अनुदात्ता उदात्तेतश्चत्वारः । ये शिष आदि चार धातु अनिट् परस्मैपदी हैं [तृह, हिंसि] हिंसायाम् ॥ ४३६ ॥

४३७—तृणह इम् ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

श्नम् प्रत्ययान्त तृह धातु को इम् का आगम होवे हलादि पित् सार्वधातुक परे हो तो । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । तर्हिष्यति । तर्हिषति । तर्हिषाति । तृणेढु । अतृणेट् । तृंह्यात् । तृह्यात् । अतर्हीत् । हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसन्ति । जिहिंस । हिंसिता । [उन्दी] क्लेदने (गीलापन) उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । उन्दाम्बभूव । उन्दामास । उन्दिता । उनत्तु । उन्धि । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः (३५१) औनत् । औनदम् । उन्द्यात् । उद्यात् (१३९) औन्दीत् [अञ्जू) व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (मनुष्यादि की स्थूलव्यक्ति, भोजन, शोभा और गति] अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । ऊदित् होने से इट् विकल्प (१४०) अञ्जिता । अङ्क्ता । अञ्जिषति । अञ्जिषाति । अङ्क्षति । अङ्क्षाति । अनक्तु । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । आङ्क्ताम् । आञ्जन् । अञ्ज्यात् । अज्यात् ॥ ४३७ ॥

४३८—अञ्जेः सिचि ॥ अ० ॥ ७ । २ । ७१ ॥

अञ्ज धातु से परे जो सिच् उस को नित्य इट् का आगम होवे । ऊदित् होने से इट् का विकल्प (१४०) प्राप्त है उस का यह अपवाद है । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् [तञ्चू] संकोचने (दही जमाना) तनक्ति । तताञ्चिथ । ततङ्क्थ । तञ्चिता । तङ्क्ता । तनक्तु । अतनक् । अतञ्चीत् । अताङ्क्षीत् । अताङ्क्ताम् । [ओविजी] भयचलनयोः विनक्ति । विङ्क्तः । विवेज । विविजिथ (४२८) विजिता । विजिष्यति । वेजिषति ।

वेजिषाति । विनक्तु ।अविनक् । अविजीत् । [वृजी] वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता [पृची] संपर्के (स्पर्श करना) पृणक्ति । पपर्च । पपर्चिथ । पर्चिता । पर्चिष्यति । पर्चिषति । पर्चिषाति । पृणक्तु । अपृणक् । पृञ्च्यात् । पृच्यात् । अपर्चीत् । अपर्चिष्यत् ॥

(वृत्) इति श्नम्विकरणो रुधादिगणः समाप्तः ॥४३८॥

अथ तनादिगणः ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । अब सात धातु उभयपदी कहते हैं [तनु] विस्तारे ॥

४३९—तनादिकृञ्भ्य उः ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७९॥

तनादि और कृञ् धातु से उ प्रत्यय हो कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हो तो। यह भी सूत्र शप् का अपवाद है । कृञ् धातु भी तनादिगण में ही पढ़ा है इस कारण कृञ् से भी उ प्रत्यय हो ही जाता फिर कृञ् का पृथक् ग्रहण इसलिये है कि तनादिगण के अन्य कार्य कृञ् को न हों जैसे तनादिकों से परे सिच् का लुक् (४४०) विकल्प से होता है सो कृञ् से न होवे । तनोति । तनुते । तनुवः तन्वः (२००) ततान । तेने । तनिता । तनिष्यते । तानिषति । तानिषाति । तनोतु । तनु (२०१) तनवानि । तनुताम् । अतनोत् । अतनुत । तनुयात् । तन्वीत । तन्यात् । तनिषीष्ट । अतानीत् । अतनीत् ॥ ४३९ ॥

४४०—तनादिभ्यस्तथासोः ॥ अ० ॥ २ । ४ । ७९ ॥

तनादि धातुओं से परे जो सिच् उस का लुक् होवे त और थास् परे हों तो । त और थास् आत्मनेपद प्रत्यय के साहचर्य से त भी आत्मनेपद का एकवचन लिया जाता है इस से यूयमतनिष्ट । यहां परस्मैपद के मध्यम पुरुषबहुवचन में सिच् लुक् नहीं होता । अतत (३०३) अनुनासिकलोप । अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतनिषत। अतथाः । अतनिष्ठाः ! अतनिषि । अतनिष्यत् । अतनिष्यत [षणु) दाने । सनोति । सनुते । सायात् । (१८५) सन्यात् । असात । (३९४) असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः [क्षणु] हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । अक्षणीत् (१६२) वृद्धि का निषेध । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः [क्षिणु] च । क्षेणोति । यहां उ प्रत्यय के आर्द्धधातुक होने से लघूपधगुण (८१) होता है । क्षणुते । चिक्षेण । चिक्षिणे । क्षेणितासि । क्षेणितासे । क्षेणिषति । क्षेणिषाति । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । अक्षिथाः । अक्षेणिष्ठाः [ऋणु] गतौ । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्ण । आनृणतुः । आनृणे । अर्णितासि ।

आर्णीत् । आर्त्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः [तृणु] अदने । तर्णोति । तर्णुते । अतृत । अतर्णिष्ट [घृणु] दीप्तौ । घर्णोति । घर्णुते । जघर्ण । जघृणे । तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । ये तन आदि धातु सेट् उभयपदी हैं [वनु] याचने (मांगना) वनुते । ववने (१२८) वनितासे । वनिष्यते । वानिषतै । वानिषातै । वनुताम् । वनवै । अवनुत । वन्वीत । वानिषीष्ट । अवत । अवनिष्ट । अवथाः । अवनिष्ठाः । अवनिष्यत । [मनु] अवबोधने (निश्चित ज्ञान) मनुते । मेने । अमत । अमनिष्ट । उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ । ये दोनों धातु सेट् आत्मनेपदी हैं [डुकृञ्] करणे (करना) अनुदात्त उभयतोभाषः । यह धातु अनिट् उभयपदी है । तप् के परे भी उ प्रत्ययनिमित्त कृञ् को अर् गुण होकर ॥ ४४० ॥

४४१—अत उत्सार्वधातुके ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ११० ॥

कृञ् धातु के अकार को उकारादेश होवे कित् ङित् सार्वधातुक परे हों तो । कुरुतः । कुर्वन्ति । यहां भी (१९७) सूत्र से दीर्घ प्राप्त है उस का निषेध (४३०) हो जाता है । करोषि । कुरुथः । कुरुथ । करोमि ॥ ४४१ ॥

४४२— नित्यं करोतेः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १०८ ॥

करोति धातु से परे जो प्रत्यय का उकार उस का नित्य ही लोप होवे व म परे हों तो । यह सूत्र (२००) का अपवाद है । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । कुर्वाते । चकार । चक्रतुः । चकर्थ (१४८) चकृव । चक्रे । चकृषे । कर्त्ता । करिष्यति । करिष्यते । (२३८) कार्षति । कार्षाति । कार्षतै । कार्षातै । करोतु । कुरुतात् । कुरु (२०१) करवाणि । करवाव । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत ॥ ४४२ ॥

४४३—ये च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ् धातु से परे प्रत्यय के उकार का लोप हो यकारादि प्रत्यय परे हों तो । कुर्यात् । क्रियात् (२३९) कृषीष्ट (२४०) अकार्षीत् । अकार्ष्टाम् । अकृत । अकृथाः । यहां सिच्लुक् नित्य होता है । अकरिष्यत् । अकरिष्यत ॥ ४४३ ॥

४४४—मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ अ० ॥ २ । ४ । ८० ॥

वेदविषय मन्त्रभाग में घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आकारांत, वृच, कृ, गमि और जन धातुओं से परे जो लि उस का लुक् होवे । लि करके यहां लुङ् का च्लि प्रत्यय

समझा जाता है (घस्लृ, अदने) अक्षन्नमीमदन्त पितरः। अक्षन् । अघसन् लोक में होता है। ह्वर से (ह्वृ, कौटिल्ये) समझना चाहिये। माह्वाः। अह्वाः। लोक में अह्वार्षीत्। (णश, अदर्शने) प्रणङ् मर्त्यस्य। प्रणक्। यहां अट् का अभाव है। लोक में अनशत्। वृ करके वृङ् और वृञ् दोनों का ग्रहण होता है। सुरुचो वेन आवः। आवः। आवारीत् आङ्पूर्वक लोक में (दह, भस्मीकरणे) अधक्। लोक में अधाक्षीत् (प्रा, पूरणे) आप्रा द्यावापृथिवी अप्राः अप्रासीत् लोक में। (वर्क्) लोक में अवर्चीत्। कृ धातु का अक्रन्। बहुवचन में और अकः एकवचन में। गम का। अग्मन्। लोक में अगमन्। जन का। अज्ञत वा अस्य दन्ताः। लोक में अजनि। अजनिष्ट॥४४४॥

४४५–अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥ अ० ॥ ३। १। ४२॥

अभ्युत्सादयां आदि वेदविषय में निपातन किये हैं। सद, जन और रम इन णयन्त धातुओं से लुङ् लकार में आम् प्रत्यय निपातन किया है। और चिञ् धातु से भी लुङ् में आम् प्रत्यय द्विर्वचन और कुत्व निपातन किया है। अकः। यह कृञ् धातु का पूर्व सूत्र (४४४) से सिद्ध प्रयोग का सद आदि चारों धातुओं के अन्त में अनुप्रयोग किया है। जैसे अभ्युत्सादयामकः। और लोक में अभ्युदसीषदत्। प्रजनयामकः। प्राजीजनत्। लो०। चिकयामकः। लो०। अचैषीत्। रमयामकः। लो०। अरीरमत्। पावयांक्रियात्। यहां णयन्त पूङ् धातु से लिङ् में आम् प्रत्यय और कृञ् धातु का अनुप्रयोग निपातन किया है लोक में। पाव्यात्। विदामक्रन्। यहां लुङ् लकार के प्रथम पुरुष बहुवचन में विद धातु से आम् प्रत्यय कृञ् का अनुप्रयोग और च्लि का लुक् (४४४) निपातन किया है। लोक में। अवेदिषुः। होता है॥

(वृत्) इति तनादिगणः समाप्तः ॥४४५॥

अथ क्र्यादिगणः ॥

[डुक्रीञ्] द्रव्यविनिमये (द्रव्य का लेना देना) ॥

४४६ – क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८१ ॥

कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हों तो क्री आदि धातुओं से श्ना प्रत्यय हो । क्रीणाति । क्रीणीतः (३८३) पर नित्य और अन्तरङ्ग होने से इकारादेश (३८३) का बाधक झि को अन्त और झ को अत् आदेश होकर । क्रीणन्ति (३६५) क्रीणासि । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रेषति । क्रेषाति । क्रैषतै । क्रैषातै । क्रीणातु । क्रीणीहि । क्रीणानि क्रीणीताम् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । अक्रेष्यत् । अक्रेष्यत । [प्रीञ्] तर्पणे कान्तौ च (तृप्ति और शोभा) प्रीणाति । प्रीणीते [श्रीञ्] पाके (पकाना) श्रीणाति । श्रीणीते [मीञ्] हिंसायाम् । मीनाति । मीनीतः । मीनीते एच् विषय में आकारादेश (३९९) ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मास्यते । मासति । मासाति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । अमासाताम् [षिञ्] बंधने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्य । सेता । [स्कुञ्] आप्रवणे (कूदना) ॥४४६ ॥

४४७–स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यःश्नुश्च॥ अ०॥३।१।८२।

स्तम्भु आदि पांच धातुओं से श्नु और चकार से श्ना प्रत्यय हों कर्त्तावाची सार्वधातुक परे हों तो । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्काविथ । चुस्कोथ । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तम्भ आदि चार धातु सौत्र हैं इन का पाठ किसी गण में नहीं है और सब रोकने अर्थ में परस्मैपदी हैं । स्तभ्नोति । स्तभ्नाति (१३९) नलोप । तस्तम्भ । अस्तभत् (१५४) अङ्विकल्प । अस्तम्भीत् स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । स्कभ्नोति । स्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति । चस्कम्भ । स्कम्भिता । स्कम्भिष्यति ॥ ४४७ ॥

४४८–हलः श्नः शानज्झौ ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८३ ॥

हलन्त धातु से परे जो श्ना प्रत्यय उस को शानच् आदेश होवे हि परे हो तो । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । श्नुपक्ष में । स्तभ्नुहि । इत्यादि । अस्कभ्नात् । अस्कभ्नोत् । स्कभ्नीयात् । स्कभ्नुयात् । स्कम्यात् । अस्कम्भीत् । अस्कम्भिष्यत् ॥४४८॥

४४९—छन्दसि शायजपि ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८४ ॥

वेदविषय में हि परे हो तो श्ना प्रत्यय के स्थान में शानच् और शायच् दोनों आदेश हों । गृभाय । स्तभाय । स्कभाय । स्तभान । बधान देव सवितः [युञ्] बन्धने । युनाति । युनीते । युयाव । युयुवे । क्र्यादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः सप्त । क्री आदि सात धातु अनिट् उभयपदी हैं [क्नूञ्] शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । क्नविष्यति । अक्नावीत् । अक्नविष्ट । [द्रूञ्] हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । दुद्राव । दुद्रुवे [पूञ्] पवने (पवित्रता) ॥ ४४९ ॥

४५०—प्वादीनां ह्रस्वः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ८० ॥

शित् प्रत्यय परे हों तो पू आदि धातुओं के अच् को ह्रस्व होवे । पुनाति । पुनीते । पुपाव । पुपुवे । पविता । पविष्यति [मूञ्] बन्धने । मुनाति । मुनीते । माविषति । माविषाति । [लूञ्] छेदने (काटना) लुनाति । लुनीते । लुनातु । लुनीताम् । [स्तृञ्] आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरीता । स्तरिता । अस्तृणात् । अस्तृणीत । स्तृणीयात् । स्तृणीत । स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट (४२१) स्तृषीष्ट । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । (४२०) अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । (कॄञ्) हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरतुः । चकरे । (२५८) (वॄञ्) वरणे (.स्वीकार) वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । वूर्यात् । (३८० । १९७) वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट (धूञ्) कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधाव । दुधुवतुः । दुधविथ । दुधोथ (१४०) इट् विकल्प । धविता । धोता । धविष्यति । धोष्यति । अधावीत् । (३३०) नित्य इट् । अधविष्ट । अधोष्ट । उदात्ता उभयतोभाषा नव । क्नूञ् आदि नव ९ धातु सेट् उभयपदी हैं । अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः अब बध धातुपर्यन्त परस्मैपदी कहते हैं (शॄ) हिंसायाम् । शृणाति । शशार । शशूतुः । शश्रुः (३८१) दीर्घपक्ष में । शशरतुः (२५८) गुण । शशरिथ । शश्रिव । शशरिव । शरीता । शरिता । शरिष्यति । शरीष्यति । शारीषति । शारीषाति । शारिषति । शारिषाति । शृणातु । शृणीहि । अशृणात् । शृणीयात् । शीर्यात् । अशारीत् । अशारिष्टाम् । अशरीष्यत् । अशरिष्यत् [पॄ] पालनपूरणयोः । पृणाति । पप्रतुः । पपरतुः । पूर्यात् (३८०) [वॄ] वरणे । भरण इत्येके । वृणाति । वूर्यात् [भॄ] भर्त्सने । भरण इत्यन्ये [मॄ] हिंसायाम् । मृणाति । ममार । (दॄ) विदारणे ।

दृणाति । ददृतुः । ददरतुः । [जॄ] वयोहानौ [झॄ] इत्येके । जृणाति । जीर्यात् । (धॄ) इत्यन्ये । धृणाति (नॄ) नये (ले चलना) नृणाति । ननृतुः । ननरतुः । [कॄ] हिंसायाम् । कृणाति [ॠ] गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अराम्बभूव । अरामास । अरिता । अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् । [गॄ] शब्दे । गृणाति । जग्रतुः । जगरतुः । गरीता । गरिता । गरिष्यति । गरीष्यति । गारीषति । गारीषाति । गृणातु । गृणीहि । अगृणात् । गृणीयात् । अगारीत् । [ज्या] वयोहानौ (२८६) य को इ सम्प्रसारण और पूर्वरूप एकादेश होता है ॥ ४५० ॥

४५१—हलः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । २ ॥

अङ्ग के अवयव हल् से परे जो संप्रसारण उस को दीर्घ होवे । जिनाति । यहां जि को दीर्घ होकर फिर ह्रस्व (४५०) हो जाता है । जिज्यौ (२८२) जिज्यतुः (२८१) ज्याता । ज्यास्यति । ज्यासति । ज्यासाति । जिनातु । अजिनात् । जिनीयात् । जीयात् (२८१) अज्यासीत् । अज्यास्यत् [वी] वरणे । वृणाति । विव्राय । विव्रियतुः । वृता । वृीयात् । [री] गतिरेषणयोः (गति और भेड़िया का शब्द) रिणाति । [ली] श्लेषणे । लिनाति (४००) आत्वविकल्प । ललौ । लिलाय । लिल्यतुः । ललिथ । ललाथ । लिलयिथ । लाता । लेता । लास्यति । लेष्यति । लासति । लासाति । लैषति । लैषाति । लिनातु । लिनीहि । अलिनात् । लिनीयात् । लायात् । लेयात् । अलासीत् । अलैषीत् । अलास्यत् । अलेष्यत् । [व्ली] वरणे (स्वीकार) व्लिनाति [प्ली] गतौ (वृत्) ये (४५०) सूत्र में कहे प्वादि धातु पूरे हुए [व्रीष्] हिंसायाम् । व्रीणाति । षित् का प्रयोजन कृदन्त में आवेगा [भ्री] भये (डर) [भर] इत्येके । भ्रणाति । [ज्ञा] अवबोधने । जानाति (४०२) जानीतः । जानन्ति । जानासि । जज्ञौ । जज्ञतुः । जज्ञिथ । जज्ञाथ । ज्ञाता । ज्ञास्यति । ज्ञासति । ज्ञासाति । जानातु । जानीहि । जानानि । अजानात् । जानीयात् । ज्ञेयात् । ज्ञायात् । अज्ञासीत् । अज्ञास्यत् [बन्ध] बन्धने (बांधना) बध्नाति । बबन्धिथ । बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । बन्धारः । भन्त्स्यति । भन्त्सति । भन्त्साति बध्नातु । बधान । (४४८ । ४४९) बधाय । अबध्नात् । बध्नीयात् । बध्यात् । अभान्त्सीत् । अबान्धाम् । यहां भष्भाव विधायक सूत्र (२०४) से सिच्लोप (१४२) पूर्व होने से भष्भाव को असिद्ध मानके सिच्लोप (१४२) हो जाता है पीछे प्रत्ययलक्षण सूत्र की अपेक्षा में त्रिपादी का सिच् लोप असिद्ध होने से सादि प्रत्यय के न रहने

से मभुभाव नहीं होता अमान्तुः । ज्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । ये ज्यादि धातु अनिट् परस्मैपदी हैं [वृङ्] संभक्तौ (अच्छी भक्ति) उदात्त आत्मनेपदी । वृणीते । ववे । ववृषे । ववृढ्वे । वरीता । वरिता । वृणीताम् । अवृणीत । वृणीत । वरिषीष्ट । (४२० । ४२१) वृषीष्ट । अवरीष्ट । अवरिष्ट । अवृत । अवरीष्यत । अवरिष्यत । इतः परस्मैपदिनः । अब यहां से आगे परस्मैपदी धातु कहते हैं [श्रन्थ] विमोचनप्रतिहर्षयोः (छूटना और आनन्द) श्रथ्नाति (२७१) शश्राथ । श्रेथतुः । श्रेथुः । श्रेथिथ । शश्रथ । शश्राथ । श्रन्थिता । श्रन्थिष्यति । श्रन्थिषति । श्रन्थिषाति । श्रथ्नातु । श्रथान । श्रथाय । अश्रथ्नात् । श्रथ्नीयात् । श्रथ्यात् (११९) अश्रन्थीत् । अश्रन्थिष्टाम् । अश्रन्थिष्यत् । [मन्थ] विलोडने । मथ्नाति । मथान । मथाय । [श्रन्थ, ग्रन्थ] संदर्भे । ग्रथ्नाति । ग्रथान । ग्रथ्यात् । अर्थभिन्न होने से फिर पढ़ा है । [कुन्थ] संश्लेषणे । कुथ्नाति । कुथान [मृदु] क्षोदे (पीसना) मृद्नाति । मृदान [मृड] च । अयं सुखेपि । मृड्नाति । मृडान [गुध] रोषे (रिसाना) गुध्नाति । गुधान [कुष] निष्कर्षे (खींचना) कुष्णाति । चुकोष । चुकुषतुः । कोषिता । कोषिष्यति । कोषिषति । कोषिषाति । कुष्णातु । कुषाण । अकोषीत् ॥ ४५१ ॥

४५२–निरः कुषः ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४६ ॥

निर् उपसर्गपूर्वक कुष धातु से परे वलादि आर्द्धधातुक को इट् का आगम विकल्प करके होवे । निष्कोषिता । निष्कोष्टा निरकोषीत् । निरकुक्षत् (२०७) क्स [क्षुभ] संचलने (चलायमान) यहां षकार से परे णत्व प्राप्त है इसलिये ॥ ४५२ ॥

४५३–क्षुभ्नादिषु च ॥ अ० ॥ ८ । ४ । ३९ ॥

क्षुभ्ना आदि शब्दों में नकार को णकारादेश न होवे । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभाण । क्षुभाय । [णभ, तुभ] हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभान । नभाय । ये दोनों धातु भ्वादि और दिवादि गण में भी आ चुके हैं [क्लिशू] विबाधने (दुखःहोना) क्लिश्नाति । चिक्लेश । क्लेशिता क्लेष्टा (१४०) अक्लेशीत् । आक्लिक्षत् [अशु] भोजने । अश्नाति । आश । आशतुः । अशान [उध्रस] उञ्छे । उकार की इत्संज्ञा । ध्रस्नाति । दध्रास । ध्रसिता । ध्रसान [इष] आभीक्ष्ण्ये (वार २ वा शीघ्र होना) इष्णाति । इयेष । ईषतुः । एषिता । एषिष्यति । इषाण । ऐष्णात् । इष्णीयात् । इष्यात् । ऐषीत् [विष] विप्रयोगे (विरुद्धसंयोग) विष्णाति । वेष्टा । यह धातु अनिट् है [प्रुष, प्लुष] स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति ।

मुष्णाति । (पुष) पुष्टौ । पोषिता । पुषाण [मुष] स्तेये (चोरी) मुष्णाति । मोषिता । मुषाण । [खच] भूतप्रादुर्भावे (हो चुके का फिर होना)खच्नाति । खचान । बान्तोऽयमित्येके । कोई के मत में यह खव धातु है वहां ॥ ४५३ ॥

४५४—च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १९ ॥

तुक् आगम के सहित जो छ और व उन को श और ऊठ् आदेश यथासंख्य करके हों अनुनासिक, क्विप् और झलादि किन् क्ङित् प्रत्यय परे हों तो । पीछे ऊठ् के साथ वृद्धि एकादेश होकर । खौनाति । खौनीतः । चखाव । चखवतुः । खविता । खौनीहि । यहां परत्व से प्रथम ऊठ् होकर हलन्त के न रहने से हि को धि न हुआ [हेठ] च । चकार से पूर्वोक्त अर्थ लिया जाता है । ह्रस्व होकर । हेठ्णाति । हेठान । अन्थादयः पंचविंशतिरुदात्ता उदात्तेतः । ये अन्थ आदि पचीस २५ धातु सेट् परस्मैपदी हैं [ग्रह] उपादाने (लेना) उदात्तः स्वरितेत् । यह धातु सेट् उभयपदी है । गृह्णाति (२८६) सम्प्रसारण । गृह्णीते । जग्राह । जगृहतुः । जगृहुः ॥ ४५४॥

४५५— ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ अ० ॥ ७ । २ । ३७ ॥

एकाच् ग्रह धातु से विहित जो इट् उस को दीर्घ होवे परन्तु लिट् परे न हो तो । ग्रहीता । लिट् में निषेध होने से । जग्रहिथ । यहां दीर्घ न हुआ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । ग्राहीषति । ग्राहीषाति । गृह्णातु । गृहाण । अगृह्णात् । गृह्णीयात् । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । अग्रहीत् (१६२) अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत ॥

(वृत्) इति श्नाविकरणः क्र्यादिगणः समाप्तः ॥ ४५५ ॥

अथ चुरादिगणः॥

[चुर] स्तेये (चोरी करना)

४५६ – सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ अ० ॥ ३ । १ । २५ ॥

सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण और चुरादि धातुओं से णिच् प्रत्यय होवे । सत्याप आदि चूर्णपर्यन्त प्रातिपदिकों का वर्णन नामधातुप्रक्रिया में करेंगे । और चुरादि धातुओं से स्वार्थ में णिच् होकर । चुर्—णिच् की धातु संज्ञा (१६७) णिच् को मानके गुण (५१) तिप्, शप् को मान-

के गुण और अयादेश होकर। चोरयति। चोरयतः। चोरयन्ति॥ ४५६ ॥

४५७ – णिचश्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७४ ॥

क्रिया का फल कर्त्ता के लिये हो तो णिजन्त धातु से आत्मनेपद संज्ञक प्रत्यय हों। चोरयते। चोरयाञ्चकार। चोरयाञ्चक्रे। चोरयामास। चोरयाम्बभूव। चोरयिता। चोरयिष्यति। चोरयिष्यते। चोरयिषति। चोरयिषाति। चोरयतु। चोरयताम्। अचोरयत। चोरयेत्। चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। लुङ् में (१७६) चङ् (१७९) उपधा को ह्रस्व (१८०) द्वित्व (१८३) अभ्यास को दीर्घ। अचूचुरत्। अचूचुरत [चिति] स्मृत्याम् (स्मरण) चिन्तयति अचिचिन्तत। इस चिति धातु को इदित् पढ़ने से यह ज्ञापक होता है कि चुरादि धातुओं से णिच् प्रत्यय विकल्प से होवे पक्ष में चुरादिकों से शप् भी होवे क्योंकि जो चिन्त धातु पढ़ते तो चिन्त्यात्। आदि प्रयोगों में नकारलोप (१३९) हो जाता [यत्रि] संकोचने। यन्त्रयति। अययन्त्रत। [स्फुडि] परिहासे। (ठट्ठा करना) स्फुण्डयति। अपुस्फुण्डत [स्फुटि] इत्येके। स्फुण्टयति। [लक्ष] दर्शनाङ्कनयोः (देखना और चिन्ह) लक्षयति। अललक्षत्। [कुद्रि] अनृतभाषणे (झूठ बोलना) कुन्द्रयति। अचुकुन्द्रत् [लड] उपसेवायाम् (लाड़) लाडयति (१२६) वृद्धि। अलीलडत् [मिदि] स्नेहने। मिन्दयति। अमिमिन्दत्। मिन्द्यात्। [ओलडि] उत्क्षेपे (ऊपर को फेंकना) लण्डयति। किन्हीं के मत में ओकार की इत्संज्ञा नहीं होती वहां। ओलण्डयति। उकारादिरयमित्यन्ये। कोई इस धातु को उकारादि कहते हैं। उलण्डयति [जल] अपवारणे (जाल) जालयति। अजीजलत् [लज] इत्येके। लाजयति। अलीलजत्। [पीड] अवगाहने (पीड़ा) पीडयति ॥ ४५७ ॥

४५८ – भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३ ॥

भ्राज आदि धातुओं की उपधा को विकल्प करके ह्रस्व हो चङ्परक णि परे हो तो। अपीपिडत्। अपिपीडत्। यहां जिस पक्ष में ह्रस्व नहीं होता वहां लघुपरक अभ्यास के न होने से अभ्यास को दीर्घ (१८३) नहीं होता [नट] अवस्यन्दने (नाचना) नाटयति। अनीनटत् [श्रथ] प्रयत्ने। प्रस्थान इत्येके। कोई के मत में श्रथ धातु प्रस्थान अर्थ में है [बध] संयमने (बन्धन) बाधयति। अबीबधत् [पॄ] पूरणे। पारयति। पारयते। पारयाञ्चकार। पारयिता। अपीपरत्। इस धातु को

दीर्घ ऋकारान्त पढ़ा है सो ह्रस्व कहते तो भी णिच् में वृद्धि हो ही जाती फिर यह ज्ञापक होता है कि इस से गुण भी होवे । परति । परतः । पपार । पपरतुः [ऊर्ज] बलप्राणनयोः (बल और जीवन) ऊर्जयति [पक्ष] परिग्रहे (लेना) पक्षयति । अपपक्षत् [वर्ण, चूर्ण] प्रेरणे । वर्णयति । चूर्णयति [वर्ण] वर्णन इत्येके (व्याख्यान) [प्रथ] प्रख्याने (प्रकट करना) प्राथयति ॥ ४५८ ॥

४५९ – अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९५ ॥

स्मृ आदि धातुओं के अभ्यास को अकारान्त आदेश हो चङ्परक णि परे हो तो । यह सूत्र सन्वद्भाव (१८१) से प्राप्त इत्व (१८२) का अपवाद है । अपप्रथत् । [पृथ] प्रक्षेपे । पर्थयति । पर्थयते । पर्थयाञ्चकार ॥ ४५९ ॥

४६०–उर्ऋत् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ७ ॥

धातु के उपधा ऋकार के स्थान में ऋत् आदेश विकल्प से होवे चङ्परक णि परे हो तो । यह सूत्र गुण वृद्धि आदि का बाधक है । अपीपृथत् । अपपर्थत् । अपीपृथत । अपपर्थत [पथ] इत्येके । पाथयति [षम्ब] सम्बन्धने (मेल) सम्बयति । अससम्बत् [शम्ब] च । अशशम्बत् [साम्ब] इत्येके । अससाम्बत् [भक्ष] अदने । भक्षयति [कुट्ट] छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति । अचुकुट्टत् [पुट्ट, चुट्ट] अल्पीभावे (थोड़ा होना) पुट्टयति । चुट्टयति [अट्ट, षुट्ट] अनादरे । अट्टयति । इस धातु को दकारोपध मानने से उस दकार को ट के संयोग में टकार ही होकर उसके असिद्ध होने से संयोगादि दकार को द्वित्व नहीं होता । आट्टिटत् । [लुण्ठ] स्तेये । लुण्ठयति [शठ, श्वठ] असंस्कारगत्योः [श्वठि] इत्येके । शाठयति । श्वाठयति । श्वण्ठयति । [तुज, तुजि, पिज, पिजि, लजि, लुजि,] हिंसाबलादाननिकेतनेषु (हिंसा, बल, आदान और स्थान) तोजयति । अतूतुजत् । पेजयति । अपीपिजत् । तुञ्जयति । अतुतुंजत् [पिस] गतौ । पेसयति [षान्त्व] सामप्रयोगे (शान्तिकरना) सान्त्वयति [श्वल्क, वल्क] परिभाषणे । श्वल्कयति । [ष्णिह] स्नेहने (प्रीति) स्नेहयति । असिस्निहत् [स्फिट] इत्येके । स्फेटयति [स्मिट] अनादरे । असिस्मिटत् [ष्मिङ्] अनादर इत्येके । इस में णिच् को छोड़के केवल स्मिङ् धातु से ङित्करण निष्प्रयोजन होने से णिजन्त से आत्मनेपद ही होते हैं [श्लिष] श्लेषणे । श्लेषयति । अशिश्लिषत् [पथि] गतौ । पन्थयति [पिच्छ] कुट्टने (कूटना) पिच्छयति [छदि] सम्वरणे । छन्दयति । [श्रण] दाने । श्राणयति [तड] आघाते

(ताडना) ताडयति । अतीतडत् । [खड, खडि, कडि] भेदने । खाडयति । खण्ड-यति । कण्डयति [कुडि] रक्षणे [गुडि] वेष्टने । रक्षण इत्येके [कुठि, गुठि] चेत्यन्ये । कुण्ठयति । गुण्ठयति । अचुकुण्ठत् [खुडि] खण्डने (काटना) खुण्डयति । [वटि] विभाजने (बांटना) वण्टयति [वडि] इत्येके [मडि] भूषायाम् (शोभा) मण्डयति । मण्डयते । मण्डयाञ्चकार । मण्डयिता । मण्डयिष्यति । मण्डयिषति । म-ण्डयिषाति । मण्डयतु । मण्डयताम् । अमण्डयत् । मण्डयेत् । मण्डयात् । अममण्डत् । अमण्डयिष्यत [भडि] कल्याणे । भण्डयते [छर्द] वमने । छर्दयांचक्रे [पुस्त, बुस्त] आदरानादरयोः । पुस्तयितासे [चुद] संचोदने । चोदयिष्यते [नक्क, धक्क] नाशने । न-क्कयिषते । नक्कयिषातै [चक्क, चुक्क] व्यथने । चक्कयताम् [क्षल] शौचकर्मणि (शु-द्धि करना) क्षालयति । [तल] प्रतिष्ठायाम् । अतालयत [तुल] उन्माने (तोलना) तोलयति । अतूतुलत् [दुल] उत्क्षेपे (फेंकना) दोलयति [पुल] महत्वे । पो-लयेत [चुल] समुच्छ्राये । चोलयिषीष्ट । अचूचुलत [मूल] रोहणे । मूलयति [बुल] निमज्जने (डूबना) अबूबुलत् [कल, विल] क्षेपे (निन्दा) कालयति । वेलयति । [शुल्क] अतिस्पर्शने । शुल्कयति [चपि] गत्याम् । चम्पयति । अचचम्पत् । [क्षपि] क्षान्त्याम् (सहना) क्षम्पयति । अचक्षम्पत् [क्षजि] कृच्छ्रजीवने । (कठिनता से जीना) [श्वर्त] गत्याम् । श्वर्तयति [श्वभ्र] च । श्वभ्रयति [ज्ञप] मिच्च । ज्ञप धातु से णिच् प्रत्यय और उस की मित् संज्ञा हो ॥ ४६० ॥

४६१—मितां ह्रस्वः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ९२ ॥

मित्संज्ञक धातुओं की उपधा को ह्रस्व हो णिच् परे हो तो । ज्ञपयति । [यम] च परिवेषणे । परोसने अर्थ में यम धातु से णिच् प्रत्यय और उस की मित्संज्ञा होती है । यमयति (४६०) ह्रस्व [चह] परिकल्कने (मूर्खता) चहयति । अची-चहत् [चप] इत्येके । चपयति । अचीचपत् [रह] त्यागे । रहयति । अरीरहत् । [बल] प्राणने (जीवन) बलयति [चिञ्] चयने (इकट्ठा) ॥ ४६१ ॥

४६२—चिस्फुरोर्णौ ॥ अ० ॥ ६ । १ । ५४ ॥

चि और स्फुर धातु के एच् को आकारादेश विकल्प से हो णिच् परे हो तो । आकारादेश होने के पश्चात् ॥ ४६२ ॥

४६३—अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ३६ ॥

ऋ, ह्री, व्ली, री, क्नूयी, क्ष्मायी और आकारान्त धातुओं को पुक् का आगम हो णि परे

हो तो । चपयति । अचीचपत् । जिस पक्ष में आकार न हुआ वहां चययति । इस धातु में ञित् करने से णिच् प्रत्यय का विकल्प होता है क्योंकि ञित् करने का प्रयोजन आत्मनेपद होना णिजन्त से भी उसी अर्थ में हो जाता फिर णिच् से अलग भी आत्मनेपद होने के लिये ञित् पढ़ा है । चयते । चयति (नान्ये मितोऽहेतौ) स्वार्थ णिच् में ज्ञप आदि धातुओं से अन्य धातु मित्संज्ञक न हों । इस नियम के करने से प्रयोजन यह है कि जिन शम आदि अमन्त धातुओं की भ्वादि गण में मित्-संज्ञा कर चुके हैं उन में से जिस किसी धातु से इस चुरादि गण में स्वार्थ में णिच् करें तो भी मित्संज्ञा न हो केवल ज्ञप आदि धातुओं की ही हो [घट्ट]चलने [मुस्त] संघाते [खट्ट] संवरणे [षट्ट, स्फिट्ट, चुबि] हिंसायाम् । चुम्बयति [पूल] संघाते । पूर्ण इत्येके [पुण] इत्यन्ये । पूलयति । [पुंस] अभिवर्द्धने (बढ़ना) पुंसयति । अपुपुंसत् [टकि] बन्धने । टंकयति [धूस] कान्तिकरणे (इच्छा करना) धूसयति । अदुधूसत् [धूष] इत्येके [धूश] इत्यपरे [कीट] वरणे । कीटयति । अचिकीटत् [चूर्ण] संकोचने । चूर्णयति [पूज] पूजायाम् । अपुपूजत् [अर्क] स्तवने (स्तुति) तपन इत्येके । अर्कयति । आर्चिकत् । [शुठ] आलस्ये । अशुशुठत् [शुठि] शोषणे । शुण्ठयति [जुड] प्रेरणे [गज, मार्ज] शब्दार्थे । गाजयति । मार्जयति । अममार्जत् [मर्च] च । मर्चयति [घृ] प्रस्रवणे । घारयति । अजीघरत् [पचि] विस्तारवचने (विस्तार से कहना) पंचयति [तिज] निशाने (तीक्ष्णता) तेजयति [कृत] संशब्दने (कीर्ति) ॥ ४६२ ॥

--४६३--उपधायाश्च ॥ अ० ॥ ७ । १ । १०१ ॥

धातु की उपधा का जो ऋकार उस को इकारादेश हो । रपर इर् होकर (१३०) सूत्र से दीर्घ होता है । कीर्त्तयति । कीर्तयांचकार । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् (४६०) [वर्द्ध] छेदनपूरणयोः । वर्द्धयति । [कुबि] आच्छादने । कुम्बयति [कुभि] इत्येके । कुम्भयति [लुबि, तुबि] अदर्शने । अर्दने इत्येके [ह्लप] व्यक्तायां वाचि । ह्लापयति [क्लप] इत्येके । क्लापयति [चुटि] छेदने । चुण्टयति । अचुचुण्टत् । [इल] प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् ॥ ४६३ ॥

४६४--नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ अ० ॥ ३ । १ । ५१ ॥

ऊन, ध्वन, इल और अर्द इन णिजन्त धातुओं से परे च्लि के स्थान में चङ् आदेश न हो वेदविषय में । यहां (१७६) से चङ् प्राप्त था उस का निषेध है । ऐलयीत् ।

[म्रच्छ] म्लेच्छने (अशुद्ध बोलना) म्रच्छयति । अमम्रच्छत् । [म्लेच्छ] अव्यक्तायां वाचि [ब्रूष, बर्ह] हिंसायाम् । ब्रूसयति । बर्हयति [गर्ज, गर्द] शब्दे । गर्जयति । गर्दयति [गर्ध] अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति [गुर्द, पुर्व,] निकेतने (स्थान) गुर्दयति । पूर्वयति । अजुगूर्दत् । अपुपूर्वत् [जसि] रक्षणे । मोक्षण इत्येके । जंसयति । अजंजसत् [ईड] स्तुतौ । ईडयति । ऐडिडत् [जसु] हिंसायाम् । जासयति । अजीजसत् [पिडि] संघाते । पिण्डयति । अपिपिण्डत् [रुष] रोषे [रुट] इत्येके [डिप] क्षेपे । अडीडिपत् [ष्टुप] समुच्छ्राये । स्तोपयति । अतुष्टुपत् । सेटः परस्मैपदिन एकशतमष्टपञ्चाशच्च । ये चुर आदि १५८ धातु परस्मैपदी हैं । यद्यपि कर्तृगामी क्रियाफल में इन से आत्मनेपद होते हैं तो भी अगले धातुओं की अपेक्षा में (जो नित्य आत्मनेपदी हैं) परस्मैपदी हैं (आकुस्मादात्मनेपदिनः) अब यहां से कुस्म धातु पर्यन्त आत्मनेपदी कहते हैं अर्थात् कर्तृगामी क्रियाफल से अन्यत्र भी आत्मनेपद ही हों [चित्] संचेतने । चेतयते । अचीचितत [दृशि] दंशनदर्शनयोः (काटना और देखना) [दस, दासि] इत्येके । दासयते । दंसयते । अदीदसत । अददंसत । [डप, डिप] संघाते । डापयते । डेपयते । अडीडपत [तत्रि] कुटुम्बधारणे । तंत्रयते । अततन्त्रत [मत्रि] गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । अममन्त्रत [स्पश] ग्रहणसंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अपस्पशत [तर्ज, भर्त्स] तर्जने (डरना) तर्जयते । अततर्जत । भर्त्सयते । अबभर्त्सत [बस्त, गन्ध] अर्दने (मांगना) बस्तयते । गन्धयते । [विष्क] हिंसायाम् [हिष्क] इत्येके [निष्क] परिमाणे (तोल) निष्कयते [लल] ईप्सायाम् (लेने की इच्छा) लालयते । लालयाञ्चक्रे । लालयांबभूव । लालयामास [कूण] संकोचने । कूणयते । अचुकूणत [तूण) पूरणे (भ्रूण) आशाविशङ्कयोः (इच्छा और संदेह) भ्रूणयते [शठ] श्लाघायाम् (अपनी प्रशंसा) शाठयते । शाठयाञ्चक्रे । शाठयांबभूव । शाठयामास । [यक्ष] पूजायाम् । यक्षयते [स्यम] वितर्के । स्यामयते [गुर] उद्यमने । गोरयते । अजूगुरत [शम, लक्ष] आलोचने (देखना) शामयते । लक्षयते [कुत्स] अवक्षेपणे । कुत्सयते । अचुकुत्सत [त्रुट] छेदने । त्रोटयते । अतुत्रुटत [कुट] इत्येके [गल] स्रवणे (झरना) गालयते । अजीगलत । अगालयिष्यत [भल] भण्डने (बहुत बोलना) भालयते [कूट] आप्रदाने । अवसादन इत्येके । कूटयते । अचुकूटत [कुट्ट] प्रतापने (तपाना) कुट्टयते । अचुकुट्टत [वञ्चु] प्रलम्भने (ठगना) वञ्चयते । अववञ्चत [वृष] शक्तिबन्धने

(सन्तानोत्पत्ति का सामर्थ्य) वर्षयते। अवीवृषत। अववर्षत (४६०) [मद] तृप्तियोगे। मादयते। अमीमदत [दिवु] परिकूजने (शब्द) देवयते। अदीदिवत (गृ) विज्ञाने। गारयते।। अजीगरत (विद) चेतनाख्याननिवासेषु। वेदयते। अवीविदत [मान] स्तम्भे (रोकना) मानयते। अममिनत [यु] जुगुप्सायाम् (निन्दा) यावयते। अयीयवत [कुस्म] नाम्नो वा। यह कुस्म प्रातिपदिक अथवा धातु है और इस का अर्थ बुरा हंसना है। कुस्मयते। अचुकुस्मत। चितादयो द्विचत्वारिंशत्। ये चित आदि ४२ धातु पूरे हुए [चर्च] अध्ययने (पढ़ना) चर्चयति। अचचर्चत् [बुक्क] भषणे। बुक्कयते [शब्द] उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। उपसर्ग पूर्वक शब्द धातु से परे प्रकट करने और बोलने अर्थ में णिच् होता है। परिशब्दयति [कण] निमीलने (मींचना) काणयति। काणयते ॥ ४६४ ॥

४६५-वा० – काण्यादीनां वा ॥

चङ्परक णिच् परे हो तो काणि आदि धातुओं की उपधा को ह्रस्व विकल्प करके हो। अचीकणत्। अचकाणत [जभि] नाशने। जम्भयति। अजजम्भत् [षूद] क्षरणे [झरना] सूदयति [जसु] ताड़ने। जासयति [पश] बन्धने। पाशयति [अम] रोगे। आमयति। आमिमत् आमिमत [चट, स्फुट] भेदने। चाटयते। स्फोटयते अचीचटत्। अचीचटत। अपुस्फुटत्। अपुस्फुटत [घट] संघाते (समूह) घाटयति। घाटयते। अजीघटत् (हन्त्यर्थाश्च) चुरादि से पहिले नव गणों में जो हिंसार्थक धातु कहे हैं उन सब से स्वार्थ में णिच् होता है। हिंसयति। त्रिंहयति। इत्यादि [दिवु] मर्दने। देवयति। अदीदिवत् [अर्ज] प्रतियत्ने (सञ्चय) अर्जयति [घुषिर्] विशब्दने। घोषयति। अजूघुषत्। इस धातु में इरित् करने का यह प्रयोजन है कि णिच् प्रत्यय विकल्प से होवे जब णिच् नहीं होता वहां अङ् (१३८) से हो जाता है। अघुषत्। अघोषीत्। [आङः क्रन्द] सातत्ये। आङ् पूर्वक क्रन्द धातु से निरन्तर अर्थ में णिच् होता है। आक्रन्दयाति। आचक्रन्दत आचक्रन्दत। [लश] शिल्पयोगे (कारीगरी में युक्त) लाशयति। लाशयते। अलीलशत्। अलीलशत। अलाशयिष्यत्। अलाशयिष्यत। [तसि, भूष] अलंकारे। तंसयति। भूषयाति [अर्ह] पूजायाम्। अर्हयति [ज्ञा] नियोगे (नियुक्त करना) आज्ञापयाति। आज्ञापयते (४६२) [भज] विश्रावणे (बहुत सुनाना) भाजयति [शृधु] प्रसहने। शर्धयति। अशीशृधत्। अशशर्धत्। [यत] निकारोपस्कारयोः (स्थान और जोड़ना)

यातयति [कल, गल] आस्वादने । कालयति [रघ] इत्येके [रग] इत्यन्ये [अञ्चु] विशेषणे । अञ्चयति [लिगि] चित्रीकरणे (चिन्ह करना) लिंगयति । अलिलिङ्गत् । अलिलिङ्गत [मुद] संसर्गे (मिलाना) मोदयति । मोदयते । अमूमुदत् । अमूमुदत । अमोदयिष्यत् । अमोदयिष्यत [त्रस] धारणग्रहणवारणेषु । त्रासयति । अतत्रसत् [उधूस] उञ्छे । धूसयति । उधूसयति । इस धातु में किन्हीं के मत में उकार की इत्संज्ञा हो जाती है [मुच] प्रमोचनमोदनयोः । मोचयति । मोचयते [वस] स्नेहच्छेदापहरणेषु (प्रीति,काटना और छीन लेना) वासयति । वासयते [चर] संशये । चारयति । अचीचरत् । अचीचरत [च्यु] हसने । सहन इत्येके । च्यावयति । च्यावयते [च्युस] इत्येके । च्योसयति । च्योसयते [भुवो] अवकल्कने (मिलाना वा विचारना)भावयति [कृपेश्च] कृप् धातु से भी सामर्थ्य अर्थ में णिच् प्रत्यय हो । कल्पयति [आस्वदः] सकर्म्मकात् । यहां से लेकर स्वद धातु पर्यन्त सकर्म्मक धातुओं से ही णिच् प्रत्यय कहेंगे [ग्रस] ग्रहणे । ग्रासयति । ग्रासयते [पुष] धारणे । पोषयति । अपूपुषत् [दल] विदारणे । (खण्ड करना) [पट, पुट, लुट, तुजि, मिजि, पिजि, भजि, लघि, त्रसि, पिसि, कुसि, दसि, कुशि, घट, घटि, बृहि, वर्ह, वल्ह, गुप, धूप, विच्छ, चीव, पुथ, लोकृ, लोचृ, णद, कुप, तर्क, वृतु, वृधु] भाषार्थाः (बोलना) पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । लोकयति । लोचयति ॥ ४६५ ॥

४६६-नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । २ ॥

णिच् प्रत्यय के परे जिन के अक् का लोप हुआ हो उन शासु और ऋकार जिन का इत् गया हो उन धातुओं की उपधा को ह्रस्व न हो चङ्परक णिच् परे हो तो । अलुलोकत् । अलुलोचत् [रुट, लजि, अजि, दसि, भृशि, रुशि, रुसि, शीक, नट, पुटि, जिवि, रघि, लघि, अहि, रहि, नहि] च [लडि, तड, नल]च । रोटयति । रञ्जयति । लञ्जयति ताटयति । जिन्वयति । [पूरी] आप्यायने (बढ़ना) पूरयति [रुज] हिंसायाम् । रोजयति । अरूरुजत् । [ष्वद] आस्वादने । स्वादयति । असिष्वदत् [स्वाद] इत्येके । इस में विशेष यह है कि सोपदेश के न होने से अभ्यास से परे षत्व नहीं होता असिस्वदत् । इत्यास्वदीयाः । स्वदपर्यन्त जो सकर्म्मक धातु कह चुके हैं सो पूरे हुए । [आधृषाद्वा] अब यहां से आगे धृष धातुपर्यन्त सब धातुओं से णिच् प्रत्यय विकल्प करके होगा पक्ष में सब धातुओं से भ्वादिगण के प्रयोग होंगे [युज, पृच] संयमने । योजयति । योजति । अयूयुजत् । अयौक्षीत् । पर्चयति । अपीपृचत् । अपर्चीत् । पर्चति ।

पार्चिता । पर्चिष्यति । अपर्चीत् [अर्च] पूजायाम् । अर्चयति । अर्चति । आर्चिचत् । आर्चीत् । [षह] मर्षणे (सहना) साहयति । असीसहत् । सहति । असहीत् । (१६२) [ईर] क्षेपे । ईरयति । ऐरिरत् । [ली] द्रवीकरणे (गीला करना) लाययति।लयति । [वृजी] वर्जने । वर्जयति । वर्जति । अवीवृजत् । अववर्जत् । अवर्जीत् । [वृञ्] आवरणे । (ढांकना) वारयति । वरति । वरते [जॄ] वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता । [ज्रि] च । ज्राययति । ज्रयति । ज्रेता [रिच] वियोजनसम्पर्चनयोः (पृथक् होना और सम्बन्ध) रेचयति । रेचति । रेक्ता । अरीरिचत् । [शिष] असर्वोपयोगे (बाकी होना) शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशीशिषत् । [तप] दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । अतीतपत् । अताप्सीत् । [तृप] तृप्तौ । तर्पयति । तर्प्ता । त्रप्ता । [छृदी] सन्दीपने । (प्रकाश होना) छर्दयति । छर्दति । अचीछृदत् । अचच्छर्दत् । छर्दिष्यति । यहां इट् का विकल्प (३८७) रुधादि के साहचर्य्य से नहीं होता [चृप, छृप, दृप,] सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दर्पयति । दर्पति । अदीदृपत् । अददर्पत् । [दृभी] भये । दर्भयति । दर्भति । दार्भिता । [दृभ] सन्दर्भे (गांठना) [छद] संवरणे । छादयति । छदति [श्रथ] विमोक्षणे । हिंसायामित्येके । श्राथयति । [मी] गतौ । माययति । मयति मिता [श्रन्थ] बन्धने । श्रन्थयति । श्रन्थति [क्रथ] हिंसायाम् । स्वरितेदित्येके । यह धातु भ्वादिगण में स्वरित् है । क्राथयति । क्रथति । क्रथते [शीक] आमर्षणे (सहना) [चीक] चाचीकयति चीकति । अचिचीकत्[अर्द] हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । आर्दिदत् । अर्दति । अर्दते। [हिसि] हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति [अर्ह] पूजायाम् [आङः षद] पद्यर्थे (गति) आसादयति । आसीदति (२३१) सीद आदेश । आसत्ता । असात्सीत्[शुन्ध] शौचकर्मणि । शुन्धयति । [छद] अपवारणे स्वरितेत् (बुरे प्रकार हटाना) [जुष] परितर्कणे(इकट्ठा होना वा मारना) परितर्पण इत्यन्ये । जोषयति । जोषति [धूञ्] कम्पने ॥ ४११ ॥

४६७ – वा०--धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥

णिच् परे हो तो धूञ् और प्रीञ् धातु को नुक् का आगम हो । धूनयति । धवति । धवते । इस वार्तिक को कोई आचार्य्य (धूञ्प्रीणोः) ऐसा पढ़के क्र्यादिस्थ प्रीञ् धातु के साहचर्य्य से क्र्यादि का जो धूञ् धातु है उसी को हेतुमान् णिच् के परे नुक् कहते हैं । धावयति । [प्रीञ्] तर्पणे । प्रीणयति । प्रयति । प्रयते [श्रन्थ, ग्रन्थ]

सन्दर्भे (गांठना) [आप्लृ] लम्भने (प्राप्ति करना) आपयति । आपति । आपत् (२१७) आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते [तनु] श्रद्धोपकरणयोः (श्रद्धा और उपकार करना) उपसर्गाच्च दैर्घ्यं । विस्तार अर्थ में उपसर्ग से परे णिच् होता है । तानयति । वितानयति । तनति । वितनाति । [चन] श्रद्धोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति [वद] संदेशवचने । स्वरितेत् (संदेश कहना) वादयति । वदति । वदते । [वच] परिभाषणे (अधिक बोलना) वाचयति । वचति । वक्ता । अवीवचत् । अवाक्षीत् [मान] पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता [भू] प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते । भवति । इस धातु से णिच् के संयोग में ही आत्मनेपद होता है अन्यत्र नहीं [गर्ह] विनिन्दने (निन्दा) गर्हयति [मार्ग] अन्वेषणे (खोजना) मार्गयति [कठि] शोके। कण्ठयति [मृजू] शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा [मृष] तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते [धृष] प्रसहने । धर्षयति ।धर्षति। इत्याधृषीयाः । धृषपर्यन्त धातुओं से णिच् का विकल्प कह चुके हैं सो पूरे हुए ॥

अथादन्ताः । अब अदन्त धातु कहते हैं अर्थात् उन के अकार का लोप (१७२) से णिच् के परे होगा इसी से ये अग्लोपी कहाते हैं [कथ] वाक्यप्रबन्धने (प्रबन्ध से कहना) कथयति । अचकथत् । यहां अग्लोप के होने से वृद्धि नहीं होती [वर] ईप्सायाम् (मिलने की इच्छा) वरयति । अववरत् [गण] संख्याने (गणना) गणयति ॥ ४६७ ॥

४६८ — ई च गणः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९७ ॥

गण धातु के अभ्यास को ईकारादेश और चकार से अकारादेश भी हो चङ्परक णिच् परे हो तो । अजीगणत् । अजगणत् [शठ, श्वठ] सम्यगवभाषणे (अच्छे प्रकार कहना) शाठयति । श्वठयति । अशशठत् । अशश्वठत् [पट,वट] ग्रन्थे । पटयति । वटयति [रह] त्यागे । अररहत् [स्तन,गदी] देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । [पत] गतौ वा । यह धातु विकल्प करके णिजन्त है । वाऽदन्त इत्येके । कोई लोग विकल्प करके अदन्त कहते हैं । पतयति । पतति । पतयांचकार । अपतीत् । पातयति । अपीपतत् [पष] अनुपसर्गात् । यहां पूर्व से गति अर्थ की अनुवृत्ति आती है । पषयति [स्वर] आक्षेपे (निन्दा) स्वरयति [रच] प्रतियत्ने । रचयति । [कल] गतौ संख्याने च । कलयति [चह] परिकल्कने (अभिमान और मूलना) चहयति । अचचहत् [मह] पूजायाम् । महयति [सार, कृप, श्रथ] दौर्बल्ये (निर्बलता)

सारयति । कृपयति । अचपयति [स्पृह] ईप्सायाम् । स्पृहयति [भाम] क्रोधे । अबभामत् । अग्लोपी होने से उपधा ह्रस्व का निषेध (४६६) [सूत्र] पैशुन्ये (चुगुली करना) सूचयति । असुसूचत् [खेट] भक्षणे । खेटयति । अचिखेटत् । तृतीयान्त इत्येके । कोई के मत में डकारान्त खेड धातु है । खेडयति । अचिखेडत् [खोट] इत्यन्ये [क्षोट] क्षेपे (निन्दा) अचुक्षोटत् [गोम] उपलेपने (लीपना) गोमयति । अजुगोमत् [कुमार] क्रीडायाम् । कुमारयति । अचुकुमारत् [शील] उपधारणे । (अच्छे गुणों का अभ्यास करना) शीलयति । अशिशीलत् [साम] सान्त्वनप्रयोगे । अससामत् [वेल] कालोपदेशे (नियत समय का उपदेश) वेलयति [काल] इति पृथक् धातुरित्येके । कालयति । अचकालत् [पल्यूल] लवनपवनयोः (खेत काटना और पवित्र करना) पल्यूलयति । अपपल्यूलत् [वात] सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वातयति । अववातत् [गवेष] मार्गणे (खोजना) गवेषयति । अजगवेषत् [वास] उपसेवायाम् । वासयति [निवास] आच्छादने । निवासयति । अनिनिवासत् । [भाज] पृथक्कर्म्मणि (अलग करना) भाजयति । अबभाजत् [सभाज] प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्येके । सभाजयति । अससभाजत् । [ऊन] परिहाणे । ऊनयति । औननत् । वेद में । औनयीत् (४६४) चङ् नहीं होता [ध्वन] शब्दे । अदध्वनत् । अध्वनयीत् । [कूट] परितापे । कूटयति । अचुकूटत् । परिदाह इत्यन्ये [सङ्केत, ग्राम, कुण, गुण] चामंत्रणे । चकार से कूट धातु की अनुवृत्ति है । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति [कूण] संकोचने । अचुकूणत् [स्तेन] चौर्ये (चोरी) अतिस्तेनत् । आगर्वादात्मनेपदिनः । यहां से आगे गर्व धातुपर्यंत आत्मनेपदी हैं [पद] गतौ । पदयते । अपपदत [गृह] ग्रहणे । अजगृहत [मृग] अन्वेषणे । मृगयते [कुह] विस्मापने (सन्देह कराना) कुहयते [शूर, वीर] विक्रान्तौ (पराक्रम दिखाना) शूरयते । अशुशूरत । वीरयते [स्थूल] परिबृंहणे (मोटापन) स्थूलयते [अर्थ] उपयाच्ञायाम् । (चाहना) अर्थयते । आर्तथत [सत्र] सन्तानक्रियायाम् (विस्तार) सत्रयते । अससत्रत [गर्व] माने । गर्वयते । अजगर्वत । इत्यागर्वीयाः [सूत्र] वेष्टने (लपेटना) विमोचन इत्यन्ये (छोड़ना) सूत्रयति । [मूत्र] प्रस्रवणे । मूत्रयति । अमुमूत्रत् [रूक्ष] पारुष्ये (कठोरपन) रूक्षयति । अरुरूक्षत् [पार, तीर] कर्मसमाप्तौ । पारयति । तीरयति । अपपारत् । अतितीरत् [पुट] संसर्गे (मिलाना) पुटयति [धेक] दर्शन इत्येके अदिधेकत् । [कत्र] शैथिल्ये । कत्रयति । अचकत्रत् [कर्त्त] इत्यप्येके । कर्त्तयति । प्रातिपदि-

काद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । प्रातिपदिक से सामान्य धातु के अर्थ में णिच् प्रत्यय हो और जैसे इष्ठन् तद्धित प्रत्यय के परे कार्य होते हैं वे णिच् प्रत्यय के परे हों जैसे पटुमाचष्टे पटयति । यहां इष्ठन् प्रत्यय के समान टिलोप होता है । अपपटत् । तत्करोति तदाचष्टे । जिस प्रातिपदिक से णिच् होता है वह करने वा कहने का कर्म्म समझना चाहिये । मृदुं करोत्याचष्टे वा म्रदयति । यह दूसरा सूत्र पूर्व सूत्र में कहे धात्वर्थ से संबन्ध रखता है । तेनाऽतिक्रामति । तृतीयान्त प्रातिपदिक से (अतिक्रमण) उल्लंघन अर्थ में णिच् प्रत्यय हो । अश्वेनातिक्रामति, अश्वयति । हस्तिना अतिक्रामति, हस्तयति, इत्यादि । धातुरूपं च । जिस प्रातिपदिक से णिच् प्रत्यय करें वह जिस धातु से बना हो उसी का रूप णिच् प्रत्यय में हो जावे और चकार से अन्य कार्य भी णिच् प्रत्यय के अनुकूल हो जावें । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति । यहां बध शब्द हन धातु से बना है वह णिच् प्रत्यय के परे धातुरूप होकर हन धातु का प्रयोग होता है इस विषय की विशेष व्याख्या आगे नामधातु प्रक्रिया में लिखेंगे । कर्त्तृकरणाद्धात्वर्थे । कर्त्ता के व्यापार के लिये जो साधन हैं उस से धातु के अर्थ में णिच् प्रत्यय हो । असिना हन्ति, असयति । परशुना छिनत्ति, परशयति [वल्क] दर्शने । वल्कयति [चित्र] चित्रीकरणे । चित्रयति । अचिचित्रत् । कदाचिद्दर्शने । किसी समय देखने अर्थ में भी चित्र धातु से णिच् होता है [अंस] समाघाते । अंसयति [वट] विभाजने [लज] प्रकाशने । लजयति [वटि, लजि] इत्येके । वंटयति । लंजयति [मिश्र] संपर्के (संयोग करना) मिश्रयति [संग्राम] युद्धे । अनुदात्तेत् । संग्रामयते । अससंग्रामत [स्तोम] श्लाघायाम् । स्तोमयति [छिद्र] कर्णभेदने (कान का छेदना) छिद्रयति । करणभेदन इत्यन्ये (साधनों का भेद) [कर्ण] इतिधात्वन्तरमित्यन्ये । कर्णयति । [अन्ध] दृष्ट्युपघाते । (नेत्र फूटना) अन्धयति । उपसंहार इत्यन्ये (समाप्ति) [दण्ड] दण्डनिपातने (दण्ड देना) दण्डयति । अददण्डत् [अंक] पदे लक्षणे च (पग और चिन्ह) अङ्कयति । आञ्चकत् [अङ्ग] च । आञ्जगत् । [सुख, दुःख] तत्क्रियायाम् । (सुख और दुःख करना) सुखयति । दुःखयति [रस] आस्वादस्नेहनयोः । रसयति [व्यय] वित्तसमुत्सर्गे (खर्च करना) व्यययति । अवव्ययत् । [रूप] रूपक्रियायाम् (रूप को देखना वा करना) रूपयति । अरुरूपत् । [छेद] द्वैधीकरणे (दो भाग करना) अचिच्छेदत् [छद] अपवारण इत्येके । छदयति । [लाभ] प्रेरणे (आज्ञा करना) लाभयति । अललाभत् ।

[व्रण] गात्रविचूर्णने (घाव) व्रणयति । अववृणत् [वर्ण] वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु (रंगना, फैलाव, स्तुति करना) वर्णयति । अववर्णत् । बहुलमेतन्निदर्शनम् । कथ आदि अदन्त धातुओं का पाठ बहुल से जानो अर्थात् बहुल कहने से अन्य धातुओं से भी यहां णिच् होता है जैसे [पर्ण] हरितभावे (हरा होना) पर्णयति । अपपर्णत् [विष्क] दर्शने (देखना) विष्कयति । अविविष्कत् [क्षप] प्रेरणे । क्षपयति [वस] निवासे । वसयति [तुत्थ] आवरणे । तुत्थयति । तथा । गण्डयति आन्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति, इत्यादि प्रयोग भी बहुल ग्रहण से होते हैं तथा कोई ऐसा कहते हैं कि दशों गण के धातुओं के लिये बहुल ग्रहण है इस से सौत्र लौकिक और वैदिक धातु अपठित (जो दश गणों में नहीं पढ़े) उन से भी उन २ गणों के प्रयोग होते हैं । और कोई के मत में नव गणों में पढ़े धातुओं के लिये बहुल है इस से चुरादिगण में अपठित धातुओं से भी स्वार्थ में णिच् हो जाता है । जैसे अचीकरत् । और कोई के मत में चुरादि धातुओं से ही णिच् प्रत्यय बहुल करके होता है ॥ णिङङ्गान्निरसने । अङ्गवाची प्रातिपदिक से फेंकने अर्थ में णिङ् प्रत्यय हो । ङित् करने से आत्मनेपद होता है । हस्तौ निरस्यति, हस्तयते । पादौ निरस्यति, पादयते, इत्यादि । श्वेताऽश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । श्वेताश्व, अश्वतर, गालोडित, आह्वरक, इन प्रातिपदिकों से अतिक्रमण अर्थ में णिङ् प्रत्यय और इन के अश्व, तर, इत और ककार का लोप हो जावे । श्वेताश्वमाचष्टे, अतिक्रामति वा, श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे, अश्वयते । गालोडितं वाग्विमर्शमाचष्टे तत्करोत्यतिक्रामति वा, गालोडयते । आह्वरकं करोत्त्यतिक्रामति वा, आह्वरयते । पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् । पुच्छ आदि प्रातिपदिकों से (पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्) इस सूत्र में णिङ् प्रत्यय कहा है वहां भी धात्वर्थ में प्रातिपदिकमात्र से कहने से णिच् होकर बहुलवचन सामर्थ्य से आत्मनेपद भी हो जावेगा फिर पुच्छ आदि से णिङ् कहने का कुछ प्रयोजन नहीं और यहां सिद्ध शब्द के मंगलार्थ होने से इस चुरादिगण की समाप्ति जानो । इन दश गणों में भ्वादिगण सब का उत्सर्ग है और नौ गण सब शप् के ही बाधक हैं । जब नव गणों में पढ़े भ्वादि के धातु को अवकाश मिलता है तब शप् ही होता है । जितने धातु इन दश गणों में लिखे हैं वे ही औपदेशिक हैं और इन्हीं से सब प्रकार के शब्द बनते हैं और आगे १ २ प्रक्रियां लिखेंगे उन प्रत्येक में इन सब धातुओं का काम पड़ा करेगा ॥

इति चुरादिगणः समाप्तः ॥

अथ णिजन्तप्रक्रिया ॥

४६९-तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ अ० ॥ १ । ४ । ५५ ॥

स्वतंत्र कर्ता को प्रेरणा करनेहारे की हेतु और कर्त्ता दोनों संज्ञा हों ॥४६९॥

४७०-हेतुमति च ॥ अ० ॥ ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजक कर्ता के भेजने आदि व्यवहार अर्थ में धातु से णिच् प्रत्यय हो । सो दश गणों में जितने धातु लिख चुके हैं उन सब से णिच् आदि प्रक्रिया के प्रत्यय होंगे उन सब धातुओं के प्रयोग सर्वत्र नहीं लिखेंगे किन्तु जिन में कुछ विशेष कार्य सूत्रों से होते हैं वे लिखे जावेंगे । भवतीति भवन्,भवन्तं प्रेरयति, भावयति । भावयते । यहां क्रिया का फल कर्त्ता के लिये होने में आत्मनेपद (४५७) होता है और शप् आदि की उत्पत्ति होती है। भावयाञ्चकार । भावयाम्बभूव । भावयामास । भावयिष्यति । भावयिता । भावयिषति । भावयिषाति । भावयतु । अभावयत् । भावयेत् भाव्यात् (१७७) णिलोप॥४७०॥

४७१- ओः पुयण्ज्यपरे ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८० ॥

अवर्णपरक पवर्ग, यण् और जकार परे हों तो सन् प्रत्यय के परे जो अङ्ग उस के अवयव अभ्यास के उवर्ण को इकारादेश हो । अबीभवत् । अपीपवत् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । यहां सर्वत्र यद्यपि सन् प्रत्यय परे नहीं है तो भी (१८१) से सन्वद्भाव मानकर कार्य होता है ॥ ४७१ ॥

४७२-स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८१ ॥

स्रवति आदि धातुओं के अभ्यासस्य उकार को विकल्प करके इकारादेश हो सन् प्रत्यय के परे अवर्णपरक धातु का अक्षर परे हो तो । असिस्रवत् । असुस्रवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । यहां (४६८) सर्वत्र उपधा को ह्रस्व नहीं होता और चुरादिगण में स्वार्थ णिच् से भी हेतुमान् णिच् प्रत्यय होता है । चोरयन्तं प्रेरयति, चोरयति । अचूचुरत् ॥ ४७२ ॥

४७३-णौ च संश्चङोः ॥ अ० ॥ ६ । १ । ३१ ॥

सन् और चङ् जिस से परे हों ऐसा णि परे हो तो श्वि धातु को सम्प्रसारण विकल्प करके हो सम्प्रसारण और उस के आश्रय जो कार्य हैं उन के बलवान् होने से

सम्प्रसारण और पूर्वरूप होकर अशूशुवत्। पक्ष में। अशिश्वयत्। आटिटत्। यहां उपधा को ह्रस्व बहिरङ्ग भी है परन्तु ओण् धातु में ऋदित् करणसामर्थ्य मान द्वित्व से पहिले ही ह्रस्व हो जाता है। औन्दिदत्। आड्डिडत्। आर्चिचत्। यहां संयोग के आदि न द और र को द्वित्व (३२१) से नहीं होता। [उब्ज] आर्जिते। धातु उपदेश में दकारोपध है और (भुजन्युब्जौ) सूत्र में निपातन करने से दकार को बकार हो जाता है वह अन्तरङ्ग भी है परन्तु द्विर्वचनविषय में औपदेशिक का ग्रहण होने से दकारस्थानी बकार को द्वित्व नहीं होता। औब्जिजत् ॥ ४७३ ॥

४७४—रभेरशब्लिटोः ॥ अ० ॥ ७ । १ । ६३ ॥

रभ धातु को नुम् का आगम हो शप् और लिट्भिन्न अजादि प्रत्यय परे हों तो। रम्भयति। अररम्भत् ॥ ४७४ ॥

४७५—लभेश्च ॥ अ० ॥ ७ । १ । ६४ ॥

पूर्वसूत्रोक्त कार्य लभ धातु को भी हों। लम्भयति। अललम्भत्। अजीहयत्। यहां (४२२) से चङ् के परे अभ्यास को कुत्व का निषेध हो जाता है। स्मारयति। असस्मरत्। दारयति। अददरत्। अतत्वरत्। अमम्रदत्। अतस्तरत्। यहां सर्वत्र स्मृ आदि धातुओं के अभ्यास को अकारादेश (४५९) से हो जाता है ॥ ४७५ ॥

४७६—विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९६ ॥

चङ्परक णिच् परे हो तो वेष्ट और चेष्ट धातु के अभ्यास को अकारादेश विकल्प करके होवे। अववेष्टत्। अविवेष्टत्। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। भ्राज आदि धातुओं की उपधा को विकल्प करके ह्रस्व (७५८) सूत्र से होकर। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अबभसत्। अबभासत्। अबिभषत्। अबभाषत्। अदीदिपत्। अदिदीपत्। अजीजिवत्। अजिजीवत्।। अपीपिडत्। अपिपीडत्। कण आदि णिजन्त धातुओं की उपधा को चङ्परक णिच् में विकल्प करके ह्रस्व (४६५) से हो जाता है (कण, रण, भण, श्रण, लुप, हेठ) ये छः धातु महाभाष्य में काण्यादि गिनाये गये हैं। अचीकणत्। अचकाणत्। इत्यादि ॥ ४७६ ॥

४७७—स्वापेश्चङि ॥ अ० ॥ ६ । १ । १८ ॥

णिजन्त स्वापि धातु को संप्रसारण हो चङ् परे हो तो। स्वापयति। असूषुपत् ॥ ४७७ ॥

४७८—शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

शा आदि धातुओं को युक् का आगम हो णिच् परे हो तो। (४६२) सूत्र से पुक्

प्राप्त है उस का यह अपवाद है। शाययति। छाययति। साययति। ह्वाययति। संव्याययति। वाययति। पाययति। अशीशयत्। ह्वा धातु में विशेष है॥ ४७८॥

४७९—ह्वः सम्प्रसारणम्॥ अ०॥ ६। १। ३२॥

सन् और चङ् जिससे परे हों ऐसा णिच् परे हो तो ह्वा धातु को संप्रसारण हो। अजूहवत्। अजुहावत्। यहां (४६५) वार्तिक से उपधाह्रस्व विकल्प होता है। पा धातु में यह विशेष है॥ ४७९॥

४८०—लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य॥ अ०॥ ७। ४। ४॥

चङ्परक णिच् परे हो तो पिबति अङ्ग की उपधा का लोप और अभ्यास को ईकारादेश हो। अपीप्यत्। अर्पयति। ह्रेपयति। ब्लेपयति। रेपयति। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। दापयति। धापयति। घ्रापयति। यहां सर्वत्र (४६२) सूत्र से णिच् के परे पुक् होता है। स्था धातु में यह विशेष है॥ ४८०॥

४८१—तिष्ठतेरित्॥ अ०॥ ७। ४। ५॥

चङ्परक णिच् परे हो तो स्था अङ्ग की उपधा को इकारादेश हो। अतिष्ठिपत्। अतिष्ठिपताम्। घ्रा धातु में यह विशेष है॥ ४८१॥

४८२—जिघ्रतेर्वा॥ अ०॥ ७। ४। ६॥

चङ्परक णिच् परे हो तो घ्रा धातु की उपधा को इकारादेश विकल्प करके हो। अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। कर्त्तयति। इत्यादि। ऋवर्णोपध धातुओं में (४६०) सूत्र से विकल्प करके ऋत् हो जाता है। अचीकृतत्। अचकर्त्तत्। कीर्त्तयति। अचीकृतत्। अचिकीर्त्तत्। वर्त्तयति। अवीवृतत्। अववर्त्तत्। अमीमृजत्। अममार्जत्। पाति धातु में यह विशेष है॥ ४८२॥

४८३—वा०—पातेर्लुग्वचनम्॥

णिच् परे हो तो पाति धातु को लुक् आगम हो। पालयति॥ ४८३॥

४८४—वो विधूनने जुक्॥ अ०॥ ७। ३। ३८॥

णिच् परे हो तो कम्पाने अर्थ में वा धातु को जुक् आगम हो। वाजयति। और जहां कम्पाना अर्थ नहीं है वहां केशान् वापयति॥ ४८४॥

४८५-लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने॥ अ०॥ ७। ३। ३९॥

णिच् परे हो तो चिकनाई गिराने अर्थ में ली और ला धातु को नुक् और लुक्

का आगम यथासंख्य और विकल्प करके हो। घृतं विलीनयति। घृतं विलालयति। जहां स्नेहविपातन नहीं है वहां विलाययति। विलापयति। इस सूत्र में ईकारान्त ली धातु * का ग्रहण इसलिये है कि जिस पक्ष में (४००) सूत्र से आकारादेश होता है वहां नुक् का आगम न हो॥ ४८५॥

४८६—लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च ॥अ०॥ १।३।७०॥

सत्कार तिरस्कार और ठगने अर्थ में णिजन्त ली धातु से आत्मनेपद हो। जटाभिरालापयते। अर्थात् जटाओं से सत्कार को प्राप्त होता है। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। बाज पखेरू बतक का तिरस्कार करता है। कस्त्वामुल्लापयते। कौन तुझ को ठगता है॥ ४८६॥

४८७—बिभेतेर्हेतुभये ॥ अ० ॥ ६।१।५६ ॥

णिच् प्रत्यय परे हो तो हेतु से भय अर्थ में भी धातु के पक्ष को विकल्प से आकार आदेश हो॥४८७॥

४८८—भीस्म्योर्हेतुभये ॥ अ० ॥ १।३।६८ ॥

हेतुभय अर्थ में णिजन्त भी और स्मि धातु से आत्मनेपद हो। आकारादेश पक्ष में। मुण्डो भापयते। और जहां आकारादेश न हुआ वहां यह विशेष है॥ ४८८॥

४८९ – भियो हेतुभये षुक् ॥ अ० ॥ ७।३।४० ॥

णिच् परे हो तो हेतुभय अर्थ में भी धातु को षुक् का आगम हो। जटिलो भीषयते। जटाधारी डरपाता है। यहां भी धातु में महाभाष्यकार ने ईकार का प्रश्लेष माना है इस से आकारान्त भी धातु को षुक् नहीं होता है। स्मि धातु में यह विशेष है॥४८९॥

४९०—नित्यं स्मयतेः ॥ अ० ॥ ६।१।५७ ॥

णिच् परे हो तो हेतुभय अर्थ में स्मि धातु को नित्य ही आकारादेश हो। जटिलो विस्मापयते। और जहां हेतुभय अर्थ नहीं है वहां कुञ्चिकयैनं विस्मापयति। यहां कूंची से भय है किन्तु हेतु प्रयोजक कर्त्ता से नहीं है॥ ४९०॥

४९१—स्फायो वः ॥ अ० ॥ ७।३।४१ ॥

णिच् परे हो तो स्फायि अङ्ग को वकारादेश हो। स्फावयति॥४९१॥

४९२—शदेरगतौ तः ॥ अ०॥ ७।३।४२ ॥

णिच् परे हो तो गतिभिन्न अर्थ में वर्तमान शद अङ्ग को तकारादेश हो। पुष्पाणि शातयति। और गति अर्थ में तो। गोपालो गाः शादयति। यहां चलाना अर्थ है॥४९२॥

* ईकारान्त कहने से प्रयोजन यह है कि (ली—ई) ऐसा भाष्यकारने प्रश्लेष करके व्याख्यान दिखाया है॥

४९३-रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ४३ ॥

णिच् परे हो तो रुह् अङ्ग को पकारादेश विकल्प करके होवे । रोपयति । रोहयति ॥ ४९३ ॥

४९४-क्रीङ्जीनां णौ ॥ अ० ॥ ६ । १ । ४८ ॥

णिच् प्रत्यय परे हो तो क्री, इङ् और जि धातुओं के एच् को आकारादेश हो । आकारादेश होकर पुक् (५१२) क्रापयति । अध्यापयति । जापयति । इङ् धातु में कुछ विशेष है ॥ ४९४ ॥

४९५-णौ च संश्चङोः ॥ अ० ॥ २ । ४ । ५१ ॥

सन् और चङ् जिस से परे हों ऐसा णिच् परे हो तो इङ् धातु को गाङ् आदेश विकल्प करके होवे । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥ ४९५ ॥

४९६-सिध्यतेरपारलौकिके ॥ अ० ॥ ६ । १ । ४९ ॥

णिच् परे हो तो सांसारिक पदार्थों की सिद्धि करने अर्थ में वर्त्तमान जो सिध्यति धातु है उस के एच् को आकारादेश हो । अन्नं साधयति । अलौकिकग्रहण इसलिये है कि तपस्तापसं सेधयति । चापयति । स्फारयति । यहां (४९३) सूत्र से अकारादेश होता है ॥ ४९६ ॥

४९७-प्रजने वीयतेः ॥ अ० ॥ ६ । १ । ५५ ॥

णिच् परे हो तो गर्भधारण कराने अर्थ में वर्त्तमान वी धातु के एच् को आकारादेश विकल्प करके हो । पुरोवातो गाः प्रवापयति । प्रवापयति वा । गूहयति (२३५) सूत्र से उपधा को ऊकार होता है ॥ ४९७ ॥

४९८-दोषो णौ ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ९० ॥

णिच् परे हो तो दुष् धातु के उपधा ओकार को ऊकारादेश हो । दूषयति ॥ ४९८ ॥

४९९-वा चित्तविरागे ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ९१ ॥

णिच् परे हो तो चित्त बिगाड़ने अर्थ में दुष् धातु के ओकार को विकल्प करके ऊकारादेश हो । चित्तं दूषयति । दोषयति वा कामः । जितने मित्संज्ञक धातु भ्वादि और चुरादि गण में लिख चुके हैं उन सब की उपधा को ह्रस्व (४११) से होता है जैसे घटमानं प्रयोजयति, घटयति । जनयति । जरयति । रञ्ज धातु में यह विशेष है ॥ ४९९ ॥

५००–वा रञ्जेर्णौ मृगरमणे ॥

णिच् परे हो तो मृगरमण अर्थ में रञ्ज धातु के उपधा नकार का लोप हो । मृगान् रजयति । अन्यत्र । रंजयति वस्त्राणि । गच्छन्तं प्रयोजयति गमयति । अजीगमत् । ज्वलयति । ज्वालयति ॥ ५०० ॥

५०१–णौ गमिरबोधने ॥ अ० ॥ २ । ४ । ४६ ॥

णिच् परे हो तो अबोधन-अर्थ में इण् धातु को गमि आदेश हो । यन्तं प्रयोजयति गमयति । बोधन अर्थ में तो । प्रत्याययति । इक् धातु को भी इणवत् कार्य (३४७) वार्त्तिक से होता है । अधिगमयति ॥ ५०१ ॥

५०२–हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ३२ ॥

चिण् और णल्भिन्न ञित् णित् प्रत्यय परे हों तो हन् धातु को तकारादेश हो । घातयति । यहां (३०४) से कुत्व हो जाता है । इर्ष्ययति ॥ ५०२ ॥

५०३–वा०–ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

ईर्ष्य धातु के द्वित्वप्रसंग में तृतीय व्यंजन वा तृतीय एकाच् अवयव को द्वित्व आदेश हो । ऐर्ष्यियत् । यहां तृतीय के कहने से षकार को द्वित्व नहीं होता है । नाथयति । अननाथत् ॥ ५०३ ॥

इति णिजन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

५०४–धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ अ० ॥ ३ । १ । ७ ॥

जिस का इच्छा कर्म्म और इच्छा के साथ कर्त्ता हो उस धातु से इच्छा अर्थ में विकल्प करके सन् प्रत्यय हो । पठितुमिच्छति, पिपठिषति । कर्म्मग्रहण इसलिये है कि गमनेनेच्छति । यहां करण से न हो । समानकर्त्ता इसलिये कहा है कि देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । विकल्पग्रहण से एक पक्ष में वाक्य भी होता है । पिपठिषांचकार । पिपठिषिता । पिपठिषिष्यति । पिपठिषिषति । पिपठिषिषाति । पिपठिषति । पिपठिषाति । पिपठिषतु । अपिपठिषत् । पिपठिषेत् । पिपठिष्यात् । अपिपठिषीत् । अपिपठिषिष्यत् । अद् धातु को घस्लृ आदेश (३०२) से होता है । अत्तुमिच्छति । जिघत्सति । ईर्ष्य धातु के तृतीय अच को द्वित्व होता है । ईर्ष्यिषिषति ॥ ५०४ ॥

५०५-रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ अ०॥१।२।८॥

रुदादि धातुओं से परे जो सन् और क्त्वा सो कित्वत् हों। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। इन में कित् मानकर गुणादेश नहीं होता॥ ५०५॥

५०६-सनि ग्रहगुहोश्च॥ अ०॥ ७।२।१२॥

ग्रह,गुह और उगन्त धातुओं से परे जो सन् उस को इट् का आगम न हो। जिघृक्षति। यहां (२८९) से संप्रसारण होता है। सुषुप्सति (२८३) से संप्र०॥ ५०६॥

५०७- किरश्च पञ्चभ्यः॥ अ०॥ ७।२।७५॥

कॄ गॄ दृङ् धृङ् और प्रच्छ इन पांच धातुओं से परे वलादि सन् आर्द्धधातुक को इट् का आगम हो। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। दिदरिषते। दिधरिषते॥ ५०७॥

५०८- इको झल्॥ अ०॥ १।२।९॥

इगन्त से परे जो झलादि सन् वह कित् हो। भवितुमिच्छति। बुभूषति। पुपूषति पुपूषते। लुलूषति। लुलूषते॥ ५०८॥

५०९ - हलन्ताच्च॥ अ०॥ १।२।१०॥

इक्समीपवर्त्ती हल् से परे झलादि सन् कित् हो। तितिप्सते। जुघुक्षति। बिभित्सति। इग्ग्रहण इसलिये है कि यियक्षते। यहां कित् के न होने से संप्रसारण न हुआ। झल् इसलिये है कि विवर्द्धिषते। हल्ग्रहण यहां जातिपरक है इस से तितृक्षति। तितृंहिषति॥ ५०९॥

५१० - अज्झनगमां सनि॥ अ०॥ ६।४।१६॥

अजन्त, हन् और अजादेश गम धातु को दीर्घ हो झलादि सन् परे हो तो। जेतुमिच्छति जिगीषति। चिकीर्षति। चिचीषति। यहां (४१७) से कुत्वविकल्प हन्तुमिच्छति, जिघांसति॥ ५१०॥

५११ - सनि च॥ अ०॥ २।४।४७॥

सन् परे हो तो इण् धातु को गमि आदेश अबोधन अर्थ में हो। जिगमिषति। बोधन अर्थ में प्रतीषिषति। अधिजिगमिषति (३४७) वार्तिक से इक् को इण्वद्भाव॥ ५११॥

५१२ – इङश्च ॥ अ० ॥ २ । ४ । ४८ ॥

सन् परे हो तो इङ् धातु को गमि आदेश हो । अधिजिगांसते । यहां (५०८) से दीर्घ होगया । अजादेश ग्रहण से गम् धातु को दीर्घ नहीं होता है इस से संजिगंसते । यहां उपधादीर्घ न हुआ ॥ ५१२ ॥

५१३ – रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ अ० ॥ १ । २ । २६ ॥

इकार और उकार जिस की उपधा और हल् आदि तथा रल् अन्त में हो उस से परे सेट् क्त्वा और सन् कित्संज्ञक हों । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति लिलेखिषति । रल्ग्रहण इसलिये है कि दिदेविषति । इ,उ, उपधा में इसलिये कहा कि विवर्तिषते । हलादि इसलिये है कि । एषिषिषति । यहां नित्य द्वित्व को भी बाधकर पूर्व गुणादेश होता है ॥ ५१३ ॥

५१४ – सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४९ ॥

इवन्त, ऋधु, भ्रस्ज, दम्भु श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि और सन् इन अङ्गों से परे वलादि सन् आर्द्धधातुक को विकल्प करके इट् का आगम हो । दिदेविषति दुद्यूषति । सिषेविषति । सुस्यूषति । अर्दिधिषति । अनिट् पक्ष में ॥ ५१४ ॥

५१५ – आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ५५ ॥

सकारादि सन् प्रत्यय परे हो तो आप्, ज्ञपि और ऋध अङ्गों के अच् को ईकारादेश होवे ॥ ५१५ ॥

५१६ – अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ५८ ॥

इस (अ० ७ । ४ । ५४) से लेकर (अ० ७ । ४ । ५८) इस सूत्र पर्य्यन्त जिन धातुओं से सन् होता है उन के अभ्यास का लोप होवे । आप्तुमिच्छति, ईप्सति । अर्धितुमिच्छति, ईर्त्सति । यहां धकार को चर्त्व और ईकार को रपरभाव होता है । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति (४२७) रेफ और उपधा को रम् आगम का विकल्प। अनिट् पक्ष में । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥ ५१६ ॥

५१७ – दम्भ इच्च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ५६ ॥

सकारादि सन् परे हो तो दम्भ धातु के अच् को इकार और ईकार होवे । पूर्व सूत्र से अभ्यासलोप और (५०९) सूत्र में हल् करके हल्जाति का ग्रहण होने से सन् को

कित्व होकर नकारलोप (१३९) होता है। धिप्सति। धीप्सति । सेट्पक्ष में । दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । सुस्वूर्षति (३८०) ऋ को उर् आदेश । सिस्वरिषति। यियविषति (४७१) अभ्यास को इत् । युयूषति । कित्व (५०८) होकर दीर्घ (५१०) हो जाता है । ऊर्णुनाविषति (३२७) ङित्व का विकल्प । उर्णुनुविषति । ऊर्णुनूषति (५१४) सूत्र में भर कहने से भ्वादिगण के भृञ् धातु का ग्रहण है । बिभरिषति । बुभूर्षति (३८०) जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति (५१५) से ईकार और अभ्यास का लोप (५१६) सिसनिषति। सिषासति (३८४) अकारादेश ॥ ५१७ ॥

५१८ – वा०–तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम् ॥

तन, पत और दरिद्रा धातुओं से परे जो वलादि सन् आर्द्धधातुक उस को विकल्प से इट् का आगम होवे ॥ ५१८ ॥

५१९–तनोतेर्विभाषा ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १७ ॥

सन् परे हो तो तन अङ्ग की उपधा को विकल्प करके दीर्घ होवे । तितनिषति । तितांसति । तितंसति ॥ ५१९ ॥

५२०–वा०–आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥

संदेह करने अर्थ में धातु से सन् प्रत्यय हो । पतितुमिच्छति कूलम् , पिपतिषति । श्वा मुमूर्षति ॥ ५२० ॥

५२१–सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्॥अ०॥७।४।५४ ॥

सकारादि सन् परे हो तो मी, मा, घु, रभ, लभ, शक, पत और पद इन धातुओं के अच् को इस् आदेश होवे । पिस्+सन्+तिप्=पित्सति (२१०) से सलोप और(५१६) अभ्यास का लोप हो जाता है । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति (मी) से डुमिञ् और मीङ् दोनों का ग्रहण है । मित्सति (२१६) इस् के स को तकार (मा, माने) मित्सति । माङ् मेङ् । मित्सते । दो दाण् । दित्सति । देङ्, दित्सते । दाङ्, दित्सति । दित्सते । धेट्, धित्सति । धाञ्, धित्सति । धित्सते । रभ, रिप्सते । लभ, लिप्सते । शक्लृ, शिक्षति । शक्, शिक्षति । शिक्षते । पद, पित्सते ॥ ५२१ ॥

५२२–वा०—इस्त्वं सनि राधो हिंसायाम् ॥

सन् परे हो तो हिंसा अर्थ में वर्त्तमान राध धातु के अच् को इस् आदेश और अभ्यास का लोप होवे । प्रतिरित्सति । हिंसा अर्थ से अन्यत्र । आरिरात्सति ॥ ५२२ ॥

५२३—मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ५७ ॥

सकारादि सन् परे हो तो अकर्मक मुच धातु को विकल्प से गुण और अभ्यास का लोप होवे । प्रयोजन यह है कि जो (५०९) सूत्र से कित्व नित्य प्राप्त है उस का विकल्प हो जावे । मोक्षते । मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकग्रहण इसलिये है कि । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । यहां गुण न होवे । वृतु आदि चार धातुओं से परे सादि आर्द्धधातुक को इट् का निषेध (२२९) विवृत्सति (२३१) परस्मैपदविधि । निवर्त्तिषति । निनृत्सति (३९७) से इट् का विकल्प । चिकर्त्तिषति । चिकृत्सति । चिचर्त्तिषति । चिचृत्सति । चिछर्दिषति । चिछृत्सति ॥ ५२३ ॥

५२४—इट् सनि वा ॥ अ० ॥ ७ । २ । ४१ ॥

वृङ्, वृञ् और ऋकारान्त धातुओं से सन् को इडागम विकल्प करके हो । तितरिषति । तितरीषति (२४६) इट् को दीर्घ विकल्प । अनिट् पक्ष में । तितीर्षति । विवारिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । विवरिषते । विवरीषते । वुवूर्षते । वृङ्, विवरिषते । विवरीषते । वुवूर्षते । इत्यादि ॥ ५२४ ॥

५२५—स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ अ० ॥ ७ । २ । ७४ ॥

सन् परे हो तो स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अशू इन धातुओं को इट् का आगम होवे । स्मेतुमिच्छति, सिस्मयिषते । पिपविषते । ओः पुयण्ज्यपरे । सूत्र से अभ्यास को इकारादेश होता है । पिपावयिषति । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । पूञ्, पुपूषति । उच्छ, उचिच्छिषति । चुरादिगण तथा अन्य सब धातु हेतुमान् णिजन्तों से भी इच्छा अर्थ में सन् प्रत्यय होता है । जैसे । पाठयितुमिच्छति, पिपाठयिषति । अध्यापयितुमिच्छति, अधिजिगापयिषति (४९५) इङ् को गाङ् आदेशावि० । अध्यापिपयिषति । शिश्वापयिषति । शुशावयिषति (४७१) श्व को सम्प्रसारण । जुहावयिषति । सम्प्रसारण । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पु, यण्, जिग्रहण इसलिये है कि नुनावयिषति । अकारपरे इसलिये कहा है कि बुभूषति (४७२) सूत्र से स्रव आदि के अभ्यास को इत्व का विकल्प होकर । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । इत्यादि । तुष्टूषति । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । तिष्ठासति । सुषुप्सति । प्रतीषिषति । अधीषिषति । एधितुमिच्छति, एदिधिषति । इस प्रक्रिया में भी सामान्य और विशेष सूत्रों में सब धातुओं का सम्बन्ध करके प्रयोग व्यवस्था जानो ॥ ५२५ ॥

इति सन्नन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥

५२६–धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ अ० ॥ ३ । १ । २२ ॥

क्रिया के वार वार शीघ्र वा निरन्तर अर्थ में हलादि एकाच् धातुओं से यङ् प्रत्यय होवे। (१९६) से धातुसंज्ञा और (२६८) से द्वित्व होकर ॥ ५२६ ॥

५२७–गुणो यङ्लुकोः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८२ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हो तो इगन्त अङ्ग के अभ्यास को गुणादेश हो । पुनः पुनरतिशयेन भृशं वा भवतीति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । बोभूयांबभूव । बोभूयामास । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । बोभूयिषतै । बोभूयिषातै । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयेत। बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिष्यत । धातुग्रहण आर्द्धधातुक संज्ञा होने के लिये है । एकाच्ग्रहण इसलिये है कि पुनः पुनर्जागर्ति । यहां यङ् न हो । हलादिग्रहण इसलिये है कि भृशमीक्षते । जिस धातु * के यङन्त प्रयोग से शीघ्र आदि अर्थ विदित नहीं होते हैं उससे यङ् प्रत्यय नहीं होता जैसे । भृशं शोभते । भृशं रोचते ॥ ५२७॥

५२८–वा० सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाज्हलाद्यर्थम् ॥

यङ्विधान में अनेकाच् और हलादि धातुओं के अर्थ सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णु इन धातुओं का ग्रहण कर्त्तव्य है। अर्थात् (५२६) सूत्र में एकाच् और हलादिग्रहण से सूचि आदि धातुओं से यङ् नहीं प्राप्त है वह हो । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते ॥ ५२८ ॥

५२९—यस्य हलः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

आर्द्धधातुकविषय में हल् से परे यकार का लोप हो । सोसूच्य+ अम्+ कृ+ एश्=सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥ ५२९ ॥

---

* तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं क्रियमाणेपि ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्रैवैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति । न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । भृशं शोभते । भृशं रोचते । महाभाष्य० । अ० ३ । पा० १ । आ० २ ॥

५३०—दीर्घोऽकितः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८३ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हो तो अङ्ग के अकित् अभ्यास को दीर्घ हो । अट् आदि अजादि धातुओं में यङन्त द्वितीय एकाच् अवयव टच मात्र को द्वित्व होता है । अटाटघते । अटाटाञ्चक्रे । अटाटिष्यते ॥ ५३० ॥

५३१—यङि च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३० ॥

यङ् परे हो तो ऋ और संयोगादि ऋकारान्त धातु को गुणादेश होवे । अरार्यते । अशाश्यते । अराराञ्चक्रे । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते। बेभिदिता। यहां अकारलोप को स्थानिवत् मानने से उपधा को गुण नहीं होता ॥ ५३१ ॥

५३२—नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ अ० ॥ ३ । १ । २३ ॥

कुटिलता अर्थ में गत्यर्थक धातुओं से नित्य ही यङ् प्रत्यय हो । अर्थात् क्रियासमभिहार अर्थ में जो यङ् (५२६) कहा है वहां उसी अर्थ में लकारार्थ प्रक्रिया में पाक्षिक लोट् भी होगा परन्तु गत्यर्थ धातुओं से कुटिलगति में ही यङ् ही होगा लोट् नहीं । कुटिलं व्रजति, वाव्रज्यते । वाव्रज्यते ॥ ५३२ ॥

५३३ — लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ अ० ॥ ३ । १ । २४ ॥

धात्वर्थ की निन्दा में लुप् आदि धातुओं से यङ् प्रत्यय हो । लुप् आदि से क्रियासमभिहार में यङ् नहीं होता किन्तु निन्दा में ही होता है । गर्हितं लुम्पति, लोलुप्यते । निन्दितं सीदति, सासद्यते ॥ ५३३ ॥

५३४—चरफलोश्च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८७ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हों तो चर और फल धातु के अभ्यास को नुक् आगम होवे ॥ ५३४ ॥

५३५ - वा० - अनुस्वारागमः पदान्तवच्च ॥

नुक् के स्थान में अनुस्वार आगम कहो और उस को पदान्त के समान कार्य हों ॥ ५३५ ॥

५३६—उत्परस्यातः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८८ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हो तो चर और फल धातु के अभ्यास से परे अकार

को उकारादेश हो। चञ्चूर्यते। चंचूर्यते (१८७) दीर्घ। पम्फुल्यते। पंफुल्यते ॥ ५३६ ॥

५३७–जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ अ० ॥ ७। ४। ८६ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हो तो जप, जभ, दह, दश, भञ्ज और पश धातुओं के अभ्यास को नुक् आगम होवे। कुत्सितं जपति, जञ्जप्यते। जंजप्यते। जंजभ्यते। दंदह्यते। दंदश्यते। पश धातु सौत्र है किसी गण का नहीं पंपश्यते ॥ ५३७ ॥

५३८–ग्रो यङि ॥ अ० ॥ ८। २। २० ॥

यङ् परे हो तो गृ धातु के रेफ को लकारादेश हो। गर्हितं गिरति, जेगिल्यते। अतिशयेन पुनः पुनर्वा ददाति, देदीयते। देधीयते। मेमीयते। तेष्ठीयते। जेगीयते। पेपीयते। जेहीयते। अवसेषीयते। यहां सर्वत्र (३४६) से द्वित्व से पूर्व ईकारादेश होता है। शोशूयते। शेश्वीयते। यहां (२८४) से संप्रसारण विकल्प०। अतिशयेन प्यायते, पेपीयते। यहां (१८३) सूत्र से प्यायी धातु को पी आदेश०। सास्मर्यते। सास्वर्यते (२५४) से ऋकार को गुण होता है ॥ ५३८ ॥

५३९–रीङ् ऋतः ॥ अ० ॥ ७। ४। २७ ॥

कृत् और सार्वधातुकभिन्न यकारादि और च्वि प्रत्यय परे हो तो ऋकारान्त अङ्ग को रीङ् आदेश हो। चेक्रीयते। जेह्रीयते। देध्रीयते। वेव्रीयते ॥ ५३९ ॥

५४०–न कवतेर्यङि ॥ अ० ॥ ७। ४। ६३ ॥

यङ् परे हो तो कुङ् धातु के अभ्यास को चुत्व न हो। अतिशयेन कवते, कोकूयते। अतिशयेन कौति, कुवति वा चोकूयते ॥ ५४० ॥

५४१–कृपेश्छन्दसि ॥ अ० ॥ ७। ४। ६४ ॥

यङ् परे हो तो वेदविषय में कृप धातु के अभ्यास को चुत्व न हो। करीकृप्यते यज्ञकुणपः। अन्यत्र लोक में। चरीकृप्यते कृषीवलः ॥ ५४१ ॥

५४२–नीगवञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्॥अ०॥७।४।८४

यङ् और यङ्लुक् परे हों तो वञ्चु, स्रंसु, ध्वंसु, भ्रंसु, कस, पत, पद और स्कंद के अभ्यास को नीक् आगम हो। वनीवच्यते (५३०) इस सूत्र में अकित् कहने से दीर्घ नहीं होता। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। बनीभ्रस्यते। यहां (१३९) से नलोप०।

चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ॥ ५४२ ॥

५४३–नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ८५ ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हो तो अनुनासिकान्त अङ्ग के अकारान्त अभ्यास को नुक् आगम हो । तंतन्यते । जंगम्यते । यंयम्यते । यँय्यम्यते । तपरग्रहण से पूर्व दीर्घ अभ्यास को नुक् नहीं होता । यथा बाभाम्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । यहां (१८५) सूत्र से आकारादेश विकल्प० ॥ ५४३ ॥

५४४–हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः ॥

यङ् प्रत्यय परे हो तो हिंसा अर्थ में हन् धातु को घ्नी आदेश हो । अतिशयेन हन्ति, जेघ्नीयते । हिंसा से अन्यत्र । जंघन्यते ॥ ५४४ ॥

५४५–रीगृदुपधस्य च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९० ॥

यङ् और यङ्लुक् परे हों तो ऋदुपध धातु के अभ्यास को रीक् का आगम हो। अतिशयेन वर्त्तते, वरीवृत्यते । वरीवृध्यते, नरीनृत्यते । यहां (४५३) इस सूत्र से णत्व का निषेध होता है । चलीक्लृप्यते । यहां (२२३) से लत्व० ॥ ५४५ ॥

५४६ – रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥

(रीगृदु०) यहां ऋकारवान् धातु के अभ्यास को रीक् कहना चाहिये । पुनः पुनर्वृश्चति, वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥ ५४६ ॥

५४७ – स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ अ० ॥ ६ । १ । १९ ॥

यङ् परे हो तो स्वपि, स्यमि और व्येञ् धातु को संप्रसारण हो । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥ ५४७ ॥

५४८ – न वशः ॥ अ० ॥ ६ । १ । २० ॥

यङ् परे हो तो वश धातु को संप्रसारण न हो । वावश्यते ॥ ५४८ ॥

५४९–चायः की ॥ अ० ॥ ६ । १ । २१ ॥

यङ् परे हो तो चाय् धातु को की आदेश हो । अतिशयेन चायते, चेकीयते ॥ ५४९॥

५५० – ई घ्राध्मोः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३१॥

यङ् परे हो तो घ्रा, ध्मा धातुओं को ईकारादेश हो । अतिशयेन पुनः पुनर्वा जिघ्रति, जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ ५५० ॥

५५१ – अयङ् यि क्ङिति ॥ अ० ॥ ७ । ४ । २२ ॥

यकारादि कित् ङित् प्रत्यय परे हों तो शीङ् धातु को अयङ् आदेश हो। भृशं शेते, शाशय्यते। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते। यहां अभ्यास को ह्रस्व होकर गुण हो जाता है। अतिशयेन प्रीणाति, पेप्रीयते ॥ ५५१ ॥

इति यङन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

५५२ – यङोऽचि च ॥ अ० ॥ २ । ४ । ७४ ॥

अच् प्रत्यय परे हो तो यङ् का लुक् हो, तथा वेद में बहुल करके लुक् हो ॥ ५५२ ॥

५५३ – न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ अ० ॥ १ । १ । ४ ॥

आर्द्धधातुक निमित्त मानकर जहां धात्ववयव लोप हुआ हो वहां इक् के स्थान में गुण वृद्धि न हों। अतिशयेन यो लोलूयते, स लोलुवः। पोपुवः। सनीस्रंसः। दनीध्वंसः। (दाधर्त्ति०) इस अगले सूत्र में (तेतिक्ते) इस प्रयोग में यद्यपि प्रत्ययलक्षण मानकर आत्मनेपद सिद्ध है तथापि आत्मनेपद निपातन से यह ज्ञापन है कि अन्यत्र यङ्लुगन्त धातुओं से परस्मैपद होता है ॥ ५५३ ॥

५५४ – यङो वा ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ९४ ॥

यङ् से परे हलादि पित् सार्वधातुक को ईट् का आगम विकल्प करके हो। शाकुनिको लालपीति। दुंदुभिर्वावदीति। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। यहां अन्तरङ्गत्व मानकर द्वित्व से पूर्व यङ्लुक् होता है। प्रत्ययलक्षण से द्वित्व, लट् आदि लकारों की उत्पत्ति, परस्मैपद और विकरणों का उत्सर्ग शप् विकरण होता है ॥ ५५४ ॥

५५५ – दाधर्त्तिदर्धर्त्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ६५ ॥

दाधर्त्ति, दर्धर्त्ति, दर्धर्षि, बोभूतु, तेतिक्ते, अलर्षि, आपनीफणत्, संसनिष्यदत्, करिक्रत्, कनिक्रदत्, भरिभ्रत्, दविध्वतः, दविद्युतत्, तरित्रतः, सरीसृपतं, वरीवृजत्, मर्मृज्य और आगनीगन्ति ये अष्टादश वेद में निपातन हैं। दाधर्त्ति, यहां धारि वा धृञ्

धातु से श्लु वा यङ्लुक् में अभ्यास को दीर्घ और णिच्लोप निपातन है । दर्धर्षि, में श्लु प्रत्यय के परे अभ्यास को रुक् आगम । तथा दर्धर्षि, में भी । बोभूतु, में यङ्लुगन्त भू धातु से लोट प्रथमैकवचन में गुण का निषेध नि० । यद्यपि (६१) सूत्र से गुण का निषेध हो जाता फिर यहां गुण के अभाव निपातन से बोभवीति, आदि में (६१) सूत्र से गुण का निषेध नहीं होता । तेतिक्ते, में यङ्लुगन्त तिज धातु से आत्मनेपद निपातन किया है । अलर्षि, यहां जुहोत्यादि ऋ धातु से लट् मध्यमैकवचन में अभ्यास के हलादिःशेष रेफ को लत्व नि० । यहां सिप् निर्देश उपलक्षणमात्र है इस से अलर्त्तिः दक्षः । इत्यादि में उक्त कार्य्य होता है । आपनीफणत्, में आङ्पूर्वक यङ्लुगन्त फण धातु के अभ्यास को नीक् आगम शतृ प्रत्यय में निपातन है । संसनिष्यदत्, में सम्पूर्वक यङ्लुगन्त स्यन्दू धातु को शतृ परे हो तो अभ्यास को निक् आगम निपातन है । यहां सम्पूर्व होना अतंत्र है इस से आसनिष्यदत्, यहां भी उक्त कार्य्य होता है । करिक्रत् । यहां यङ्लुगन्त कृञ् धातु के अभ्यास को चुत्व न होना तथा उस के ककार को रिक् आगम नि० । कनिक्रदत्, में लुङ् में क्रन्द से परे च्लि को अङ् आदेश, धातुद्विर्वचन, अभ्यास को चुत्व न होना और निक् आगम नि० । भरिभ्रत्, में यङ्लुगन्त भृञ् धातु के अभ्यास को जश्त्व और इत्व का होना और रिक् आगम नि० । दविध्वतः, में यङ्लुगन्त ध्वृ धातु के अभ्यास को विक् आगम और ऋलोप शतृपूर्वक जस् विभक्ति के परे निपात० । दविध्वतोरश्मयः सूर्य्यस्य। दविद्युतत्, में यङ्लुगन्त द्युत् धातु के अभ्यास को संप्रसारण निषेध अकारादेश और विक् आगम निपातन है । तरित्रतः, में तॄ धातु को श्लु विकरण से शतृ प्रत्यय के परे षष्ठी के एकवचन में अभ्यास को रिक् आगम नि० । सरीसृपतम्, में सृप धातु को श्लु विकरण में शतृ प्रत्यय के परे द्वितीया के एकवचन में अभ्यास को रीक् आगम नि० । वरीवृजत्, में वृजी धातु को श्लु विकरण से शतृप्रत्यय के परे अभ्यास को रीक् आगम नि० । मर्मृज्य, में मृज धातु से लिट् णल् परे हो तो अभ्यास को रुक्, धातु को युक् नि० । यहां मृज को लघूपध के अभाव से वृद्धि नहीं होती । आगनीगन्ति, में आङ्पूर्व गम धातु को श्लु विकरण से लट् में अभ्यास को चुत्व निषेध और नीक् आगम निपातन किया है । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् (८।४०) इस सूत्र में इति शब्द पढ़ने से इस प्रकार के अन्य प्रयोगों का भी संग्रह होता है (२६१) इस सूत्र में हु, श्नु ग्रहण का मुख्य प्रयोजन यही है कि यङ्लुगन्त में अजादि सार्वधातुक के परे इन को यणादेश न हो इस से हु, श्नु ग्रहण ज्ञापक है कि लोक में भी सब

लकारों के विषय में यङ्लुक् होता है। यथा अतिशयेन पुनः पुनर्वा भिनत्ति, बेभिदीति यहां (३९०) से गुणनि० । बेभेत्ति । बेभित्तः । बेभिदति । बेभिदीषि । बेभेत्सि । बेभित्थः । बेभित्थ । बेभिदीमि । बेभेद्मि । बेभिद्वः । बेभिद्मः । बेभेदाञ्चकार । बेभेदामास । बेभेदांबभूव । बेभेदिता । बेभेदिष्यति । बेभेदिषति । बेभेदिषाति । बेभिदति । बेभिदाति । बेभिदीतु । बेभेत्तु । अबेभिदीत् । अबेभेत् । अबेभेः । यहां (३५१) से रुत्वविकल्प होता है। अबेभिदीः । बेभिद्यात् । बेभिद्यास्ताम् । अबेभेदीत् । अबेभेदिष्टाम् । अबेभेदिष्यत् । चेच्छिद्दीति । चेच्छेत्ति । इत्यादि । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । यहां (३६३) से गुणादेश० । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । अबोभूवीत् (८९) से सिच्लुक् तथा (३३) से नित्यत्व मानकर वुक् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । अबोभाविष्यत् । अतिशयेन स्पर्द्धते, पास्पर्द्धीति । पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्द्धति । पास्पर्त्सि । पास्पर्द्धि । यहां (३००) से हि को धि हुआ है अपास्पर्त् । अपास्पाः । यहां सिप् के परे (३५१) से रुत्वविकल्प हुआ । अपास्पर्त् । अपास्पर्द् । अतिशयेन गाधते, जागाद्धि । जागाधीति । जाघात्सि । अजाघात् । अजाघाः । यहां (२०४) से भष० । पुनः पुनर्नाथते, नानात्ति । नानाथीति । नानात्तः । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । अतिशयेन मोदते, मोमुदीति । मोमोदांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । अमोमोदीत् । पुनः २ कूर्दते, चोकूर्दीति । चोकूर्त्ति । चोकूर्त्तः । चोकूर्दति । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । अतिशयेन वञ्चति, वनीवङ्क्ति । वनीवञ्चीति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । अतिशयेन गच्छति, जंगमीति । जंगन्ति । जंगतः । यहां (३०३) से अनुनासिकलोप० । जंगमति । जंगन्मि । जंगन्वः । यहां (१७३) से म को न आ० । जंगमिता । यहां एकाच् से निषेध होने से इट्निषेध नहीं होता । जंगहि । यहां (मो नो धातोः) इस सूत्र से मकार को नकार होता है । अजंगमीत् । अजंगमिष्टाम् । यहां लृदित् कार्य (च्लि) को अङ् आदेश नहीं होता । भृशं हन्ति, जंघनीति । जंघन्ति । जंघतः । जंघ्नति । जंघनिता । जंघहि । अजंघनीत् । अजंघन् । बध्यात् यहां द्वित्व आदेश होकर बध आदेश होता है फिर आदेश स्थानिवत् मानकर अनभ्यास निषेध से बधादेश को द्वित्व नहीं होता है । आङ् पूर्व से (आङो यमहन :) से आत्मनेपद होगा । आजंघते । इत्यादि । अतिशयेन चरति,

चंचुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्खनीति । चङ्खन्ति । चङ्खातः । यहां (३६४) सूत्र से आकारादेश । चङ्खाहि । अचङ्खनीत् । अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचंखनु चंखन्यात् । चङ्खायात् । यहां (१८५) से आकारादेश विकल्प । अचंखनीत् । अतिशयेन यौति, योयोति । योयवीति । यहां उतो वृद्धि० । इस सूत्र में (नाभ्यस्ता०) इस सूत्र की अनुवृत्ति होने से वृद्धि न हुई । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशीर्लिङ् में (१६०) दीर्घ योयूयात् । अयो.यावीत् । नोनवीति । नोनोति । अतिशयेन जहाति, जाहेति । जाहाति । जाहीतः यहां (३८३) से ईकारादेश ० । जाहति । जाहेषि । जाहासि । जाहीथः । यहां जहातेश्च, आ च हौ, लोपो यि, घुमास्था०, एर्लिङि, ये पांच सूत्र शुद्धगण के निर्देश से प्रवृत्त नहीं होते हैं जाहीहि । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । जाहायात् अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । अतिशयेन स्वपिति, सास्वपीति । सास्वप्ति । यहां यङ् का लुक् होने से (न लुमतांगस्य) इस निषेध से (स्वपिस्यमि०) संप्रसारण और शुद्धगण के उच्चारण से (रुदादिभ्यः०) यह इट् नहीं होता । सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशीर्लिङ् में सासुप्यात् । यहां (वचिस्वपि०) इससे सम्प्रसारण होता है । असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥ ५५५ ॥

५५६—रुग्रिकौ च लुकि ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९१ ॥

यङ्लुक् परे हो तो ऋकारोपध धातु के अभ्यास को रुक् रिक् और रीक् आगम हों । अतिशयेन वर्त्तते, वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति । वर्वृत्तः । वर्वृतति । वर्वृत्तामास । वर्वृत्तिता । वर्वृत्तिष्यति । वर्वृतति । वरिवृतति । वरीवृतति । वर्वृताति । वरिवृताति । वरीवृताति । वर्वर्त्तिषति । वरिवर्त्तिषति । वरीवर्त्तिषति । वर्वर्त्तिषाति वरिवर्तिषाति । वरीवर्तिषाति । अवर्वृतीत् । अवर्वर्त्त । अवर्वाः । अवर्वर्तीत् । अतिशयेन गर्हते, जर्गृहीति । जर्गर्हि । जर्गृढः । जर्गृहति । अजर्घट् । अजर्घड् । अतिशयेन गृह्णाति, जागृहीति । जाग्राढि । तस् आदि में ङित् मानकर संप्रसारण होता है वह बहिरङ्ग है इस से यहां अभ्यास को रुक् आदि नहीं होते । जागृढः । जागृहति । जागृहीषि । जाग्राह्नि । जाग्रहिता । यहां (ग्रहोलिटि दीर्घः) यह नहीं होता क्योंकि वहां एकाच् की अनुवृत्ति है । जर्गृधीति । जर्गार्द्धि । जर्गृद्धः । जर्गृधति । जर्गृधीषि । जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत् । । यहां इट् के अभावपक्ष में गुण, हल्ङ्याादिलोप, भष्भा०, जश्त्व और चर्त्व

होता है । अजर्गृद्धाम् । अजर्घाः । अजर्गर्धीत् । अजर्गर्धिष्टाम् । अजर्गार्धिषुः ॥५५६॥

५५७–ऋतश्च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ९२ ॥

यङ्लुक् परे हो तो ऋकारान्त धातु के अभ्यासको रुक् रिक् और रीक् का आगम हो । अतिशयेन करोति, चर्करीति । चरिकर्त्ति । चरीकर्त्ति । चर्करीति । चरिकरीति । चरीकरीति । चर्कृतः । चर्क्रति । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । चर्करिषति । चर्करति । अचर्करीत् । अचर्कः । चर्कृयात् । चर्क्रियात् । यहां (२३९) से ऋ को रिङ् हो गया । अचर्कारीत् । ऋ धातु को यङ्लुक् में द्वित्व हुए पीछे (उरत्) इससे अभ्यास को अत्व, रपरत्व, हलादिशेष, रुक् और रिक् तथा रीक् के स्थान में (१५१) इयङ् होता है अतिशयेन ऋच्छति, अररीति । अरियरीति । अरियरीति अरर्त्ति । अरियर्ति । अर्ऋतः । अरियृतः । झि में यण और रुक् के रेफ का "रो रि,, करके लोप होता है "रो रि,, लोप करने में अजादेश स्थानिवत् नहीं होता । क्योंकि इस का पूर्वत्रासिद्धीय * कार्य्य में निषेध है । आरति । अरियृति । अररांचकार । आरिता । आरियात् । अरिरियात् । अरीरियात् (ऋतश्च) यहां तपरकरण से कॄ, तॄ आदि दीर्घ ॠकारान्तों में रुक् रिक् रीक् नहीं होते । अतिशयेन किरति, चाकर्त्ति । चाकरीति । पुनः पुनस्तरति, तातरीति । तातर्त्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातरिता । तातरीता । तातीर्हि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टाम् । इत्यादि । पुनःपुनः पृच्छति, पाप्रच्छीति । पाप्राष्टि । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्राश्मि । पप्रश्मः (यहां छ्वोः शूडनुनासिके च) इस सूत्र से छ को श् हो गया है । अतिशयेन ह्वयते, जाहयीति । जाहति । जाहतः । (लोपोव्योः०) इस से लोप० । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । जाहामि । यहां (२८) से दीर्घ । पुनः पुनर्हर्यति, जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्युः ॥ ५५७ ॥

५५८–ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ अ० ॥६।४।२० ॥

क्विप् झलादि और अनुनासिकादि प्रत्यय परे हों तो ज्वरादि धातुओं की उपधा और वकार को ऊठ् आदेश हो । अतिशयेन ज्वरति, जाज्वरीति । जाजूर्ति । जाजूर्तः । तात्वरीति । तातूर्त्ति । अतिशयेन स्रीव्यति, सेस्रिवीति । सेस्रूति । सेस्रूतः । आवीति ।

---

* वा०–पूर्वत्रासिद्धे च । संधि० १७ इस वार्त्तिक से स्थानिवत् का निषेध है ।

औति । औतः । मामवीति । मामोति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूनात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । अतिशयेन तूर्वति, तोतूर्वीति ॥५५८॥

५५९—राल्लोपः ॥ अ० ॥ ६ । ४ । २१ ॥

रेफ से परे शकार और छकार का लोप हो किप्, झलादि और अनुनासिकादि प्रत्यय परे हों तो । तोतोर्ति । तोतूर्त्तः । तोतूर्वति । तोथोर्त्ति । दोदोर्त्ति । दोधोर्त्ति । अतिशयेन मूर्च्छति, मोमोर्त्ति । मोमूर्त्तः । अतिशयेन वेत्ति, वेविदीति । वेवित्तः । वेविदति । अवेविदीत् । अवेवेत् । अवेवेः ॥ ५५९ ॥

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥

५६०—सुप आत्मनः क्यच् ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८ ॥

इच्छा करनेवाले के संबन्धी इच्छा के कर्मरूप सुबन्त से इच्छा अर्थ में विकल्प करके क्यच् प्रत्यय हो ॥ ५६० ॥

५६१—क्यचि च ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३३ ॥

क्यच् परे हो तो अवर्णान्त अङ्ग को ईकारादेश हो । यह सूत्र (१६०) सूत्र का अपवाद है । आत्मनः पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति । यहां (सुपो धातुप्रातिपदिकयोः) सूत्र से पुत्र शब्द की द्वितीया विभक्ति का लुक् हो जाता है । आत्मनो गामिच्छति, गव्यति (सन्धि० १५७) सूत्र से वान्तादेश । आत्मनो नावमिच्छति, नाव्यति । यहां पदान्त (५६२) के न होने से अवर्णपूर्वक यकार का लोप (सन्धि० १७०) सूत्र से नहीं होता । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । यहां सन्निपातपरिभाषा के आश्रय से क्यच् के यकार का लोप नहीं होता ॥ ५६१ ॥

५६२—नः क्ये ॥ अ० ॥ १ । ४ । १५ ॥

क्यच् क्यङ् और क्यष् परे हों तो नकारान्त की ही पदसंज्ञा हो अन्य की नहीं । आत्मनो राजानमिच्छति, राजीयति । यहां पदसंज्ञा होने से राजन् शब्द के नकार का लोप होता है । राजीयाञ्चकार । राजीयिता । राजीयिष्यति । राजीयिषति । राजीयिषाति । राजीयतु । अराजीयत । राजीयेत् । राजीय्यात् । अराजीयीत् । अराजीयिष्यत् ॥ ५६२ ॥

५६३—प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ अ० ॥ ७ । २ । ९८ ॥

प्रत्यय और उत्तरपद परे हों तो एकवचन में वर्त्तमान मपर्यन्त युष्मद् अस्मद् शब्दों को त्व, म आदेश हों । आत्मनस्त्वामिच्छति, त्वद्यति । मद्यति । एकवचन के कहने से युष्मद्यति । अस्मद्यति । यहां त्व, म आदेश नहीं होते । आत्मनो गिरमिच्छति, गीर्यति । (१८७) दीर्घादेश० पूर्यति । दिवमिच्छति, दिव्यति । धातु को दीर्घ कहा दिव् शब्द के इकार को नहीं होता । अध इच्छति, अधस्यति । आत्मनः कर्त्तारमिच्छति, कर्त्रीयति (९८) ऋ को रीङ् आदेश० ॥ ५६३ ॥

५६४—क्यच्व्योश्च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । १५२ ॥

क्य और च्वि प्रत्यय परे हो तो हल् से परे अपत्यसम्बन्धी यकार का लोप हो। आत्मनो गार्ग्यमिच्छति, गार्गीयति । वात्सीयति । आत्मनो वाचमिच्छति, वाच्यति । आत्मनः कविमिच्छति, कवीयति (१६०) दीर्घ । समिधमिच्छति, समिध्यति ॥ ५६४ ॥

५६५—क्यस्य विभाषा ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ५० ॥

हल् से परे जो क्य प्रत्यय का यकार उस का विकल्प करके लोप हो आर्द्धधातुक विषय में । समिधाञ्चकार । यहां प्रथम अकारलोप (१७२) से होकर उस को स्थानिवत् मानके लघूपध गुण नहीं होता । समिध्याञ्चकार । समिधिता । समिध्यिता । इत्यादि (५६०) सूत्र में सुप्ग्रहण इसलिये है कि वाक्य में क्यच् न हो जैसे । महान्तं पुत्रमिच्छति । और आत्मग्रहण इसलिये है कि राज्ञः पुत्रमिच्छति । यहां क्यच् न हो ॥ ५६५ ॥

५६६—वा०—क्यचि मान्ताऽव्ययप्रतिषेधः ॥

मकारान्त और अव्यय शब्दों से क्यच् प्रत्यय न हो । इदमिच्छति । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । स्वरिच्छति । इत्यादि ॥ ५६६ ॥

५६७— अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३४ ॥

बुभुक्षा, पिपासा अभिलाषा इन अर्थों में अशनाय, उदन्य और धनाय ये यथासंख्य करके तीनों निपातन हैं । अशनाय, यहां अशन शब्द को आत्व क्यच् प्रत्यय के परे निपातन है । आत्मनोऽशनमिच्छति, अशनायति । बुभुक्षा से अन्यत्र ।

आत्मनोऽशनं संघातमिच्छति, अशनीयति । उदन्य, यहां उदक शब्द को उदन् आ-देश निपातन है । उदकमिच्छति, उदन्यति । पीने की इच्छा से अन्यत्र । उदकीयति । धनाय, यहां धन शब्द को आकारादेश निपातन है । धनायति । अभिलाषा से अन्यत्र । धनीयति ॥ ५६७ ॥

५६८ – न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३५ ॥

वेदविषय में क्यच् परे हो तो पुत्रभिन्न अवर्णान्त अङ्ग को ईत्व न हो । मित्र-यति । पुत्र शब्द के ग्रहण से यहां न हुआ । पुत्रीयन्तः सुदानवः । अत्यल्पमिदमुच्यते (अपुत्रस्येति, अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्) इहापि यथा स्यात् जनीयन्तोऽन्वग्रवः ॥ ५६८ ॥

५६९ – क्याच्छन्दसि ॥ अ० ॥ ३ । २ । १७० ॥

वेद में क्य प्रत्ययान्त धातुओं से तच्छील, तद्धर्म, तत्साधुकारि इन अर्थों में उ प्रत्यय हो । मित्रयुः । संस्वेदयुः । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ ५६९ ॥

५७० – दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ॥ अ० ॥ ७।४।३६॥

वेद में क्यच् प्रत्ययान्त दुरस्यु, द्रविणस्यु, वृषण्यति, रिषण्यति, ये शब्द निपातन किये हैं । दुरस्यु, यहां दुष्ट शब्द को दुरस् आदेश नि० । अवियोना दुरस्युः । दुष्टीयति । यह लोक में होता है । द्रविण शब्द को द्रविणस्भाव निपातन है । द्रविणस्युर्विपन्यया । द्रविणीयति । यह लोक में होता है । वृष शब्द को वृषण् निपात० । वृषण्यति । लोक में । वृषीयति । रिष्ट शब्द को रिषण्भाव निपात० । रिषण्यति । लोक में । रिष्टीयति ॥ ५७० ॥

५७१ – अश्वाघस्यात् ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३७ ॥

वेदविषय में क्यच् परे हो तो अश्व और अघ अङ्ग को आकारादेश हो । अ-श्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । लोक में अश्वीयति । अघीयति । यह अश्व और अघ अङ्ग का आत्वविधान ज्ञापक है कि इस प्रकरण में (१६०) इस से दीर्घ नहीं होता ॥ ५७१ ॥

५७२ – देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३८ ॥

यजुर्वेद की काठक शाखा में देव और सुम्न अङ्ग को आकारादेश हो क्यच् परे हो तो । देवायन्तो यजमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे । यजुर्ग्रहण से । देवाञ्जिगाय सुम्नयुः । यहां नहीं होता । काठकग्रहण से । सुम्नयुरिदमासीत् ॥ ५७२ ॥

५७३–कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । ३९ ॥

वेदविषय में क्यच् परे हो तो कवि अध्वर और पृतना अङ्ग का लोप हो। कव्यन्तः सुमनसः। अध्वर्यन्तः। पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥ ५७३ ॥

५७४–अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ अ० ॥ ७ । १ । ५१ ॥

क्यच् परे हो तो अश्व, क्षीर, वृष, लवण इन अङ्गों को आत्मप्रीति अर्थ में असुक् आगम हो। अश्वस्यति बड़वा। क्षीरस्यति माणवकः। आत्मनो वृषमिच्छति, वृषस्यति गौः। लवणमिच्छति, लवणस्यत्युष्ट्रः। आत्मप्रीति अर्थ से अन्यत्र। अश्वीयति।। क्षीरीयति। वृषीयति। लवणीयति। इत्यादि में नहीं होता ॥ ५७४ ॥

५७५–वा०–अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥

अश्वक्षीर० सूत्र में जो असुक् कहा है वह अश्व और वृष शब्दों से मैथुन की इच्छा में हो। उदाहरण पूर्वोक्त जानो ॥ ५७५ ॥

५७६–वा०–क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥

क्षीर और लवण शब्द से लालसा (अत्यन्त भोजन की इच्छा) में असुक् होता है। यहां भी उदाहरण पूर्वोक्त जानो ॥ ५७६ ॥

५७७–वा०–अपर आह – सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यम् ॥

किन्हीं लोगों के मत में क्यच् परे हो तो सब प्रातिपदिकों को असुक् हो। आत्मनो दधीच्छति, दध्यस्यति। मध्वस्यति। इत्यादि ॥५७७ ॥

५७८–वा०–अपर आह–सुग्वक्तव्यः ॥

कोई आचार्य कहते हैं कि क्यच् के परे सब प्रातिपदिकों को सुक् का आगम हो। दधिस्यति। मधुस्यति ॥ ५७८ ॥

५७९–काम्यच्च ॥ अ० ॥ ३। १ । ९ ॥

सुबन्त कर्म्म से आत्मा की इच्छा में काम्यच् प्रत्यय होवे। आत्मनः पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति। वस्त्रकाम्यति। यह सूत्र (५६०) सूत्र से पृथक् इसलिये किया है कि

इस से अगले सूत्रों में क्यच् की अनुवृत्ति जावे काम्यच् की नहीं । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । और काम्यच् प्रत्यय मान्त तथा अव्ययों से भी होता है । इदङ्काम्यति । किङ्काम्यति । स्वःकाम्यति । उच्चैःकाम्यति ॥ ५७९ ॥

५८०—उपमानादाचारे ॥ अ० ॥ ३ । १ । १० ॥

आचार अर्थ में उपमानवाची सुबन्त कर्म से विकल्प करके क्यच् प्रत्यय हो। आचाररूप क्रिया प्रत्यय का अर्थ होने से उसी की अपेक्षा से उपमान को कर्मत्व बनता है । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति शिष्यम् मित्रमिवाचरति, मित्रीयति शत्रुम् । इत्यादि ॥५८०॥

५८१—वा०—अधिकरणाच्च ॥

अधिकरणवाची प्रातिपदिक से भी आचार अर्थ में क्यच् प्रत्यय होवे । कुट्यामिवाचरति, कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुट्याम् । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥ ५८१ ॥

५८२—कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ अ० ॥ ३ । १ । ११ ॥

आचार अर्थ में उपमानवाची कर्त्ता सुबन्त से विकल्प करके क्यङ् प्रत्यय और सकार का लोप हो। जो सकारान्त शब्द हैं उन के लिये सकार का लोप कहा है ॥ ५८२ ॥

५८३—वा०—सलोपो वा ॥

सकारान्त शब्दों के सकार का लोप विकल्प करके होवे ॥ ५८३ ॥

५८४—वा०—ओजोऽप्सरसोर्नित्यम् ॥

ओजस् और अप्सरस् शब्द के सकार का लोप नित्य हो । श्येन इवाचरति, श्येनायते काकः । यहां सर्वत्र क्यङ् के ङित्व से आत्मनेपद होता है । पण्डित इवाचरति, पण्डितायते मूढः । राजेवाचरति, राजायते । पय इवाचरति, पयायते। पयस्यते। तकम् (५८३) सलोप । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । ओज इवाचरति, ओजायते । अप्सरायते । हंसायते । सारसायते । इत्यादि में अन्त्य सकार के न होने से सलोप नहीं होता ॥ ५८४ ॥

५८५—वा०—आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब् वा ॥

अवगल्भ, क्लीब और होड शब्दों से आचार अर्थ में विकल्प करके क्विप् प्रत्यय होवे । पक्ष में क्यङ् होता है । क्विप् का सबलोप होकर । अवगल्भते । अव-

गल्भायते । विक्लीवते । विक्लीवायते । विहोडते । विहोडायते । अवगल्भाञ्चक्रे । अवगल्भिष्यते । इत्यादि । इन शब्दों में क्विबन्तों से आत्मनेपद प्राप्त नहीं इसलिये अवगल्भादि शब्दों को भाष्यकार ने अनुदात्तेत् माना है ॥ ५८५ ॥

५८६–वा०–अपर आह-सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब् वा वक्तव्यः॥

किन्हीं के मत में सब प्रातिपदिकों से आचार अर्थ में क्विप् होता है । अश्व इवाचरति, अश्वति । गर्दभति । अश्वायते । गर्दभायते । अ इवाचरति, अति । अतः । अन्ति । लिट् में । औ । अतुः । उः । मालेवाचरति, मालाति । मालाञ्चकार । अमालात् । अमालासीत् । कविरिवाचरति, कवयति । कवीयात् । अकवयीत् । विरिवाचरति, वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । श्रीरिव, श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियुः । श्रीयात् । पितेवाचरति, पितरति । पित्रियात् (२३९) से रिङ् आदेशभूरिवाचरति, भवति । बुभाव । अभावीत् । द्रुरिवाचरति, द्रवति । अद्रावीत् ॥ ९८६ ॥

५८७–अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ अ० ॥६।४।१५॥

क्वि और झलादि कित् ङित् परे हों तो अनुनासिकान्त अङ्ग की उपधा को दीर्घ हो । इदमिवाचरति, इदामति । राजेवाचरति, राजानति । पन्था इवाचरति, पथीनति । अभुक्षीणाति । द्योरिवाचरति, द्यवति । यहां वकार को ऊठ्, यणादेश और शबाश्रय गुण होता है ॥ ५८७ ॥

५८८–क्यङ्मानिनोश्च ॥अ० ॥ ६ । ३ । ३६ ॥

क्यङ् प्रत्यय और मानिन् शब्द परे हो तो ऊङ्रहित भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्द को पुंवद्भाव होवे । एनी–इवाचरति, एतायते । श्येनी–इवाचरति, श्येतायते । यहां स्त्री प्रत्यय के निमित्त से हुए तकार को नकार आदिकार्य भी निवृत्त हो जाते हैं । कुमारीवाचरति, कुमारायते । हरिणीवाचरति, हरिणायते । गुर्वीवाचरति, गुरूयते । पट्वीमृद्व्याविवाचरति, पटूवीमृदूयते ॥ ९८८ ॥

५८९–न कोपधायाः ॥ अ० ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

ककारोपध स्त्री को पुंवद्भाव न हो क्यङ् और मानिन् शब्द परे हों तो । पाचिका इवाचरति, पाचिकायते । मद्रिकायते । इत्यादि ॥ ५८९ ॥

५९०–भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ अ० ॥३।१।१२॥

भू धातु के अर्थ में अभूततद्भावविषयक भृशादि शब्दों से क्यङ् प्रत्यय होवे

और भृशादिकों में जो हलन्त हैं उन के अन्त्य हल् का लोप हो । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । इस सूत्र में च्विप्रत्ययान्त के निषेध से अभूततद्भाव समझा जाता है । अभूततद्भाव ग्रहण से । क दिवा भृशा भवन्ति । यहां क्यङ् नहीं होता । सुमनस्, सुमनायते । सकारलोप । सुमनायांचक्रे । सुमनायिता । सुमनायिष्यते । सुमनायिषतै । सुमनायिषातै । सुमनायताम् । स्वमनायत । यहां मनस् शब्दमात्र से क्यङ् प्रत्यय है इस से मनस् के पूर्व अट् होता है । क्योंकि चुरादिगणपठित (संग्राम-युद्धे *) यह नियमार्थ है कि सोपसर्ग प्रातिपदिकसे जो क्यजादि प्रत्यय हों तो संग्राम ही से हों औरों से न हों ॥ ५९० ॥

५९१–लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ अ० ॥ ३ । १ । १३ ॥

भू धातु के अर्थ में अभूततद्भावविषयक लोहितादि और डाच्प्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से क्यष् प्रत्यय हो ॥ ५९१ ॥

५९२–वा क्यषः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ९० ॥

क्यष् प्रत्ययान्त धातु से परस्मैपद विकल्प करके हो । अलोहितो लोहितो भवति, लोहितायते । लोहितायति । अपटपटा पटपटा भवति, पटपटायति । पटपटायते ॥ ५९२ ॥

५९३–वा०–लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि ॥

(५९१) सूत्र से जो क्यष् प्रत्यय कहा है वह लोहित और डाच् प्रत्ययान्तों से ही कहना चाहिये किन्तु लोहितादि गण के नील आदि शब्द भृशादिकों में पढ़ने चाहियें । अनीलो नीलो भवति, नीलायते पटः । यहां क्यषन्त से जो उभयपद होता है वह न हुआ । अलोहिनी लोहिनी भवति, लोहिनीयति । लोहिनीयते । यहां "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" इस परिभाषा से लोहिनी शब्द का भी ग्रहण होता है ॥ ५९३ ॥

५९४–कष्टाय क्रमणे ॥ अ० ॥ ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्त कष्ट शब्द से क्रमण अर्थात् उत्साह अर्थ में क्यङ् प्रत्यय हो । कष्टाय क्रमते, कष्टायते ॥ ५९४ ॥

* अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या । असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात् सोपसर्गादिति ॥ महाभाष्य ३ । १ । २२ ॥

५९५–वा०–सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥

कण्वचिकीर्षा अर्थात् पाप करने की इच्छा में सत्र, कक्ष, कष्ट, कृच्छ्र और गहन शब्दों से क्यङ् प्रत्यय हो। कण्वं चिकीर्षति। सत्रायते। कक्षायते। कष्टायते। कृच्छ्रायते। इन में स्वपदविग्रह नहीं होता है। कण्वचिकीर्षा से अन्यत्र। कष्टं क्रामति ॥ ५९५ ॥

५९६–कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ अ० ॥ ३। १। १५ ॥

वर्त्ति और चर धातु के यथाक्रम से जो रोमन्थ और तपःकर्म्म उन से क्यङ् प्रत्यय हो। रोंछाना रोमन्थ कहाता है ॥ ५९६ ॥

५९७–वा०–हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥

ठोड़ी चलाने अर्थ में क्यङ् प्रत्यय कहना चाहिये। रोमन्थं वर्त्तयति, रोमन्थायते ॥ ५९७ ॥

५९८–वा०–तपसः परस्मैपदं च ॥

क्यङन्त तपःशब्द से परस्मैपद भी हो जावे। तपश्चरति, तपस्यति ॥ ५९८ ॥

५९९–वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ अ० ॥ ३। १। १६ ॥

उगलने अर्थ में वाष्प और ऊष्म कर्मवाची शब्दों से क्यङ् प्रत्यय हो। वाष्पमुद्वमति, वाष्पायते। ऊष्मायते ॥ ५९९ ॥

६००–वा०–फेनाच्च ॥

फेन शब्द से भी उगलने अर्थ में क्यङ् हो। फेनमुद्वमति, फेनायते ॥ ६०० ॥

६०१–शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ अ० ॥ ३। १। १७ ॥

करने अर्थ में शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व और मेघ प्रातिपदिक से क्यङ् प्रत्यय हो। शब्दं करोति, शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। कण्वायते। मेघायते ॥ ६०१ ॥

६०२–वा०–सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥

सुदिन और दुर्दिन शब्द से करने अर्थ में क्यङ् प्रत्यय हो। सुदिनं करोति, सुदिनायते। दुर्दिनं करोति, दुर्दिनायते ॥ ६०२ ॥

६०३–वा०–नीहाराच्च ॥

नीहारं करोति, नीहारायते ॥ ६०३ ॥

६०४-वा०-अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम् ॥

करने अर्थ में अटा, अट्टा, शीका, कोटा, पोटा, सोटा, प्रुष्टा और प्लुष्टा शब्दों से क्यङ् प्रत्यय हो। अटां करोति, अटायते। अट्टायते। शीकायते। कोटायते। पोटायते। सोटायते। प्रुष्टायते। प्लुष्टायते ॥ ६०४ ॥

६०५-सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ अ० ॥ ३।१।१८॥

वेदना अर्थ में ज्ञाता के संबन्धी सुख आदि कर्मवाची प्रातिपदिकों से क्यङ् प्रत्यय हो। सुखं वेदयते, सुखायते। दुःखायते। करुणायते। कृपणायते। इत्यादि। इस सूत्र में कर्तृग्रहण इसलिये है कि सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य। यहां सुख शब्द से क्यङ् न हो ॥ ६०५ ॥

६०६-नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ अ० ॥ ३।१।१९॥

नमस्, वरिवस् और चित्रङ् प्रातिपदिकों से सत्कार करने आदि अर्थों में क्यच् प्रत्यय हो। (नमसः पूजायाम्, वरिवसः परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्ये) नमः करोति नमस्यति गुरुम्। वरिवः करोति वरिवस्यति पितरम्। चित्रं करोति चित्रीयते। चित्रङ् शब्द में ङित् अनुबन्ध आत्मनेपद होने के लिये है ॥ ६०६ ॥

६०७-पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ अ० ॥ ३।१।२०॥

करणविशेष में पुच्छ, भाण्ड और चीवर प्रातिपदिक से णिङ् प्रत्यय हो। पुच्छादुदसने व्यसने पर्य्यसने च। पुच्छमुदस्यति, उत्क्षिपति। उत्पुच्छयते। पुच्छं व्यस्यति, विविधं विरुद्धं वा क्षिपति, विपुच्छयते। पुच्छं पर्य्यस्यति, परितः क्षिपति परिपुच्छयते। भाण्डात् समाचयने। भाण्डानि समाचिनोति, संभाण्डयते राशीकरोतीत्यर्थः। चीवरादर्जने परिधाने च। चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते भिक्षुः ॥ ६०७ ॥

६०८-मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ अ० ॥ ३।१।२१॥

करण अर्थ में मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल, कृत और तूस्त से णिच् प्रत्यय हो। मुण्डं करोति, मुण्डयति। मिश्रं करोति, मिश्रयति। श्लक्ष्णयति। लवणयति। व्रतयति। वस्त्रयति। हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्। हलिं करोति, हलयति। कलयति। अजहलत्। अचकलत्। कृतयति।

वितूस्तयति *केशान् विशदीकरोति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण०

यह सूत्र पीछे (४५६) संख्या में लिख चुके हैं इस का शेष विवरण लिखने के लिये यहां लिखा है ॥ ६०८ ॥

६०९-वा०- णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् च ॥

णिच् विधि में अर्थ, वेद और सत्य शब्द को आपुक् आगम हो। अर्थमाचष्टे, अर्थापयति। वेदापयति। सत्यं करोति, आचष्टे वा सत्यापयति। पाशं विमुञ्चति। विपाशयति। रूपं पश्यति, रूपयति। वीणयोपगायति, उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णाति, अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति। सेनया अभियाति, अभिषेणयति। (उपसर्गात्सुनोति० +) इस सूत्र से षत्व०। अभ्यषेणयत् (प्राक्सिता०) इस सूत्र से षत्व०। अभिषेणयितुमिच्छति, अभिषेणयिषति (स्थादिष्वभ्या०) इस सूत्र से षत्व०। लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति। त्वचं गृह्णाति, त्वचयति। वर्म्मणा संनह्यति, संवर्म्मयति। वर्णं गृह्णाति। वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसयति, अनुचूर्णयति॥ ६०९ ॥

६१०-प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ॥

प्रातिपदिक से धात्वर्थ में णिच् प्रत्यय और वह बहुल करके इष्ठन् प्रत्यय के तुल्य हो। पृथुमाचष्टे प्रथयति (र्ऋतः० ८९९) से ऋ को र आदेश। म्रदयति। भ्रशयति। क्रशयति। ऊढिमाख्यत्, औजिढत्। यहां ढत्वादिकों के असिद्ध होने से हति शब्द को द्वित्व होकर अभ्यास के हकार को चुत्व होता है। अथवा (पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने) इस वचन से ढत्वादि को आसिद्ध मानकर ढि शब्द को द्वित्व होता है। ओढिढत्। ऊढमाख्यत्, औजढत्। औडढत् (ओः पुयण्०) यह यहां नहीं प्रवृत्त होता है क्योंकि इस सूत्र में पवर्ग और प्रत्याहार के वर्णों का ग्रहण है स्वमाचष्टे, स्वापयति। यहां (र्ऋतः० ८९९) प्रकृतिभाव (६०) वृद्धि और (४६२) पुक् हो जाता है। त्वामाऽऽचष्टे, त्वापयति। मामाचष्टे, मापयति। यहां

*तूस्ताः जोटीभूताः केशाः तूस्तं पापं वा।

+ उपसर्गात् सुनोति० प्राक्सितादड्व्यवाये० स्थादिष्वभ्यासे० इन सूत्रों को षत्वप्रकरण में लिखेंगे ॥

पररूप से पूर्व ही नित्यत्व मानके (स्त्रैण० ८८९) टिलोप हो० । युवामावां वाचष्टे, युष्मयति अस्मयति । उदञ्चमाचष्टे, उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चमाचष्टे, प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् (इकोऽसवर्णे शा०) इस से प्रकृतिभावपक्ष में । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे, समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । भुवमाचष्टे, भावयति । अबीभवत् । भ्रुवमाचष्टे, भ्रावयति । अबुभ्रवत् । श्रियमाचष्टे, श्राययति । आशिश्रियत् । गामाख्यत्, अजूगवत् । रायमाख्यत् । अरीरयत् । स्वआचष्टे, स्वयति । असस्वत् असिस्वत् । बहून् भावयति, बहयति । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा स्तौति, श्रययति । आशिश्रयत् । पयस्विनीमाचष्टे, पयसयति । यहां टिलोप नहीं होता क्योंकि टिलोपापवाद (विन्मतोर्लुक् स्त्रैण० ७८८) इस से विन् प्रत्यय का लुक् हो जाता है । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति । दूरं गच्छति, दवयति । इत्यादि प्रयोगों में जो २ कार्य्य (स्त्रैण० ८९१) सूत्र में जिन २ शब्दों को कहे हैं वे उन शब्दों को होते हैं । युवानं, युवयति । कनयति वा (स्त्रैण ० ७८७) से कन् आदेश वि० । अन्तिकं प्राप्नोति, नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं, प्रशस्ययति । यहां (श्र, ज्य) ये आदेश न होंगे क्योंकि नामधातुओं में उपसर्ग पृथक् माने हैं और पृथक् होने से (शस्य) शब्द प्रकृति रह जायगा (शस्य) को आदेश विधान नहीं है । वृद्धं सेवयते, ज्यापयति । प्रियमाचष्टे, प्रापयति । स्थिर, स्थापयति । स्फिर, स्फापयति । उरु, वरयति । बहुलं, बंहयति । गुरुं, गरयति । तृप्रं, त्रपयति । दीर्घं, द्राघयति । वृन्दारकं, वृन्दयति ॥ ६१० ॥

६११—वा०—तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥

सूत्रयति, इत्यादि प्रयोगों के लिये द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से करने अर्थ में णिच् प्रत्यय कहना चाहिये । सूत्रं करोति, सूत्रयति । व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति । यहां वाक्य में जो षष्ठी है उस के स्थान में प्रत्ययोत्पत्ति में द्वितीया हो जाती है क्योंकि जो वह सूत्र और व्याकरण शब्द का सम्बन्ध है उस की प्रत्ययोत्पत्ति में निवृत्ति हो जाती है ॥ ६११ ॥

६१२—वा०—आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥

द्वितीयासमर्थ आख्यान कृदन्त से कहने अर्थ में णिच् प्रत्यय हो कृत् का लुक् प्रकृति का पूर्वरूप और प्रकृति के तुल्य कारक हो । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति ।

यहां अप् जो कृत् प्रत्यय है उस का लुक् [बध] का पूर्वरूप और कंस कारक प्रकृति के तुल्य होता है । बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ ६१२ ॥

६१३—वा०—दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥

जिस में देखना प्रयोजन है ऐसी जहां प्रवृत्ति हो वहां आख्यान कृदन्त से णिच् और पूर्वोक्त समस्त कार्य्य हो । मृगरमणमाचष्टे, मृगान् रमयति । दृश्यर्थप्रवृत्ति क्यों कहा कि । ग्रामे मृगरमणमाचष्टे । यहां न हो ॥ ६१३ ॥

६१४—वा०—आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्य्यादायाम् ॥

समय के अत्यन्तसंयोग अर्थ में मर्य्यादा प्राप्त हो तो द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से णिच् पूर्वोक्त कार्य्य और आङ् का लोप हो । आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं विवासयति। जबतक रात्रि व्यतीत होती है तबतक किसी प्रसंग को कहता है ॥ ६१४ ॥

६१५—वा०—चित्रीकरणे प्रापि ॥

आश्चर्य्य करने अर्थ में प्राप्ति अर्थ हो तो द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से णिच् और पूर्वोक्त कार्य्य हों। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति। कोई पुरुष उज्जयिनी नगरी से चला हुआ और माहिष्मती नगरी में सूर्य के उदय को प्राप्त होता है । यहां अतिदूर देश पहुंचने से आश्चर्य का निश्चय होता है ॥ ६१५ ॥

६१६—नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥

नक्षत्र के योग में जानना अर्थ हो तो द्वितीयान्त प्रातिपदिक से णिच् प्रत्यय तथा पूर्वोक्त कार्य अर्थात् कृत्प्रत्यय का लुक् प्रकृति का पूर्वरूप और प्रकृति के तुल्य कारक हो । पुष्ययोगं जानाति, पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥ ६१६ ॥

इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

६१७—कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ अ० ॥ ३ । १ । २७ ॥

कण्ड्वादि धातुओं से यक् प्रत्यय नित्य हो ॥ ६१७ ॥

६१८—का०—धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

धातु के अधिकार होने और यक् प्रत्यय में ककार अनुबंध करने से मैं इन

कण्ड्वादिकों को धातु मानता हूं तथा ये आचार्य्य इस कण्डू शब्द को दीर्घ पढ़ते अर्थात् दीर्घ पढ़ने का मुख्य प्रयोजन यही है कि एक पक्ष में यह कण्डू शब्द धातु और दूसरे पक्ष में प्रातिपदिक हो इस से इन को विकल्प करके धातु मानता हूं। प्रयोजन यह है कि कण्डूञ् आदि धातु और प्रातिपदिक दोनों हैं जिस पक्ष में धातु माने जाते हैं वहां (९१७) सूत्र से यक् होता है अन्यत्र नहीं [कण्डूञ्]गात्रविघर्षणे (शरीर खुजाना) ञकार अनुबन्ध से उभयपद होते हैं। कण्डूयति। कण्डूयते। कण्डूयांचक्रे। कण्डूयांबभूव। कण्डूयामास। कण्डूयिता। कण्डूयिष्यति। कण्डूयिषति। कण्डूयिषाति। कण्डूयतु। अकण्डूयत्। कण्डूयेत्। कण्डूय्यात्। अकण्डूयीत्। अकण्डूयिष्यत्। [मन्तु] अपराधे। रोषे इत्येके। मन्तूयति [वल्गु]पूजामाधुर्ययोः (सत्कार और मीठापन) वल्गूयति [असु] उपतापे (दुःख होना) असूयति [असू, असूञ्] इत्येके। अस्यति। असूयति। असूयते [लेट्,लोट्] धौर्त्ये, पूर्वभावे, स्वप्ने च। दीप्तावित्येके (धूर्तपन, पिछलापन और सोना तथा प्रकाश) लेट्यति। लोट्याति। लेटिता। लोटिता। [लेला]दीप्तौ। लेलायति। [इरस्, इरज्, इरञ्] ईर्ष्यायाम्। इरस्यति। इरज्यति। ईर्येति। ईर्येते (९१७) से दीर्घ [उषस्] प्रभातीभावे। (प्रातः काल का होना) उषस्यति [वेद] धौर्त्ये स्वप्ने च। वेद्यति [मेधा] आशुग्रहणे (तुरन्त लेना) मेधायति [कुसुभ] क्षेपे (निन्दा) कुसुभ्यति। [मगध] परिवेष्टने, नीचदास्ये इत्यन्ये (लपेटना तथा नीच की सेवा करना) मगध्यति [तंतस्, पंपस्,] दुःखे। तंतस्यति। पंपस्यति [सुख, दुःख] तत्क्रियायाम्। सुख्यति। दुःख्यति। सुखं दुःखं चानुभवति [सपर] पूजायाम्। सपर्यति [अरर] आराकर्म्मणि (चाम काटना आदि) अरर्यति [भिषज्] चिकित्सायाम्। भिषज्यति [भिषण्ज्] उपसेवायाम्। भिषण्ज्यति [इषुध] शरधारणे (बाण धारण) इषुध्यति [चरण, वरण] गतौ। चरण्यति। वरण्यति [चुरण] चौर्ये चुरण्यति [तुरण] त्वरायाम् (शीघ्रता) तुरण्यति [भुरण] धारणपोषणयोः। भुरण्यति [गद्गद] वाक्स्खलने (गिड़गिड़ाकर बोलना) गद्गद्यति [एला, केला, खेला] विलासे। एलायति। केलायति। खेलायति [इला] इत्यन्ये। इलायति। [खेला] स्खलने च। अदन्तोप्ययमित्यन्ये। खेल्यति [लिट्] अल्पकुत्सनयोः। लिट्यति [लाट्] जीवने। लाट्यति [हृणीङ्] रोषणे लज्जायां च। हृणीयते [महीङ्] पूजायाम्। महीयते [रेखा] श्लाघासादनयोः (आत्मप्रशंसा, स्थिति) रेखायति [दुवस्] परितापपरिचरणयोः (ताप और सेवा) दुवस्यति [तिरस्] अन्तर्द्धौ। तिरस्यति [अगद] नीरोगत्वे। अगद्यति [उरस] बलार्थे। उरस्यति [तरण] गतौ।

तरणयति [पयस्] प्रसृतौ । पयस्यति [संभूयस्] प्रभूतभावे । (समर्थ होना) संभूयस्यति [अंवर, संवर] संभरणे । अंवरयति । संवरयति । आकृतिगणोयम् । यह कण्ड्वादि आकृतिगण अर्थात् इस गण में अर्थानुसार अन्य शब्द भी धातु माने जाते हैं ॥ ६१८ ॥

इति कण्ड्वादिप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

—— * ——

६१९-का०-शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शेषाधिकार के प्रत्यय से समानरूपवाला शेषाधिकारी प्रत्यय और मतुप् प्रत्यय के अर्थवाले से समान रूपवाला मतुबर्थ प्रत्यय इष्ट नहीं । तथा इच्छा अर्थवाला सन् प्रत्यय जिस के अन्त में हो उस से फिर इच्छार्थ सन् प्रत्यय नहीं इष्ट है । शैषिकात्, शालायां भवः शालीयो घटः शालीये घटे भवमुदकम् । यहां (छ) प्रत्यय फिर न हुआ । और विरूप हो जाता है जैसे । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्र । आहिच्छत्रे भव- आहिच्छत्रीयो माणवकः । मतुबर्थीयात्, दण्डोऽस्यास्तीति, दण्डिकः दण्डिकोऽस्यास्तीति, यहां फिर मतुबर्थ ठन् प्रत्यय नहीं होता और विरूप तो होता है । जैसे दण्डिमती सेना । सन्नन्तात्, चिकीर्षितुमिच्छति । जिहीर्षितुमिच्छति । यहां फिर सन् नहीं होता । स्वार्थ सन्नन्त से तो इच्छार्थ सन् होता है । जैसे । जुगुप्सितुमिच्छति, जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ ६१९ ॥

६२०-वा०-कण्ड्वादीनां च ॥

कण्ड्वादि शब्दों के तृतीय एकाच् अवयव को द्वित्व हो । कण्डूयितुमिच्छति, कण्डूयियिषति । असूयियिषति ॥ ६२० ॥

६२१-वा०-वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥

नामधातुओं के तृतीय एकाच् अवयव को विकल्प करके द्वित्व हो । क्यजन्तात् सन् । आत्मनोऽश्वमिच्छति, अश्वीयति, अश्वीयितुमिच्छति । अश्वीयियिषति । अशिश्वीयिषति ॥ ६२१ ॥

६२२-अपर आह-यथेष्टं वा नामधातूनाम् ॥

पुत्रीयितुमिच्छति, पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। अजादि के आदि को छोड़कर औरों को यथेष्ट द्वित्व होता है। अध्यापनीयितुमिच्छति, अदिध्यापनीयिषति। अध्यापिपनीयिषति। अध्यापनिनीयिषति। अध्यापनीयियिषति। न, द, र, ये संयुक्त हों तो इन में जो अच् से परे हो उस को द्वित्व का निषेध है। आत्मन इन्द्रमिच्छति, इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति, इन्दिद्रीयिषति। इन्द्रीयियिषति। प्रियमाचष्टे, प्रापयति। प्रापयितुमिच्छति, पिप्रापयिषति। प्रापिपयिषति। प्रापयियिषति। उरुमाचष्टे, वारयति, वारयितुमिच्छति, वारिरयिषति। वारयियिषति। बाढमाचष्टे, साधयति। साधयितुमिच्छति, सिसाधयिषति। सादिधयिषति। साधयियिषति। अतिशयेन पुनः पुनर्वा भवति, बोभूयते। बोभूयितुमिच्छति, बोभूयिषते, बोभूयिषमाचष्टे, बोभूयिषयति, बोभूयिषयितुमिच्छति, बोभूयषयिषति। अन्तिकमाचष्टे, नेदयति, आत्मनो नेदयितुमिच्छति, नेदयीयति। नेदयीयितुमिच्छति, निनेदयीयिषति। निनेदयीयिषमाचष्टे, निनेदयीयिषयति। गोमन्तमाचष्टे, गवयति। आत्मनो गवयमिच्छति, गवयीयति। गवयीयितुमिच्छति, गविवयीयिषति। पाचकीयितुमिच्छति, पिपाचकीयिषति। आख्यातमाचष्टे, आख्यातयति। आख्यातयितुमिच्छति, आचिख्यातयिषति। इत्यादि असंख्य प्रयोग प्रत्ययमाला में बन सकते हैं। सो व्याकरण में पूर्ण प्रवेश होने के आधीन हैं ॥ ६२२ ॥

इति प्रत्ययमालाप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अनुदात्त और ङित् धातुओं से आत्मनेपद (९५ सूत्र में कह चुके हैं। आस्ते। शेते। प्रवते। प्लवते। इत्यादि ॥

६२३-भावकर्मणोः ॥ अ० ॥ १ । ३ । १३ ॥

भाव और कर्म में विहित जो लकार उस के स्थान में आत्मनेपद हो। भाव में। आस्यते भवता। शय्यते भवता। कर्म में। क्रियते कटः। ह्रियते भारः ॥ ६२३ ॥

६२४-कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ अ० ॥ १ । ३ । १४ ॥

परस्पर एक दूसरे का काम करे इस अर्थ में वर्त्तमान धातु से कर्त्ता में आत्मने-

पद हो । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । (२१६) इस से सलोप । व्यतिध्वे । यहां (१११) सूत्र से सलोप । व्यतिहे (११२) सूत्र से अस् के स को ह । कर्मव्यतिहार कहने से यहां न हुआ । स्वं २ क्षेत्रं लुनन्ति । कर्त्ता का ग्रहण अगले सूत्रों के लिये है ॥ ६२४ ॥

६२५–न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ अ० ॥ १ । ३ । १५ ॥

गत्यर्थक और हिंसार्थक धातुओं से कर्मव्यतिहार अर्थ में आत्मनेपद न हो । गत्यर्थ, व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थ, व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नंति ॥ ६२५ ॥

६२६–वा०–प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥

यहां आत्मनेपद के प्रतिषेध में हसादिकों का भी ग्रहण करना चाहिये । हस के सदृश शब्दक्रियावाले धातु हसादि कहाते हैं । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ॥ ६२६ ॥

६२७–वा०–हरिवह्योरप्रतिषेधः ॥

हृ और वह धातु से कर्म्मव्यतिहार अर्थ में आत्मनेपद होने का प्रतिषेध न हो । संप्रहरन्ते राजान । संविवहन्ते गर्गाः ॥ ६२७ ॥

६२८–इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । १६ ॥

इतरेतर और अन्योन्य उपपद हों तो कर्मव्यतिहार अर्थ में धातु से आत्मनेपद न हो । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति ॥ ६२८ ॥

६२९–वा०– परस्परोपपदाच्च ॥

परस्पर उपपद हो तो कर्मव्यतिहार में धातु से आत्मनेपद न हो । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति ॥ ६२९ ॥

६३० – नेर्विशः ॥ अ० ॥ १ । ३ । १७ ॥

निपूर्वक विश धातु से आत्मनेपद हो । निविशते । नि ग्रहण से यहां न हुआ । प्रविशति "अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते,, इस से अट् के व्यवधान में भी होता है । न्यविशत "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य,, इस से यहां न हुआ । मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥ ६३० ॥

६३१ – परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ अ० ॥ १ । ३ । १८ ॥

परि, वि और अव उपसर्गों से परे डुक्रीञ् धातु से आत्मनेपद हो । परिक्रीणीते ।

विक्रीणीते । अवक्रीणीते । यहां न हुआ । बहुवि क्रीणाति वनम् ॥ ६३१ ॥

६३२-विपराभ्याञ्जेः ॥ अ० ॥ १ । ३ । १९ ॥

वि और परा उपसर्ग से परे जि धातु से आत्मनेपद हो । विजयते । पराजयते । उपसर्ग ग्रहण से यहां न हुआ । बहुवि जयति वनम् । परा जयति सेना ॥ ६३२ ॥

६३३ – आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ अ० ॥ १ । ३ । २०

मुख के फैलाने अर्थ से अन्यत्र आङ्पूर्वक डुदाञ् धातु से आत्मनेपद हो । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण कहने से यहां न हुआ । आस्यं व्याददाति । आस्यविहरण के समान जो और क्रिया हैं उन में भी प्रतिषेध होता है जैसे । विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति ॥ ६३३ ॥

६३४ – वा० – स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥

"अनास्यविहरण,, यहां स्वाङ्गकर्मवाले दा धातु से आत्मनेपद प्रतिषेध कहना चाहिये । इस से यहां प्रतिषेध न हुआ । व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम् ॥ ६३४ ॥

६३५ – क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । २१ ॥

अनु, सम्, परि और आङ् उपसर्गों से परे जो क्रीड धातु उस से आत्मनेपद हो । अनुक्रीडते । संक्रीडते ॥ परिक्रीडते । आक्रीडते । उपसर्गनियम से यहां नहीं होता । अनुक्रीडति माणवकम् माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । यहां "तृतीयार्थे,, इस से अनु की कर्मप्रवचनीयसंज्ञा है किंतु उपसर्गसंज्ञा नहीं "समोऽकूजने,, सम् से परे क्रीड से अकूजन अर्थ में आत्मनेपद होना चाहिये । अर्थात् यहां न हो । संक्रीडन्ति शकटानि ॥ ६३५ ॥

६३६ – वा० – आगमेः क्षमायाम् ॥

सहन अर्थ में आङ्पूर्वक णिजन्त गम धातु से आत्मनेपद हो । माणवक आगमयस्व तावत् । सहनं कुरु ॥ ६३६ ॥

६३७–वा० –शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥

जानने की इच्छा में शिक्ष धातु से आत्मनेपद हो । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते । विद्या वा धनुर्विषय के ज्ञान में समर्थ होने की इच्छा करता है ॥ ६३७ ॥

६३८–वा०–किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥

हर्ष (आनन्द) जीविका कुलायकरण (गड्ढा करना) इन अर्थों में । किरति

धातु से आत्मनेपद हो। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥ ६३८ ॥

६३९—वा०-हरतेर्गतताच्छील्ये ॥

किसी प्रकार के स्वभाव होने अर्थ में हृधातु से आत्मनेपद हो। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावोऽनुहरन्ते। घोड़ा पिता से पाये हुए प्रकार का अनुहार करते हैं। तथा गौ मातृस्वभाव का अनुहार करती हैं ॥ ६३९ ॥

६४०—वा०-आशिषि नाथः ॥

आशीः(आशा) अर्थ में ही नाथ् से आत्मनेपद हो। सर्पिषो नाथते मधुनो वा॥६४०॥

६४१—वा०-आङि नुप्रच्छ्योः ॥

आङ् पूर्वक नु और प्रच्छ धातु से आत्मने पद हो। आनुते शृगालः। उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः। आपृच्छते गुरुम् ॥ ६४१ ॥

६४२—वा०-शपउपलम्भने ॥

उलहना देने में शपधातु से आत्मने०। गुरवे शपते ॥ ६४२ ॥

६४३—समवप्रविभ्यः स्थः ॥ अ० ॥ १ । ३ । २२ ॥

सम्, अव, प्र, और वि उपसर्गों से परे स्था धातु से आत्मनेपद हो। संतिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते ॥ ६४३ ॥

६४४—वा०-आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥

प्रतिज्ञा अर्थ में आङ् से परे स्था धातु से आत्मनेपद हो। अस्ति सकारमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते। विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥ ६४४ ॥

६४५—प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । २३ ॥

अपने अभिप्राय के प्रकाश और विवाद के निर्णय करने वाले की आख्या में स्थाधातु से आत्मनेपद हो। भार्या तिष्ठते पत्ये। विदुषे तिष्ठते जिज्ञासुः। संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥ ६४५ ॥

६४६—उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ अ० ॥ १ । ३ । २४ ॥

अनूर्ध्व कर्म में वर्त्तमान उद् उपसर्ग से परे स्था धातु से आत्मनेपद हो "उदईहायाम्" यहां उद् उपसर्ग से चेष्टा अर्थ में कहना चाहिये। गेहेउत्तिष्ठते। घर की

उन्नतिके लिये यत्न करता है। अनूर्ध्वकर्म्म कहने से यहां न हुआ। आसनादुत्तिष्ठति। ईहाग्रहण से यहां न हुआ। उत्तिष्ठति सेना। उत्पद्यते जायतइत्यर्थः॥ ६४६॥

६४७-उपान्मन्त्रकरणे॥ अ०॥ १।३।२५॥

मंत्र करने में उप से परे स्था धातु से आत्मनेपद हो। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते। मंत्रकरण अर्थ के ग्रहण से यहां न हुआ। पतिमुपतिष्ठति यौवनेन॥ ६४७॥

६४८—वा०—उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरण पथिष्विति वक्तव्यम्॥

देवपूजा, संगतिकरण, मित्रकरण, और मार्ग अर्थ में उप से परे स्था धातु से आत्मनेपद हो। देवपूजायाम्। आदित्यमुपतिष्ठते। चन्द्रमसमुपतिष्ठते। संगतकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते। संगतकरण समीप जा कर मित्रपन से वर्त्तमान और मित्रकरण तो समीप वा असमीप में केवल मित्रपन समझना चाहिये पथिषु, अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते॥ ६४८॥

६४९—वा०—वा लिप्सायाम्॥

लाभ की इच्छा अर्थ में स्था धातु से आत्मनेपद हो। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते॥ ६४९॥

६५०-अकर्म्मकाच्च॥ अ०॥ १।३।२६॥

उप पूर्वक अकर्म्मक अर्थात् अकर्म्मकक्रियावचन स्था धातु से आत्मनेपद हो। यावद्भुक्तमुपतिष्ठते। यावदोदनमुपतिष्ठते। भोजन २ में सन्निहित होता है। अकर्मक ग्रहण से यहां न हुआ। राजानमुपतिष्ठति॥ ६५०॥

६५१-उद्विभ्यां तपः॥ अ०॥ १।३।२७॥

उद् और वि उपसर्ग से परे अकर्मकक्रियावचन तप धातु से आत्मनेपद हो। उत्तपते। वितपते। प्रकाशित होता है। अकर्मक ग्रहण से यहां न हुआ उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। वितपति पृष्ठं सविता॥ ६५१॥

६५२-वा०—स्वाङ्गकर्मकाच्च॥

उद् और वि से परे स्वाङ्गकर्मक तप धातु से आत्मनेपद हो। उत्तपते पाणिम्।

वितपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्ग यहां अपने ही अङ्ग का ग्रहण है अर्थात् (स्वमङ्गं स्वाङ्गं) किन्तु "अद्रवंमूर्त्तिमत्०,, इस परिभाषा से जो उक्त है वह नहीं लिया जाता है । इस से यहां न हुआ । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपति । उद्, वि ग्रहण से यहां न हुआ । निष्टपति ॥ ६५२ ॥

६५३-आङो यमहनः ॥ अ० ॥ १ । ३ । २८॥

आङ् से परे अकर्मकक्रियावचन यम, हन् धातु से आत्मनेपद हो । आयच्छते । आयच्छेते । आयच्छन्ते । आहते (३०३) अनुनासिक लोप० । आघ्नाते । आघ्नते । अकर्मक ग्रहण से यहां न हुआ । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहान्ति वृषलं पादेन ॥ ६५३ ॥

६५४-वा०-स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥

आङ् से परे स्वाङ्गकर्मक यम और हन धातु से आत्मनेपद हो । आयच्छते पाणी । आहते उदरम् ॥ ६५४ ॥

६५५आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ २ । ४ । ४४ ॥

आत्मनेपद प्रत्यय परे हों तो लुङ्लकार में हन् धातु को वध आदेश विकल्प करके हो । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । जिस पक्ष में वध आदेश न हुआ वहां ॥ ६५५ ॥

६५६-हनः सिच् ॥ अ० ॥ १ । २ । १४ ॥

हन् धातु से परे आत्मनेपद में झलादि सिच् कित्वत हो । आहत् । आहसाताम् । आहसत ॥ ३५६ ॥

६५७-यमो गन्धने ॥ अ० ॥ १ । २ । १५ ॥

दूसरे के दोष को प्रकाश करने में यम धातु से परे जो झलादिसिच् सो कित वत् हो । आत्मनेपद में । शत्रुमुदायत । उदायसाताम् । उदायसत । गन्धनग्रहण से यहां न हुआ । उदायंस्त पादम् । यहां (समुदाङ्भ्यः०) इस आगामी सूत्र से आत्मनेपद हुआ ॥ ६५७ ॥

६५८-समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ अ० ॥ १ । ३ । २९ ॥

सम् उपसर्ग से परे अकर्मक क्रियावचन गम और ऋच्छ धातु से आत्मनेपद हो । संगच्छते शास्त्रम् । समृच्छते वस्त्रम् । अकर्मक ग्रहण से यहां न हुआ । संगच्छति ग्रामम् ॥ ६५८ ॥

६५९–वा गमः ॥ अ० ॥ १ । २ । १३ ॥

गम धातु से परे आत्मनेपद विषयक झलादि लिङ् सिच् कित्वत् हों। संगसीष्ट संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त ॥ ६५९ ॥

६६०–वा०–समोगमादिषु विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्॥

सम् से परे गमादि कों में विद्, प्रच्छ, स्वृ इन धातुओं से आत्मनेपद कहना चाहिये । संवित्ते । संविदाते । संपृच्छते । संस्वरते । यहां अकर्मक की अनुवृत्ति (१५०) सूत्र से नहीं आती है ॥ ६६० ॥

६६१–वेत्तेर्विभाषा ॥ अ० ॥ ७ । १ । ७ ॥

(विद, ज्ञाने) धातु से परे प्रत्ययादि झकार के स्थान में अत् और उस को रुट् आगम विकल्प करके हो आत्मनेपद विषय में । इस सूत्र में वेत्ति को रुडागम कहा हैं इसी कारण पूर्व वार्त्तिक में विद् करके वेत्ति का ही ग्रहण है अन्य विद् का नहीं । सम् विद्+रुट्+अत्+अ=संविद्रते संविदते ॥ ६६१ ॥

६६२–वा०–अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च ॥

सम् से परे ऋ, श्रु, और दृश धातु से आत्मनेपद हो । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत* । संशृणुते । संपश्यते ॥ ६६२ ॥

६६३–वा०–उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् ॥

उपसर्ग से परे जो अस् और ऊह धातु उन से विकल्प कर के आत्मनेपद हो । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥ ६६३ ॥

६६४–उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ अ० ॥ ७ । ४ । २३ ॥

उपसर्ग से परे ऊह धातु को ह्रस्व हो । यकारादि कित् ङित् परे हों तो । समुह्यादग्निम् ॥ ६६४ ॥

यहां कौमुदीकार वा काशिकाकार आदिने ऋ धातु से आत्मनेपद विषयक लुङ् लकार में च्लि के स्थान में अङ् "सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च,, सूत्र से करके। मासमरत । मासमरेताम् । मासमरन्त । इत्यादि प्रयोग बनाये हैं । सो महाभाष्य से विरुद्ध हैं क्यों कि महाभाष्यकार १ के ,,शासइदङ् हलोः" इस सूत्र के व्याख्यान से निश्चित होता है कि "सर्त्तिशास्ति"० सूत्र में परस्मैपद को अनुवृत्ति है ॥

६६५-निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३० ॥

नि, सम् उप और वि इन से परे जो ह्वे धातु उस से आत्मनेपद हो। निह्वयते। संह्वयते। उपह्वयते विह्वते ॥ ६६५ ॥

६६६-स्पर्द्धायामाङः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३१ ॥

स्पर्द्धा अर्थात् दूसरे के तिरस्कार करने की इच्छा में वर्त्तमान आङ् उपसर्ग से परे जो ह्वा धातु उस से आत्मनेपद हो । मल्लोमाह्वयते । छात्रश्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धा से अन्यत्र । गामाह्वयति गोपालः ॥ ६६६ ॥

६६७-गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ अ० । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धन (चुगली) अवक्षेपण (धमकाना) सेवन (सेवा) साहसिक्य (हठ) प्रतियत्न (गुणाधान) प्रकथन उपयोग (धर्मार्थ नियम) इन अर्थों में वर्त्तमान कृञ् धातु से आत्मनेपद हो । गन्धन शत्रुमुत्कुरुते । अवक्षेपण श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । सेवन, आचार्यमुपकुरुते शिष्यः । परदारान् प्रकुरुते । प्रतियत्न, एधोदकस्योपस्कुरुते । गुडस्योपस्कुरुते । प्रकथन, जनापवादान् प्रकुरुते । उपयोग, शतंप्रकुरुते। सहस्रं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । इन अर्थों से अन्यत्र । कटं करोति ॥ ६६७ ॥

६६८-अधेः प्रसहने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३३ ॥

सहन वा तिरस्कार करने अर्थ में अधि से परे कृञ् धातु से आत्मनेपद हो । सहन, शीतमधि कुरुते । तिरस्कार, शत्रुमधिकुरुते । अन्यत्र अर्थमधिकरोति ॥ ६६८ ॥

६६९-वेः शब्दकर्म्मणः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३४ ॥

वि उपसर्ग से परे शब्दकर्म्मवाले कृञ् धातु से आत्मनेपद हो । यहां कर्म्म कारक का ग्रहण है । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् । अन्यत्र । विकरोति पयः ॥ ६६९ ॥

६७०-अकर्म्मकाच्च ॥ अ० । १ । ३ । ३५ ॥

वि उपसर्ग से अकर्म्मक कृञ् धातुसे आत्मनेपद हो । विकुर्वते सैन्धवाः । शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः ॥ ६७० ॥

६७१—सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३६ ॥

सम्मानन (अच्छे प्रकार मान) उत्सञ्जन (उछालना) आचार्य करण (आचार्य क्रिया) ज्ञान, भृति (वेतन) विगणन (ऋणादि का चुकाना) व्यय (धर्म्मादि कामों में खरच करना) इन अर्थों में वर्त्तमान नी धातु से आत्मनेपद हो। सम्मानन, मातरं सन्नयते। उत्सञ्जन, दण्डमुन्नयते। आचार्यकरण माणवकमुपनयते। ज्ञान, तत्वंनयते। भृति, कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन समीपं नयते इत्यर्थः। विगणन, मद्राः करं विनयन्ते। राजा को उगाही आदि धन देते हैं। व्यय, शतं विनयते। धर्मार्थ शत मुद्रा खर्च करता है ॥ ६७१ ॥

६७२—कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३७॥

कर्त्ता में स्थित शरीर भिन्न कर्म उपपद हो तो नी धातु से आत्मने पद होवे। शरीर का एकदेश भी शरीर कहाता है। क्रोधं विनयते। मन्युं विनयते। कर्तृस्थ ग्रहण इस लिये है कि। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति। अशरीर ग्रहण इस लिये है कि। हस्तं विनयति। कर्मग्रहण इस लिये है कि बुद्ध्या विनयति ॥ ६७२ ॥

६७३—वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३८ ॥

वृत्ति (अनिरोध) सर्ग (उत्साह) तायन (विस्तार) इन अर्थों में वर्त्तमान क्रम धातु से आत्मनेपद हो। वृत्ति, मंत्रेष्वस्य क्रमते बुद्धिः। सर्ग व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। तायन, क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि। वृत्तिआदि से अन्यत्र। अपक्रामति बालः ॥ ६७३ ॥

६७४—उपपराभ्याम् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ३९ ॥

वृत्ति, सर्ग, तायन अर्थों में उप और परा उपसर्गों से परे ही क्रम धातु से आत्मनेपद हो अन्य उपसर्गों से नहीं। उपक्रमते। पराक्रमते। उप, परा के नियम से संक्रामति। यहां आत्मनेपद नहीं होता। वृत्ति आदि अर्थों से अन्यत्र। उपक्रामति पराक्रामति ॥ ६७४ ॥

६७५—आङ उद्गमने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४० ॥

वा०—ज्योतिषामुद्गमने ॥ आङ् से परे सूर्य आदि के ऊपर को उठने अर्थ में

वर्त्तमान क्रम धातु से परे आत्मनेपद हो। आक्रमते सूर्यः। आक्रमते चन्द्रमाः। उद्गमन से अन्यत्र। आक्रमति माणवकः कुतुपम्। ज्योतियों के ग्रहण से। आक्रमति धूमो हर्म्यतलात्। यहां आत्मनेपद न हो ॥ ६७५ ॥

६७६—वेः पादविहरणे ॥ अ० । १ । ३ । ४१ ॥

पाद विहरण अर्थ में वर्त्तमान वि उपसर्ग से परे कम धातु से आत्मनेपद हो। साधु विक्रमते वाजी। पादविहरण से अन्यत्र। विक्रामति सन्धिः ॥ ६७६ ॥

६७७—प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४२ ॥

तुल्यार्थ प्र और उप से परे जो क्रम धातु है उस से आत्मनेपद हो। प्रक्रमते भोक्तुम्। उपक्रमते भोक्तुम्। प्र। और उप दोनों शब्द आरम्भ अर्थ में तुल्य हैं। समर्थ ग्रहण इस लिये है कि। पूर्वेद्युः प्रक्रामति। अपरेद्युरुपक्रामति। यहां आत्मनेपद न हो ॥ ६७७ ॥

६७८—अनुपसर्गाद्वा ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४३ ॥

उपसर्ग रहित क्रम धातु से आत्मनेपद विकल्प करके हो। क्रमते क्रामति। अनुपसर्ग कहने से संक्रामति। में न हुआ ॥ ६७८ ॥

६७९—अपह्नवे ज्ञः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४४ ॥

मिथ्या अर्थ में वर्त्तमान ज्ञा धातु से आत्मनेपद हो। शतमपजानीते। अपह्नव अर्थ से अन्तत्र। न त्वं किंचिदपि जानासि ॥ ६७९ ॥

६८०—अकर्मकाच्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४५ ॥

अकर्मक ज्ञा धातु से आत्मने पद हो। सर्पिषो जानीते। यहां करण में षष्ठी है अकर्मक से अन्यत्र। स्वरेण पुत्रं जानाति। यहां आत्मनेपद नहीं होता ॥ ६८० ॥

६८१—संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४६ ॥

उत्कण्ठापूर्वक स्मरण से अन्य अर्थ में सम् और प्रति उपसर्गों से धातु से आत्मनेपद हो। शतं संजानीते। शतं प्रतिजानीते। स्मरण का निषेध इस लिये है कि। मातुः सजानाति बालः ॥ ६८१ ॥

६८२—भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४७ ॥

भासन (दीप्ति) उपसंभाषा (समीप से समझना) ज्ञान सम्यग्बोध यत्न (उत्साह) विमति (नाना प्रकार की बुद्धि) उपमंत्रण (एकान्त में कहना) इन अर्थों में वद् धातु से आत्मने पद हो । भासन-शास्त्रे वदते । शास्त्र में विद्या प्रकाश को प्राप्त हुआ कह रहा है । उपसंभाषा-कर्मकरामुपवदते । ज्ञान-व्याकरणे वदते । यत्न-क्षेत्रे वदते । गेहे वदते । विमति-सदसि विवदन्ते विद्वांसः । उपमंत्रण-राजानमुपवदते मंत्री । भासन आदि अर्थों से अन्यत्र । यत् किंचिद्वदति ॥ ६८२ ॥

६८३-व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४८ ॥

स्पष्ट वर्ण बोलने वालों के एक साथ उच्चारण करने अर्थ में वर्त्तमान वद् धातु से आत्मनेपद हो । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्त वाणी वालों का ग्रहण इस लिये है कि । संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । साथउच्चारण कहने से अन्यत्र । ब्राह्मणो वदति । यहां आत्मनेपद न हो ॥ ६८३ ॥

६८४-अनोरकर्मकात् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ४९ ॥

स्पष्ट वर्ण बोलने वालों के एक साथ उच्चारण करने अर्थ में वर्त्तमान अनुपसर्ग से परे वद धातु से आत्मनेपद हो । अनुवदते कठः कलापस्य । जैसे कलाप पढ़ता हुआ कहता है वैसे कठ भी । अकर्मक ग्रहण से यहां न हुआ । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाग् ग्रहण से यहां न हुआ। अनुवदति वीणा । यहां सदृश अर्थ मात्र है ॥ ६८४ ॥

६८५-विभाषा विप्रलापे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५० ॥

विरुद्ध कथन में व्यक्तवर्ण बोलने वालों के एकसाथ उच्चारण अर्थ में वद् धातु से परे आत्मनेपद विकल्प करके हो । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैयाकरणाः । एक दूसरे के पक्ष का खण्डन करने से विरुद्ध बोलते हैं । विप्रलाप से अन्यत्र । संप्रवदन्ते ब्राह्मणः व्यक्तवाणी से अन्यत्र । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण से अन्यत्र । क्रमेण तार्किकस्तार्किकेण सह विप्रवदति ॥ ६८५ ॥

६८६-अवाद्ग्रः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अव उपसर्ग से परे जो गृ धातु उस से आत्मनेपद हो । अवगिरते । अवगिरेते । अव से अन्यत्र । गिरति ॥ ६८६ ॥

६८७-समः प्रतिज्ञाने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५२ ॥

प्रतिज्ञा अर्थ में वर्त्तमान सम्पूर्वक गृ धातु से आत्मनेपद हो । शतं संगिरते ।

नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञा अर्थ से अन्यत्र । संगिरति ग्रासम् । यहां आत्मनेपद नहीं होता ॥ ६८७ ॥

६८८—उदश्चरः सकर्मकात् ॥ अ० १ । ३ । ५३ ॥

उद्पूर्वक सकर्मक चर धातु से आत्मनेपद हो । धर्ममुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । धर्म और गुरु के वचन का उलंघन करता है । सकर्मक से अन्यत्र । वाष्पमुच्चरति कूपात् ॥ ६८८ ॥

६८९—समस्तृतीयायुक्तात् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीया विभक्ति से युक्त सम्पूर्वक चर धातु से आत्मनेपद हो । रथेन संचरते । अश्वेन संचरते । तृतीया से अन्यत्र । उभौ लोकौ संचरति । यहां न हो ॥ ६८९ ॥

६९०—दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५५ ॥

अशिष्टव्यवहार अर्थ में तृतीया विभक्ति से युक्त सम्पूर्वक दाण् धातु से आत्मनेपद हो परन्तु वह तृतीया विभक्ति चतुर्थी के अर्थ में होवे । दास्या संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । कामी पुरुष दासी और वेश्या को कुछ देता है । चतुर्थ्यर्थ से अन्यत्र । पाणिना संप्रयच्छति ॥ ६९० ॥

६९१—उपाद्यमः स्वकरणे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५६ ॥

हाथ पकड़ के जो स्वीकार करना है उस अर्थ में वर्त्तमान यम धातु से आत्मनेपद हो । भार्य्यामुपयच्छते । स्वकरण ग्रहण करने से यहां न हुआ । पटमुपयच्छति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्य्यामुपयच्छति ॥ ६९१ ॥

६९२—ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ अ० ॥ १३ । ५७ ॥

ज्ञा, श्रु, स्मृ और दृश् इन धातुओं से सन् प्रत्यय से परे आत्मनेपद हो । धर्म जिज्ञासते । गुरुं शुश्रूषते । विस्मृतं सुस्मूर्षते । नृपं दिदृक्षते । सन् ग्रहण से यहां न हुआ । जानाति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥ ६९२ ॥

६९३—नानोर्ज्ञः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनु उपसर्ग से परे ज्ञा धातु के सन् से आत्मने पद न हो । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनुग्रहण से यहां न हुआ । धर्मं जिज्ञासते ॥ ६९३ ॥

६९४—प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ५९ ॥

प्रति और आङ् उपसर्ग से परे सन्नन्त श्रु धातु से आत्मनेपद न हो । प्रति शु-

श्रूषति। आशुश्रूषति। उपसर्ग मानने से यहां न हुआ। देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥ ६९४॥

६९५—पूर्ववत्सनः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ६२ ॥

सन्नन्त से पूर्ववत् आत्मनेपद हो। अर्थात् जिस निमित्त से प्रथम आत्मनेपद होता हो उसी निमित्त से सन्नन्त में भी आत्मनेपद हो। जैसे। अनुदात्त ङित् से आत्मनेपद होता है। आस्ते। शेते वैसे। हीं उन्हीं निमित्तों से सन्नन्त में भी आत्मनेपद हो। आसिसिषते। शिशयिषते। निविशते। निविविक्षते। आक्रमते। आचिक्रंसते। सन्नन्त शद और मृङ् धातु से आत्मनेपद न होगा। क्योंकि उन से आत्मनेपद विधान में सन्नन्त से निषेध है * ॥ ६९५ ॥

६९६—प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ अ० ॥ १ । ३ । ६४ ॥

अयज्ञपात्र प्रयोग में प्र और उप से परे युज धातु से आत्मनेपद हो। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। अयज्ञपात्र ग्रहण से यहां न हुआ। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ६९६ ॥

६९७—वा०—स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥

स्वर जिस के आदि तथा अन्त में हो। उन उपसर्गों से युक्त युज धातु से परे आत्मनेपद हो। अर्थात् सम्, निस्, दुर् इन तीन उपसर्गों को छोड़ के अन्य सब उपसर्गों से परे युज से आत्मनेपद हो। उद्युङ्क्ते। अनुयुङ्क्ते। नियुङ्क्ते। यहां नहीं होता। संयुनक्ति ॥ ६९७ ॥

६९८—समः क्ष्णुवः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ६५ ॥

सम्पूर्वक क्ष्णुधातु से आत्मनेपद हो। संक्ष्णुते शस्त्रम्। क्ष्णुधातु को (६५८) सूत्र में पढ़ देते तो यह पृथक् सूत्र बनाना न पड़ता। फिर यह सकर्मक की क्ष्णु का ग्रहण होने के लिये पृथक् पढ़ा है और वहां (६५८) सूत्र में अकर्मक की अनुवृत्ति है ॥ ६९८ ॥

६९९—भुजोऽनवने ॥ अ० । १ । ३ । ६६ ॥

अपालन अर्थ में वर्त्तमान भुज धातु से आत्मनेपद हो। भुङ्क्ते। भुञ्जाते। भुञ्जते। पालन के निषेध से अन्यत्र। पृथिवीं भुनक्ति राजा। यहां रक्षार्थ के निषेध

* (२३२ । ४३१) सूत्रों में आत्मनेपद विधान का नियम है सो सन्नन्त में आत्मनेपद नहीं होता क्यों कि (२३२ । ४३१) सूत्रों में (६९२ । ६९३) सूत्रों से सन्नन्त से निषेध की अनुवृत्ति आती है। शिशत्सति। मुमूर्षति ॥

से जाना जाता है कि इस सूत्र में रुधादि के भुज का ग्रहण किया तुदादि का नहीं ॥ ६९९ ॥

७००–णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्त्ताऽनाध्याने

अ० ॥ १ । ३ । ६७ ॥

अणयन्त अवस्था में जो कर्म वही णयन्त अवस्था में कर्म तथा कर्त्ता भी हो तो अनाध्यान अर्थात् अत्यन्त उत्साह से जो स्मरण करना है उस अर्थ में णिजन्त धातु से आत्मनेपद हो। आरोहन्ति हास्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयेत हस्ती स्वयमेव। उपसिचन्ति हस्तिनं हास्तिपकाः,। उपसेचयेत हस्तीस्वयमेव। पश्यन्ति भृत्या राजानं, दर्शयते राजा स्वयमेव। णिग्रहण से यहां न हुआ। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोह्यमाणो हस्ती साध्वारोहति। अणि ग्रहण से यहां न हुआ। गणयति गणं गोपालकः। गणयति गणः स्वयमेव। कर्मग्रहण से यहां नहो। लुनाति दात्रेण लावयति दात्रं स्वयमेव। णौ चेत् ग्रहण समान क्रिया के लिये है। आरोह्यमाणो-हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण। यत्स ग्रहण अनन्यकर्म के लिये है। आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्। कर्ता ग्रहण इस लिये है कि। आरोहन्ति हस्तिनं हास्तिपकास्तानारोहयति महामात्रः। अनाध्यान ग्रहण से यहां न हुआ। स्मरयत्येनं बनगुल्मःस्वयमेव। आगे कर्मकर्तृप्रक्रिया लिखेंगे उसी के सदृश उदाहरण इस सूत्र में दिये हैं सो कर्म्मकर्त्ता से आत्मनेपद हो जाता फिर विशेष यह है कि उस प्रक्रिया में जो आत्मनेपद होता है सो कर्मस्थभावक और कर्मस्थक्रिय धातुओं से होता है और यह सूत्र कर्तृस्थभावक और कर्तृस्थक्रिय धातुओं के लिये है। वैसे ही कर्त्तृस्थक्रिय रुह और कर्त्तृस्थभावक दृश धातुओं के उदाहरण दिये हैं ॥ ७०० ॥

७०१–गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ६९ ॥

प्रलम्भन अर्थात् झूठसांच बकने अर्थ में वर्त्तमान णिजन्त गृधु और वञ्चु धातुओं से आत्मनेपद हो। माणवकं गर्धयते। माणवकं वञ्चयते। प्रलम्भन ग्रहण से यहां न हुआ। श्वानं गर्धयति। रोटी आदि से कुत्ते की इच्छा को उत्पादन करता है। अहिं वञ्चयति। सर्प को हर लेता है ॥ ७०१ ॥

७०२–मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७१ ॥

बार २ काम करने में मिथ्या शब्द जिस के उपपद हो उस णिजन्त कृञ् धातु

से परे आत्मनेपद हो । पदं मिथ्या कारयते । पद का वार २ मिथ्या उच्चारण कराता है । मिथ्या शब्द के ग्रहण से यहां न हुआ । पदं सुष्ठु कारयति । कृञ् ग्रहण से यहां न हुआ । पदं मिथ्यावाचयति । अभ्यास ग्रह० । पदं मिथ्या कारयति । एक वार उच्चारण कराता है ॥ ७०२ ॥

७०३—अपाद्वदः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७३ ॥

क्रिया का फल जहां कर्ता के लिये हो वहां अप उपसर्ग से परे वद धातु से आत्मनेपद हो। धनकामो न्यायमपवदते । धन का लोभी न्याय को छोड़े हुए कहता है । जहां कर्तृगामी क्रिया फल नहीं है वहां । अपवदति । होगा ॥ ७०३ ॥

७०४—समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७५ ॥

अग्रन्थ अर्थ में सम् उद् और आङ् से परे यम धातु से आत्मनेपद हो जो क्रिया का फल कर्त्ता के लिये होतो । ब्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थ ग्रहण से यहां न हुआ । वेदमुद्यच्छति । वेद आने के लिये उद्यम करता है । उद्यच्छति चिकित्सायां वैद्यः । कर्तृगामी ग्रहण से यहां न० । संयच्छति शिष्यम् ॥ ७०४ ॥

७०५—अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७६ ॥

क्रिया का फल कर्त्ता के लिये होतो उपसर्ग रहित ज्ञा धातु से आत्मनेपद हो। गांजानीते । अश्वंजानीते । अनुपसर्ग ग्रहण से यहां न० । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्तृगामी फ० । देवदत्तस्य गांजानाति ॥ ७०५ ॥

७०६—विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७७ ॥

समीपवर्त्ती पद के उच्चारण से कर्तृगामी क्रियाफल प्रतीत हो तो (स्वरितञित अपाद्वदः, णिच०, समुदाङ्भ्योय०, अनुपस०,) इन सूत्रों से जो आत्मनेपद कहा है वह बिकल्प करके हो । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं पुत्रमपवदते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वान् ब्रीहीन् संयच्छति । संयच्छते वा । स्वां गां जानाति । जानीते वा ॥ ७० ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रियारम्भः ॥

७०७--अनुपराभ्यां कृञः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ७९ ॥

अनु और परा उपसर्गों से परे कृञ् धातु से परस्मैपद हो । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तृगामी क्रियाफल और गन्धनादि अर्थों में भी अनु और परा पूर्वक कृञ् से आत्मनेपद ही होता है ॥ ७०७

७०८–अभिप्रत्यातिभ्यः क्षिपः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८० ॥

अभि. प्रति और अति उपसर्गों से परे क्षिप धातु से परस्मैपद हो । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । इन से अन्यत्र । आक्षिपते ॥ ७०८ ॥

७०९–प्राद्वहः ॥ अ० ॥ १ । २ ८१ ॥

परि पूर्वक मृष धातु से परस्मैपद हो । परिमृष्यति । अन्यत्र आमृष्यते ॥

७१०–परेर्मृषः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८३ ॥

परि पूर्वक मृष धातु से परस्मैपद हो । परिमृष्यति । अन्यत्र आमृष्यते ॥७१०

७११–व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ अ० ॥ १ । ३ ॥ ८३ ॥

वि, आङ् और परि उपसर्ग से परे रम धातु से परस्मैपद हो ।विरमति। आरमति परिरमति । अन्यत्र । अभिरमते ॥ ७११ ॥

७१२–उपाच्च ॥ अ० ॥ १ ॥ ३ ८४ ॥

उप पूर्वक रम धातु से परे परस्मैपद हो । उपरमति । यह सूत्र अलग जो किया है इस से जानना चाहिये कि अगले सूत्र में उप उपसर्ग से ही अकर्मक रम धातु से परस्मैपद होगा ॥ ७१२ ॥

७१३–विभाषाऽकर्मकात् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वक अकर्मक रम धातु से परे विकल्प करके परस्मैपद हो । उपरमति । उपरमते । निवृत्ति को प्राप्त होता है ॥ ७१३ ॥

७१४–बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८६॥

बुध, युध, नश जन, इङ्, प्रु, द्रु और स्रु इन णिजन्त धातुओं से परे लकार के स्थान में परस्मैपद हो । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति स्रावयति । बुध आदि धातुओं में जो अकर्म्मक हैं उन

का ग्रहण अचित्तवत् कर्तृकों के लिये है क्योंकि चित्तवत् कर्तृकों से "अणावकर्म० इस सूत्र से परस्मैपद सिद्ध है और चलनार्थक धातुओं में "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इस सूत्र से परस्मैपद सिद्ध है फिर चलनार्थ से अन्यत्र भी परस्मैपद होने के लिये है ॥ ७१४ ॥

७१५-निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८७ ॥

भोजन और कम्पन अर्थ वाले णिजन्त धातुओं से परे परस्मैपद हो । निगारयति निगालयति वा । भोजन कराता है । चलयति । चोपयति । कम्पयति । यह भी सूत्र सकर्म्मक और अचित्तवत् कर्तृकों के लिये है । अत्ति ब्रह्मदत्तः । आदयते देवदत्तेन । यहां इस से परस्मैपद प्राप्त है उस का निषेध (कारकीय वा०-३३) इस से है ॥ ७१५ ॥

७१६--अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अण्यन्त अवस्था में जो अकर्म्मक और चित्तवान् कर्त्ता वाला धातु हो उस ण्यन्त से परस्मैपद हो । आस्ते बालः । आसीनं बालं माता प्रयोजयति इति माता बालमासयति । स्वापयति । शाययति । अण्यन्त अवस्थाग्रहण से यहां न हुआ । आरोहयमाणं प्रयोजयति, आरोहयते । अकर्मकग्रहण से यहां न हुआ । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कर्त्ता से अन्यत्र । शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयति व्रीहीन् आतपः ॥ ७१६ ॥

७१७--न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ अ० ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पा, दमि, आङ्यम, आङ्यस, परिमुह, रुचि, नृति, वद और वस इन ण्यन्त धातुओं से परस्मैपद न हो (अणाव०, निगरण०) पूर्वोक्त इन दो सूत्रों से जो परस्मैपद प्राप्त है उस का निषेध किया है । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । यहां ऐसा जानना चाहिये कि पा आदि धातुओं से कर्तृगामी क्रियाफल में यह निषेध है और परगामी क्रियाफल में तो (शेषात्कर्त्तरि०) इस से परस्मैपद होता ही है । वत्सान् पयः पाययति ॥ ७१७ ॥

७१८--वा०--पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥

इन पा आदिधातुओं में धेट् धातु को भी पढ़ना चाहिये ।

धापयेते शिशुमेकं समीची ॥ ७१८ ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥

भाव, भावना क्रिया को कहते हैं। यह सब धातुओं से अपने २ धात्वर्थ को ले कर कहा जाता है। उस का अनुवाद भाववाची लकार से होता है। युष्मद् और अस्मद् से समानाधिकरण का अभाव है इस से यहां प्रथम पुरुष होता है। तथा तिङ् प्रत्यय वाच्य भाव अद्रव्य है इस से भाव में द्विवचन और बहुवचन की प्रतीति नहीं होती इस लिये भाव में द्विवचन और बहुवचन नहीं होते हैं किन्तु एकवचन होता है। क्योंकि वह द्विवचनादिकों का उत्सर्गमात्र है ॥ अब प्रथम पुरुष के परस्मैपद वा आत्मनेपद में कौन होना चाहिये इस विषय में (६२३) सूत्र से आत्मनेपद विधान करचुके हैं सो यहां भाव में प्रथम पुरुष का आत्मनेपद एकवचन होगा जैसे । भू+त । इस अवस्था में ॥

७१९--सार्वधातुके यक् ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६७ ॥

भावकर्मवाची सार्वधातुक परे होतो धातु से यक् प्रत्यय हो। भू+यक्+ते। भूयते देवदत्तेन। बभूवे ॥ ७१९ ॥

७२०–स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

भाव कर्म विषय में स्य, सिच्, सीयुट् और तासि परे होंतो उपदेश में अजन्त, हन, ग्रह और दृश अङ्गों को विकल्प करके चिण्वत् कार्य्य और इट् का आगम हो। यहां चिण्वद्भाव का विकल्प होने से जिस पक्ष में चिण्वत्कार्य्य होता है। वहीं इट् भी जानो। चिण् णित् है इस से जो २ कार्य णित् प्रत्ययों में होते हैं वेही स्य-आदि के परे भी हो जावें। भाविता। यहां चिण्वत् कार्य वृद्धि होती है। भविता। भाविष्यते। भविष्यते। भाविषैते। भाविषातै। भविषातै। भूयतात्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट। भविषीष्ट ॥ ७२० ॥

७२१–चिण् भावकर्मणोः ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६६ ॥

भावकर्मवाची त शब्द परे होतो चि के स्थान में चिण् आदेश हो। अभावि। अभाविष्यत। अभविष्यत। अनुपूर्वक भूधातु सकर्मक हो जाता है। अनुभूयते। चैत्रेण त्वया मया वा आनन्दः। यहां आनन्द अनुपूर्वकभूधातु का कर्म है।उस आनन्द कर्म

में लकारादि प्रत्यय के होने से उस से द्वितीया विभक्ति नहीं होती क्योंकि वह अनभिहित नहीं रहा। अनुभूयेते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये। अनुबभूवे। त्वमनुभाविताासे। अनुभवितासे। इत्यादि। अन्वभावि। अन्वभाविषाताम्। अन्वभाविषाताम्। णिजन्त से भाव कर्ममें यक्। भाव्यते। भावयाञ्चक्रे। भावयाम्बभूवे। भावयामासे। भाविता। यहां चिण्वद्भाव में इट् को (४२) सूत्र से असिद्ध मान के (१७७) सूत्र से णिलोप हो जाता है और जहां चिण्वद्भाव नहीं है वहां। भावयिता। भाविष्यते। भावयिष्यते। भाव्यताम्। अभाव्यत। भाव्यत। भाविषीष्ट। भावयिषीष्ट। अभाविषाताम्। अभावयिषाताम्। सन्नन्त से भाव कर्म्म। बुभूष्यते। बुभूषाञ्चक्रे। बुभूषिता। बुभूषिष्यते। यङन्त से भाव कर्म्म। बोभूय्यते। यङ्लुगन्त से भाव कर्म्म। बोभूयते। बोभवाञ्चक्रे। बोभाविता। बोभविता। स्तूयते परमात्मा। तुष्टुवे। स्ताविता। स्तोता। स्ताविष्यते। स्तोष्यते। अस्तावि। अस्ताविषाताम्। अस्तोषाताम्। अर्य्यते। (२५४) से गुण०। स्मर्य्यते। सस्मरे। आरिता। यहां परत्व और नित्यत्व मान कर प्रथम गुण तथा गुण को रपर करने से ऋ धातु अजन्त न भी है तथापि (स्यसिच्०) इस सूत्र में जो उपदेशग्रहण है इस से उस को चिण्वद्भाव और तत्संनियोग इट् होता है। अर्त्ता। स्मारिता। स्मर्त्ता। संस्क्रियते। यहां (२५४) इस सूत्र से संयोगादित्व मान कर ऋकार को गुणादेश नहीं होता है। क्योंकि। यह संयोग सुट् से हुआ है सुट् बहिरङ्ग वाक् का अभक्त होने से असिद्ध है। स्रस्यते यहां (१३९) इस से नकार का लोप हुआ। नन्द्यते। यहां इदित् मान कर नकार का लोप न हुआ। इज्यते। यहां (२८३) इस से संप्रसारण हुआ। शय्यते। यहां (५५१) से अयङ् आदेश हुआ॥ ७२१॥

७२२—तनोतेर्यकि॥ अ०॥ ६। ४। ४४

यक् प्रत्यय परे हो तो तनोति धातु को आकारादेश विकल्प करके होवे। तायते। तन्यते। जन धातु को आकारादेश विकल्प (१८५) से होता है। जायते जन्यते॥ ७२२॥

७२३—तपोऽनुतापे च॥ अ०॥ ३। १। ६५॥

कर्म कर्त्ता और अनुताप अर्थ में तप धातु से परे च्लि के स्थान में चिण् आदेश न हो। अनुताप पछताने को कहते हैं। सो भावकर्म्मप्रक्रिया में ही चिण् निषेध होने के लिये अनुताप ग्रहण है। अन्वतप्त पापेन पापः कर्त्ता। यह भावकर्म्म का उदाहरण है। कर्म्मकर्त्ता का उदाहरण कर्म्मकर्तृप्रक्रिया में लिखेंगे। दीयते। धीयते (३४६) इस सूत्र से ईकारादेश०॥ ७२३॥

७२९—आतो युक्चिण्कृतोः ॥ अ० ॥ ७ । ३ । ३३ ॥

ञित् णित् कृत् और चिण् परे हो तो आदन्त अङ्ग को युक् आगम हो । दायिता । दाता । धायिता । धाता । दायिषीष्ट । दाषीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । ग्लायते । म्लायते । जग्ले । मम्ले । यहां (२४२) सूत्र के अशित् शब्द में जो कर्मधारय समास मान कर इत्संज्ञक शकारादि प्रत्यय के परे निषेध किया है उस से एश् आदि प्रत्ययों में आदि शित् न होने से आत्व निषेध नहीं होता है । ग्लायिता । ग्लाता । अग्लायि । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते । घानिता । यहां(५०२) से तकारादेश नहीं होता । क्योंकि यहां चिण् विषय में निषेध है । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । हन्यते । हन्यतै । हन्यैते । हन्यैतै । घानिषते । घानिषतै । घानिषैते । घानिषैतै । हनिषते हनिषतै । हनिषाते । हनिषातै । घानिषीष्ट । यहां (३०८)से बधआदेश न हुआ । क्योंकि सीयुट् के परे विशेष विधान से चिण्वद्भाव बध आदेश का अपवाद है । बधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । दूसरे पक्ष में । अबधि । अबधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । गृह्यते । ग्राहिता । यहां (४५५) इस से इट् को दीर्घादेश न हुआ क्योंकि उस प्रकरण में जो वलादिलक्षण इट् होता है उसी दीर्घ विधि में इट् का ग्रहण है । ग्रहीता ग्राहिष्यते । ग्रहिष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । यहां सिच् के कित्त्व होने से(२७८) अम् न हुआ। गीर्यते । जगरे । जगले । गारिता । गालिता । गरीता । गलीता । गरिता । गलिता । गारिष्यते । गारिषतै । गारिषातै । गालिषतै । गालिषातै । गरीषतै । गरीषातै । गलीषतै । गलीषातै । गरिषतै । गरिषातै । गलिषतै । गालिषातै । गारिषते । गारिषाते । गालिषते । गालिषाते । गरीषते । गरीषाते । गलीषते । गलीषाते । गरिषते । गरिषाते । गलिषते । गालिषाते । गीर्यते । गीर्याते । गीर्यैते । गीर्यातै । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्येत । गारिषीष्ट । गालिषीष्ट । गरिषीष्ट । यहां (४२१) इस से दीर्घ न हुआ । गीर्षीष्ट । यहां (४२०) से इट् विकल्प० अगारि । अगारिषाताम् । अगरिषाताम् । अगीर्षाताम् । अगारिध्वम् । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । अगालिध्वम् । अगालीध्वम् । अगलिध्वम् । (४३२) से लत्व विकल्प० । अगारीढ्वम् । अगरीढ्वम् । अगरिढ्वम् । अगालिढ्वम् । अगलीढ्वम् । अगालिढ्वम् । (१२१) मूर्द्धन्यादेशवि० । इट् के अभाव पक्ष में अगीर्ढ्वम् यहां (२४०) से

सिच् कित् (१०९) से नित्य इत्व० । हेतुमत् णिजन्त से कर्म में लकार० । शम्यते मोहो गुरुणा ॥ ७२४ ॥

७२५—चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥अ०॥६। ४ । ९३ ॥

चिण् और णमुल् परे होतो मित् अङ्गों की उपधा को विकल्प करके दीर्घ हो। शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते जहां णिजन्त न हो वहां भाव में लकार होंगे । शम्यते मुनिना ॥ ७२५ ॥

७२६—नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः ॥ अ० ॥७।३।३४॥

चिण् और ञित् णित् कृत् परे हो तो आङ्पूर्वक् चम् वर्जित मकारान्त अङ्ग की उपधा को वृद्धि न हो । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशग्रहण से यहां न हुआ। अगामि । मान्त ग्रहण से यहां न हुआ । अवादि । अनाचम् ग्रहण से यहां न हुआ। आचामि । ॥ ७२६ ॥

७२७—वा०—अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥

(अनाचमि) यहां आचम्, कम्, वम् इन अङ्गों को निषेध कहना चाहिये अर्थात् चिण् और ञित् णित् कृत् परे हों तो उक्त सब अङ्गों की उपधा को वृद्धि न हो । अकामि । अवामि । अजागारि । यहां (३६२) से गुण न हुआ क्योंकि चिण् के परे निषेध है ॥ ७२७ ॥

७२८—भञ्जेश्च चिणि ॥ अ० ॥ ६ । ४ । ३३ ॥

चिण् परे होतो भञ्ज धातु के नकार का लोप विकल्प करके हो । अभाजि । अभञ्जि ॥ ७२८ ॥

७२९—विभाषा चिण्णमुलोः ॥ अ० ॥ ७ । १ । ६९ ॥

चिण् और णमुल् परे हों तो लभ धातु को नुमागम विकल्प करके हो।अलम्भि। द्विकर्मक । गौर्दुह्यते पयः । इत्यादिकों में अप्रधान कर्म में लकार होते हैं । तथा अजा नीयते ग्रामम् । इत्यादिकों में प्रधान कर्म में लकार होते हैं । यह निर्णय "कारकीय,, ग्रन्थ के (२०) सूत्र के व्याख्यान में कर चुके हैं ॥ ७२९ ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रियासमाप्ता ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियारम्भः ॥

जब काम के अत्यन्त अच्छे प्रकार होने रूप अर्थ को प्रकट करने के लिये क

र्त्ता का क्रिया करना न कहा जाय तब अन्य कारक भी कर्त्तृ संज्ञा को प्राप्त होते हैं क्योंकि वे अपने २ विषय में स्वतन्त्र हैं। और स्वाधीन व्यापार वाले की कर्त्ता संज्ञा भी होती है। इस कारण प्रथम करण आदि संज्ञा होती भी हैं तथापि उन कारकों के स्वतन्त्र होने से कर्तृसंज्ञा हो कर उस कर्त्ता में भी लकार होते हैं। करण, देवदत्तोऽसिना छिनत्ति, छिन्दतो देवदत्तस्यासिः स्वयमेव छिनत्ति। देवदत्त तलवार से काटता है काटते हुए देवदत्त की तलवार आप ही काटती है। देवदत्तः काष्ठैः पचति पचतो देवदत्तस्य काष्ठानि साधु पचन्ति। देवदत्तःस्थाल्यांपचति। पचतो देवदत्तस्य स्थाली स्वयमेव पचति। और जब कर्म को कर्त्तृत्व विवक्षा होती है तब प्रथम से सकर्मक भी धातु प्रायः अकर्मक हो जाते हैं। और उनसे भाव वा कर्त्ता में लकार होते हैं। जैसे भाव में। देवदत्त ओदनं पचति. पचतो देवदतस्य ओदनेन स्वयमेव पच्यते। भिद्यते काष्ठेन॥ । और कर्त्ता में तो

७३०–कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ अ० ॥ ३ । १ । ८७ ॥

जिस की कर्मस्थ क्रिया के तुल्य क्रिया है वह कर्त्ता कर्मवत् हो। यहां कार्य्यातिदेश अर्थात् कर्म विषयक काम कर्त्ता में भी हों। इस का प्रयोजन यह है कि यक्, आत्मनेपद, चिण्, और चिण्वद्भाव भी होवे। देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति, भिन्दतो देवदत्तस्य काष्ठं स्वयमेवभिद्यते। देवदत्त ओदनं पचति, पचतो देवदत्तस्यौदनः स्वयमेव पच्यते। अभेदि काष्ठं स्वयमेव। अपाच्योदनः स्वयमेव। पाचिष्यते ओदनः स्वयमेव वत् ग्रहण कर ने से स्वाधीन कार्य्य भी होते हैं *। भिद्यते कुसूलेन। यहां स्वाश्रय कार्य भाव में लकार हुआ है। कर्मणा, ग्रहण इस लिये है कि करण और अधिकरण के तुल्य क्रिया कर्त्ता को कर्मवद् भाव न हो! जैसे साध्वसिश्छिनत्ति। साधु स्थाली पचति। इस प्रकरण में धातु का अधिकार है इस से एक ही धातु में कर्मवद् भाव होता है किन्तु। पचत्योदनं देवदत्तः, राधत्योदनः स्वयमेवं। यहां न हुआ। इस सूत्र से कर्मस्थभावक और कर्मस्थक्रिय धातुओं का कर्त्ता कर्मवत् होता है। किन्तु कर्त्तृस्थभावक तथा कर्त्तृस्थक्रिय धातुओं का कर्त्ता कर्मवत् नहीं होता जैसे कर्त्तृस्थभावों में

---

*"कर्म्मवत्०" सूत्र में "वत्" को छोड़ के "कर्म कर्मणा" कहने से तुल्य क्रिया कर्त्ता की कर्म संज्ञा होकर उस को कर्माश्रय कार्य्य ही होते किन्तु जो कर्म को कर्त्तृत्व विवक्षा करने से सकर्मक धातु अकर्मक होकर उन से भाव में लकार होते हैं वे न होते। वत्करण करने से तो कर्मकी तुल्यता हो कर स्वाश्रयकार्य्य भी होते हैं॥

। देवदत्तः शास्त्रं चिन्तयति । शास्त्रं चिन्तयतो देवदत्तस्य शास्त्रं स्वयमेव चिन्तयति । अमात्यो राजानं मन्त्रयते । मन्त्रयमानस्यामात्यस्य राजा स्वयमेव मन्त्रयते । कर्त्तृस्थक्रियों में । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । ग्रामंगच्छतो देवदत्तस्य ग्रामः स्वयमेव गच्छति । आरोहति हस्ती स्वयमेव । कर्मस्थभावकों में । शेते बालःशयानं बालं जनकः प्रयोजयति , जनको बालं शाययति । शाययतो जनकस्यबालः स्वयमेवशाय्यते । यहां सोना रूप भाव कर्मस्थ है । जहां कर्म में क्रिया कृत् विशेष देख पड़े वह कर्मस्थक्रिय होता है जैसे फटी हुई लकड़ियों में काटना रूप क्रियां प्रत्यक्ष देख पड़ती है । इस से भिद्धातु कर्मस्थ क्रिय है ॥ ७३० ॥

७३१-तपस्तपः कर्मकस्यैव ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८८ ॥

सकर्मकों में तपः कर्म वाले ही तप का कर्त्ता कर्मवत् हो यह सूत्र नियमार्थ है कि सकर्मक धातुओं को कर्मवद् भाव हो तो तपधातु ही का हो । सो भी तपः कर्म वाले ही तप धातु का हो । किन्तु और कर्म वाले का न हो । वेदव्रतादीनि तपांसि तापसं तपान्त स तापसस्स्वर्गस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्ये । । वेदव्रत आदि तप तापस अर्थात् तपस्या करने वाले को संताप देते हैं वह तापस अत्यन्त सुख के लिये तप को यत्न से सिद्ध करता है । पिछले सूत्र से कर्मवद्भाव न प्राप्त था इस से विधान किया । अन्वतप्त तपस्तापसः । यहां (७२४) इस से चिण् निषेध हो कर सिच् हो जाता है । तपःकर्मक ग्रहण करने से यहां न हुआ । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । कारुकःकटं करोति कुर्वतस्तस्यकटः स्वयमेव क्रियते ॥ ७३१ ॥

७३२-अचः कर्मकर्त्तरि ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६२ ॥

कर्मकर्त्ता में तशब्द परे हो तो अजन्त धातु से परे च्लि को चिण् आदेश हो । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । कृषिवलः केदारं लुनीते लुनतस्तस्यकेदारःस्वयमेव लूयते । अलविष्ट केदारःस्वयमेव (अचः) इस ग्रहण से यहां न हुआ । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तृ ग्रहण से यहां न हुआ । अकारि कटो देवदत्तेन । गोपालो गां व्रजमन्ववरुणद्धि, रुन्धतस्तस्य गौः स्वयमेवान्ववरुध्यते ॥ ७३२ ॥

७३३-न रुधः ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६४ ॥

रुधि धातु से परे कर्मकर्त्ता में च्लि के स्थान में चिण् आदेश न हो । 'अन्ववारुणद्धि गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्ता ग्रहण से यहां न हुआ । अन्ववारोधि गौर्गोपालेन॥७३३

७३४–वा०–दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥

सकर्मक दुह और पच धातु का कर्त्ता बहुल करके कर्मवत् हो ॥ ७३४ ॥

७३५–न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ अ० ॥ ३ । १ । ८९ ॥

दुह, स्नु, और नम् इन धातुओं के कर्मवद्भाव में यक् और चिण् न हों । इससे दुह धातु से यक् का प्रतिषेध है । और चिण् तो विकल्प से कहेंगे । गोपालो गां पयो दोग्धि दुहतस्तस्य गौः पयः स्वयमेव दुग्धे ॥ ७३५ ॥

७३६–दुहश्च ॥ अ० ॥ ३ । १ । ६३ ॥

दुह धातु से परे कर्मकर्त्ता में विकल्प करके च्लि को चिण् आदेश हो । अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव । कर्मकर्त्ता ग्रहण से । अदोहि गौर्गोपालेन । ऋतुरुदुंबरं सलोहितं फलं पचति पचतस्तस्योदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव ॥ ७३६ ॥

७३७–वा०–सृजियुज्योःश्यँश्च ॥

सकर्मक सृज् और युज् धातु का कर्त्ता बहुल करके कर्मवत् और श्यन् हो । यह श्यन् यक् प्रत्यय का अपवाद है ॥ ७३७ ॥

७३८-वा०–सृजेःश्रद्धोपपन्ने कर्त्तरिकर्मवद्भावो वाच्य श्चिणात्मनेपदार्थः ॥

श्रद्धायुक्त कर्त्ता में सृज धातु को कर्मवद्भाव कहना चाहिये । चिण् और आत्मनेपद होने के लिये । सृज्यते मालाम् । श्रद्धा से माला बनाता है । असर्जि मालाम् । श्रद्धा से माला बनालिई । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ ७३८ ॥

७३९–वा०–भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥

भूषण अर्थवाले, किरादि और सन्नन्त धातुओं को आत्मनेपद से अन्यत्र प्रतिषेध कहना चाहिये । अर्थात उन को यक्, चिण् और चिण्वद्भाव न हों । और आत्मनेपद हो । भूषार्थ में माता कन्यां भूषयति, कन्यां भूषयन्त्या मातुः कन्या स्वयमेव भूषयते । अबुभूषत कन्या स्वयमेव* । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्व-

* यहां स्वार्थणिच् मानकर भूषार्थकों के प्रतिषेध में 'भूषयते' इत्यादि उदाहरण महाभाष्यकारने दिये हैं क्योंकि "यक्चिणोः प्रतिषेधे,, इस वार्त्तिक से केवल हेतुमत् णिच् से प्रतिषेध है । और भारद्वाजीय जो णिमात्र से प्रतिषेध पढते हैं वह उन्हीं का

यमेव । अलंकुरुते कन्या स्वयमेव । अलमकृत कन्या स्वयमेव । किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव गीर्यते ग्रासः स्वयमेव । अवगीर्ष्ट ग्रासः स्वयमेव । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । यहां इच्छा कर्तृस्थ भी है तथापि करोति क्रिया की अपेक्षा लेकर कर्म्मस्थ क्रिया जाननी चाहिये क्योंकि करोति प्रधान है और इच्छा तो करोति के आधीन है किन्तु स्वतंत्र नहीं है ॥ ७३९ ॥

७४०-वा०-यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥

यक् और चिण् के प्रतिषेध में हेतुमान् णि, श्रि, और ब्रूञ् इन का उपसंख्यान करना चाहिये । णि । कारयते कटः स्वयमेव । श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव । ब्रूञ् । ब्रूते कथाः स्वयमेव । अवोचत कथाः स्वयमेव ॥७४०॥

७४१-वा०-भारद्वाजीयाः पठन्ति-यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥

पुच्छमुदस्यति. उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थ मान कर गामुत्पुच्छयते । यह व्यवस्था होगी । फिर कर्तृत्व अपेक्षा में । उत्पुच्छयते गौः होगा । उदपुपुच्छत । यहां यक् और चिण् के प्रतिषेध से शप् और चङ् होते हैं । श्रन्थि और ग्रन्थ के आकृषीयत्व होने से णिच् के अभाव पक्ष के लिये इन का ग्रहण है । ग्रन्थते ग्रन्थमाचार्य्यः श्रन्थते मेखलांदेवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव । श्रन्थते मेखला स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट । अश्रन्थिष्ट । विकुर्वते * सैन्धवाः । फिर अन्तर्भावितण्यर्थ के प्रयोजनांश त्याग किये से । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव होगा । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । यहां से चिण्वद्भाव० । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥ ७४१ ॥

७४२-कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च॥ अ०॥७।१।९०॥

प्राचीन आचार्य्यों के मत से कुष और रञ्ज धातु को कर्मवद्भाव में श्यन् प्रत्यय

मत है । इसलिये सर्व संमत से णयन्त अणयन्त दोनों पक्ष में "भूषाक०,, इस वार्त्तिक में भूषार्थकों का ग्रहण किया है अन्यथा महाभाष्यकार का भूषयते कन्या स्वयमेव । इत्यादि उदाहरण देना व्यर्थ हो इस से यहां कैयटने जो भूषार्थकोंका ग्रहण अणयन्तों ही के लिये माना है यह उन का व्याख्यान असंगत है ॥

* यहां "वेः शब्दकर्म्मणोऽकर्म्मकाच्च,, इस से तङ् है ॥

और परस्मैपद हो । किन्तु यक् आत्ममेपद न हो । कुष्यति, कुष्यते वा । पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वस्त्र. स्वयमेव । यह प्राचां ग्रहण विकल्प के लियेहै । और वह व्यवस्था से माना जाता है इस से लिङ् लुट् लिट् और स्यादि विषय में यह सूत्र नहीं प्रवृत्त होता । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररंजे वस्त्र । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥ ७४२ ॥

इति कर्म्मकर्तृ प्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ लकारार्थप्रक्रियाप्रारम्भः ॥

७४३—अभिज्ञावचने लृट् ॥ अ० ॥ ३ । २ । ११२ ॥

अभिज्ञावचन अर्थात् स्मृतिबोधक उपपद होतो धातु से लृट् प्रत्यय हो । यह लङ् का अपवाद है । अभिजानासि वत्स कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि बुध्यसे चेतयसे वा मित्र काश्यां पठिष्यामः ॥ १४३ ॥

७४४—न यदि ॥ अ० ॥ ३ । २ । ११३ ॥

यत् शब्द सहित अभिज्ञावचन उपपद हो तो लृट् प्रत्यय न हो । अभिजानासि देवदत्त ! यत्कश्मीरेष्ववसाम । यहां निवास मात्र का स्मरण है । इस से यह अगले सूत्र का विषय नहीं है ॥ ७४४ ॥

७४५—विभाषासाकाङ्क्षे ॥ अ० ॥ ३ । २ । ११४ ॥

अभिज्ञावचन उपपद हो और यत् शब्द उपपद हो वा न हो तो धातु से विकल्प करके लृट् हो साकाङ्क्ष अर्थ में । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्र सक्तूनपिबाम । यद् अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः; यत्कश्मीरानगच्छाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयद् । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्जमहि । लक्ष्य और लक्षण के संबन्ध से वक्ता की आकाङ्क्षा होती है । उक्त उदाहरणों में निवास और गमन लक्षण है और पान भोजन लक्ष्य हैं (२९) से लिट् विधान करचुके हैं यहां उत्तम पुरुष के विषय में विशेष कहते हैं । सुप्तमत्तयोरुत्तमः । महाभा० ३ । २ । ११५ । सुप्त और मत्त के

विषय में पारोक्ष्य भाव से उत्तम पुरुष होता है। सुप्तोऽहं किल विललाप। सुप्तोऽन्वहं किल विललाप। मत्तोऽन्वहं किल विललाप॥ ७४५॥

७४६-वा०—परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च॥

परोक्षे लिट् यहां अत्यन्त अपह्नव अर्थात् मिथ्यापन में भी लिट् कहना चाहिये॥ नो खण्डिकान् जगाम। नो कलिङ्गान् जगाम॥ ७४६॥

७४७-हशश्वतोर्लङ् च॥ अ०॥ ३। २। ११६॥

भूत अनद्यतन परोक्ष अर्थ में ह और शश्वत् शब्द उपपद हों तो धातु से लङ् और लिट् हो। इति ह अकरोत्। इतिह चकार। शश्वदकरोत् शश्वच्चकार॥ ७४७॥

७४८--प्रश्ने चासन्नकाले॥ अ०॥ ३। २। ११७॥

समीप काल के पूंछने में जो भूतअनद्यतन परोक्ष है उस अर्थ में धातु से लङ् और लिट् हो अगच्छत् किं देवदत्तः?। जगाम किं देवदत्तः?। कोई किसी से पूंछता है कि क्या देवदत्त गया?। प्रश्नग्रहण से। जगाम देवदत्तः। यहां न हुआ आसन्न काल से अन्यत्र। भवन्तं पृच्छामि। जघान कंसं किल वासुदेवः॥ ७४८॥

७४९-लट् स्मे॥ अ०॥ ३। २। ११८॥

भूत अनद्यतन परोक्ष काल में स्म उपपद हो तो धातु से लट् प्रत्यय हो। यजति स्म युधिष्ठिरः। स्म से अन्यत्र। इयाज युधिष्ठिरः॥ ७४९॥

७५०---अपरोक्षे च॥ अ०॥ ३। २। ११९॥

भूत अनद्यतन अपरोक्ष काल में भी स्म उपपद हो तो धातु से लट् हो। एवं पिता ब्रवीति स्म॥ ७५०॥

७५१-ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ अ०॥ ३। २। १२०॥

ननुशब्द उपपद होतो प्रश्न के उत्तर देने अर्थ में भूतकाल में वर्त्तमान धातु से लट् प्रत्यय हो॥ अकार्षीः किं ननु करोमि भोः। अवोचस्तत्र किं देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टप्रतिवचन से अन्यत्र। नन्वकार्षीन्माणवकः॥ ७५१॥

७५२-नन्वोर्विभाषा॥ अ०॥ ३। २। १२१॥

न और नु उपपद हों तो प्रश्न के उत्तर देने में भूत काल में वर्त्तमान धातु से विकल्पकरके लट् हो। अकार्षीः किं?। न करोमि। नाकार्षं वा। नु करोमि। न्वकार्षं वा॥ ७५२॥

७५३—पुरि लुङ् चास्मे ॥ अ० ॥ ३ । २ । १२२ ॥

स्म रहित पुरा शब्द उपपद हो तो भूत अनद्यतन काल में धातु से विकल्प करके लुङ् और लट् हों । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुरिह पुरा छात्राः । पक्ष में यथाप्राप्त हों । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । अस्मग्रहण से यहां लुङ् न हुआ । धर्मेण स्म पुरा कुरवो युध्यन्ते ॥ ७५३ ॥

७५४—यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ४ ॥

निपात संज्ञक यावत् और पुरा शब्द उपपद हों तो भविष्यत्काल में धातु से लट् प्रत्यय हो । यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । निपातग्रहण से यहां न हुआ । यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । पुरायास्यति । यहां पुरा तृतीया का एकवचन है ॥ ७५४ ॥

७५५—विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ५ ॥

कदा और कर्हि शब्द उपपद हों तो भविष्यत् काल में धातु से विकल्प करके लट् प्रत्यय हो । कदा भुङ्क्ते । कर्हि भुङ्क्ते । कदाभोक्ष्यते । भोक्ता । कर्हि भोक्ष्यते । भोक्ता ॥ ७५५ ॥

७५६—किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ६ ॥

किं शब्द का प्रयोग उपपद हो तो भविष्यत् कालिक धातु से लाभ की इच्छा अर्थ में विकल्प करके लट् प्रत्यय हो कं कतरं कतमं वा ददासि ; दास्यसि ; दातासि ? वा । कोई लाभ की इच्छा वाला पूछता है कि तुम किस को दोगे । लिप्सा अर्थ से अन्यत्र । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ? ॥ ७५६ ॥

७५७—लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ७ ॥

अभीष्टपदार्थ से सिद्धि गम्यमान हो तो भविष्यत्काल में धातु से विकल्प करके लट् प्रत्यय हो । यो धनं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो धनं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो धनं दाता स स्वर्गं गन्ता । धन देने से स्वर्ग प्राप्त होता है इस प्रकार धन चाहता हुआ देने वाले को उत्साह कराता है ॥ ७५७ ॥

७५८—लोडर्थलक्षणे च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ८ ॥

विध्यादिक जो लोट् के अर्थ हैं वे जिस से जाने जावें उस अर्थ में वर्तमान धातु से भविष्यत् काल में विकल्प करके लट् प्रत्यय हो । उपाध्यायश्चेदागच्छति, आग-

मिष्यति, आगन्ता वा । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । यहां उपाध्याय का आगमन प-ढ़ाने की प्रेरणा को विदित कराता है ॥ ७५८ ॥

७५९-लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ अ० ॥ ३ । ३ । ९ ॥

लोडर्थलक्षण में वर्त्तमान धातु से दो घड़ी से ऊपर जो भविष्यत्काल उस में विकल्प करके लिङ् और लट् हों । उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥ ७५९ ॥

७६०—वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ अ० ॥ ३ । ३ ।१३१

वर्त्तमान के समीप का जो भूत वा भविष्यत् काल उस में वर्त्तमान धातु से वर्त-मानवत् प्रत्यय विकल्प करके हो । अर्थात् "वर्तमाने लट् ,, इस सूत्र से लेकर "उणा-दयो बहुलम्) इस सूत्र पर्य्यन्त वर्तमानाधिकार में जिस.२ निमित्त से जो २ प्रत्यय कहे हैं वे उन्हीं निमित्तों से वर्तमान समीप भूत वा भविष्यत् काल में विकल्प करके हों । कदा देवदत्तागतोसि, अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोस्त्म्यागतः । कदा देवदत गमिष्यसि, एषगच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष ग-मिष्यामि । गन्तास्मि । सामीप्यग्रहण से अतिकाल की विवक्षा में नहो । परुदगच्छत् पाटलिपुत्रं वर्षेण गमिष्यति ॥

७६१-आशंसायां भूतवच्च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

आशंसा गम्यमान होतो भविष्यत् काल में धातु से विकल्प करके भूतवत् और वर्त्तमानवत् प्रत्यय हों । अप्राप्तप्रियवस्तु के पाने की इच्छा करने को आशंसा कहते हैं । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति वा । एते वयं व्याकरण-मध्यगीष्महि । एते वयं व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे अध्येष्यामहे । यहां "सामान्या तिदेशे विशेषानतिदेशः,, इस परिभाषाबल से लङ् और लिट् नहीं होते हैं । आशंसाग्र-हण से यहां न हुआ । आगमिष्यति ॥ ७६१ ॥

७६२—क्षिप्रवचने लृट् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रवाची उपपद हो और आशंसा गम्यमान होती भविष्यत्काल में धातु से लृट् प्र-त्यय.हो । यह पिछले सूत्र का अपवाद है । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षि प्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । शीघ्रमाशुत्वरितमध्येष्यामहे वा ॥ ७६२ ॥

७६३-आशंसावचने लिङ् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसा कहने वाला पद उपपद होतो धातु से लिङ् प्रत्यय हो । यह (७६१)

सूत्र का अपवाद है। उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसेऽधीयीय। आशंसेऽवकल्पयेयुक्तोऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥ ७६३ ॥

७६४–नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः॥अ०॥३।३।१३५॥

क्रिया के प्रबन्ध और सामीप्य में अनद्यतनवत् प्रत्यय न हो। अर्थात् भूत अनद्यतन में लङ् और भविष्यत् अनद्यतन में लुट् विहित हैं वे नहीं। क्रियाप्रबन्ध (क्रिया का निरन्तर होना) सामीप्य (तुल्य जातीय से अव्यवधान) क्रियाप्रबन्ध, यावज्जीवं भृशमन्नमदात्। भृशमन्नंदास्यति। यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत्। यावज्जीवमध्यापयिष्यति। सामीप्य, येयंपौर्णमास्यतिक्रांता, एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाधित। सोमेनायष्टा गामदित। येऽममावास्याऽऽगामिनी, एतस्यामुपाध्यायोग्नीनाध्यास्यते। सोमेन यक्ष्यते। स गां दास्यते ॥ ७६४ ॥

७६५–भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥अ० ॥३।३।१३६॥

उरले भाग को लेकर मर्यादा हो तो भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय न हो। आपाटलिपुत्राद् योयमध्वा गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र स्थास्यामि। भविष्यत् के ग्रहण से यहां न हुआ। आपाटलिपुत्राद्योयमध्वागतस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। मर्यादावचन से अन्यत्र। योयमध्वानिरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र भोक्तास्महे। अवरस्मिन् ग्रहण से यहां न०। आपाटलिपुत्राद् योयमध्वा गन्तव्यस्तस्य यत् परं कौशाम्ब्यास्तत्र भोक्तास्महे ॥ ७६५ ॥

७६६–कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ अ० ॥ ३। ३।१३७॥

समय की मर्यादा के विभाग में उरले विभाग की अपेक्षा हो तो भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय न हो। जो वह मर्यादाविभाग अहोरात्र संबन्धी न हो। योयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। भविष्यत्ग्रहण से यहां न हुआ। योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवरमाग्राहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। मर्यादा से अन्यत्र। योयं निरवधिकः काल आगामी तस्ययदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। अवरभाग की अपेक्षा में यह होगा। और परभाग में अगले सूत्र से विधान करेंगे। अनहोरात्र ग्रहण से यहां न हुआ। योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योवरोऽर्द्धमासस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पातास्मः। सब प्रकार से अहोरात्र के स्पर्श में प्रतिषेध है ॥ ७६६ ॥

७६७–परस्मिन् विभाषा ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

समय की मर्यादा के विभाग में परभाग की अपेक्षा हो तो विकल्प करके अनद्यतनवत् प्रत्यय न हो। जो वह मर्यादावचन अहोरात्र संबन्धी विभाग में न हो। योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्रयुक्ता अध्येष्यामहे। अध्येतास्महे। अनहोरात्र से अन्यत्र। योयंत्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्रयुक्ता अध्येतास्महे। भविष्यत्काल से अन्यत्र योयमध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र अध्येतास्महे (६३) सूत्र से लृङ् विधान कर चुके हैं उस का विशेष व्याख्यान करते हैं। दक्षिणेनचेदायास्यन्नशकटं पर्याभविष्यत्। यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत्। यहां सर्वत्र भविष्यतकाल संबन्धी कार्य का न होना हेतुमान् और दक्षिणमार्गगमन आदि हेतु हैं तथा भविष्यत्काल विषयक हेतु और हेतुमान् की अतिपत्ति वाक्य से प्रतीत होती है ॥ ७६७ ॥

७६८–भूते च ॥ ३ । ३ । १४० ॥

लिङ् निमित्त म क्रियातिपत्ति हो तो भूतकाल में भी लृङ् प्रत्यय हो। दृष्टोमया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः। अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् तदाऽभोक्ष्यत नतु भुक्तवान्। अन्येन पथा स गतः ॥ ७६८ ॥

७६९–वोताप्योः ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

यहां से लेकर "उताप्योः समर्थयोर्लिङ्" इस सूत्र पर्यन्त जो विधान करेंगे वहां लिङ् के निमित्त में क्रियातिपत्ति हो तो लृङ् विकल्प करके होता है यह अधिकार समझना चाहिये "विभाषाकथमि०" यह कहेंगे इस के विषय में कथं नाम तत्र भवा वृषलमयाजयिष्यत्। याजयेद् वा ॥ ७६९ ॥

७७०–गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

कुत्सा अर्थ में अपि और जातु उपपद हों तो धातु से लट् प्रत्यय हो सामान्य काल में। कालविशेष विहित जो प्रत्यय हैं उन को यह परत्व से बाध लेता है। अपितत्र भवान वृषलं याजयति।जातु तत्र भवान् वृषलं याजयति। गर्हामहे। अहो अन्याय्यमेतत्। लिङ्निमित्त के अभावसे यहां क्रियातिपत्ति में लृङ् नहीं होताहै ॥७७०।

७७१–विभाषा कथमिलिङ् च ॥ अ० ॥ ३। ३। १४३ ॥

कथम् शब्द उपपद हो और निन्दा पाई जाय तो धातु से लिङ् और लट्

प्रत्यय विकल्प करके हो । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । कथं तत्रभवान् वृषलं याजयति । विकल्प पक्ष में । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिता । इत्यादि यहां लिङ् निमित्त है इस से भूतकाल की क्रियातिपत्ति विवक्षा में विकल्प करके और भविष्यत् काल की में नित्य लृङ् होता है ॥ ७७१ ॥

७७२–किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४४ ॥

किम् शब्द का प्रयोग उपपद हो और गर्हा पाई जाय तो धातु से लिङ् और लृट् प्रत्यय हों । यहां लिङ् ग्रहण लट् की निवृत्ति के लिये है । को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजयेत् । यं तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूतकाल की क्रियातिपत्ति में विकल्प करके लृङ् और भविष्यत् सम्बन्धी में नित्य ही लृङ् होगा । को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजायिष्यत्॥७७२

७७३–अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥अ०॥३ । ३ । १४५॥

असंभावना और असहन अर्थ में किम् शब्द का प्रयोग उपपद हो वा न हो तो धातु से लिङ् और लृट् प्रत्यय हो । यहां अधिक अक्षरवाले "अनवक्लृप्ति, शब्द का पूर्वनिपात किंवृत्त और अकिंवृत्त से अर्थों के यथासंख्य न होने का प्रकाशक है । भवान् गुरुं निन्दिष्यति । कः कतरः कतमो वा गुरुं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । अमर्षे न मर्षयामि । तत्रभवान् गुरुं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । को नाम गुरुं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् पूर्वनियम के तुल्य० । जैसे । नावकल्पयामि तत्र भवान् वृषलमयाजायिष्यत् ॥ ७७३ ॥

७७४–किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४६ ॥

किंकिल और अस्त्यर्थक धातु उपपद हों तो अनवक्लृप्ति और अमर्ष अर्थ में धातु से लृट् प्रत्यय हो । किंकिल शब्द क्रोधका प्रकाशक है । अस्त्यर्थक । अस्ति, भवति, विद्यति । यह लट् लिङ् का अपवाद । किंकिल नाम तत्रभवान वृषलं याजयिष्यति । अस्तिनाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । नश्रद्दधे । नमर्षयामि। इत्यादि । यहा लृङ् नहीं प्राप्त है ॥ ७७४ ॥

७७५–जातुयदोर्लिङ् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

जातु और यद् उपपद होंतो धातु से लिङ् हो । यह लृट् का अपवाद है । जातु

तत्रभवान् गुरुं निन्देत् । यन्नाम तत्र भवान् गुरुं निन्देत् नावकल्पयामि । नमर्षयाामि । लृङ् पूर्ववत् ॥ ७७५ ॥

७७६--वा०--जातुयदोर्लिङ्विधानेयदायद्योरुपसंख्यानम् ॥

• यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । नावकल्पयामि न मर्षयामि । भूत, भविष्यत् क्रियातिपात्ति विवक्षा में पूर्ववत् लृङ् होगा ॥ ७७६ ॥

७७७-यच्चयत्रयोः ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च वा यत्र उपपद हो और अनवक्लृप्ति तथा अमर्ष गम्यमान होतो धातु से लिङ् प्रत्यय हो यह लृट् का अपवाद है । यच्च तत्रभवान् गुरुं निन्देत् । यत्र तत्र भवान् गुरुं निन्देत् । नावकल्पयामि । नमर्षयामि । क्रियातिपत्ति में पूर्ववत् लृङ् होता है॥७७७॥

७७८--गर्हायां च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १४९ ॥

गर्हागम्यमान हो और यच्च, यत्र उपपद हों तो धातु से लिङ् प्रत्यय हो । यह सब लकारों का अपवाद है । यच्च यत्र वा तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । गर्हामहे अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्ति में पूर्ववत् लृङ् होता है ॥ ७७८ ॥

७७९--चित्रीकरणे च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५० ॥

यच्च यत्र उपपद हों और चित्रीकरण गम्यमान हो तो धातु से लिङ् प्रत्यय हो । चित्रीकरण आश्चर्य्य अद्भुत विस्मय करने योग्य को कहते हैं । यच्च यत्र वा भवान् वृषलं याजयेत् । आश्चर्य्य मेतत् । क्रियातिपत्ति में यथाप्राप्त लृङ् होता है॥७७९

७८०--शेषे लृडयदौ ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

यदि शब्द भिन्न यच्च यत्र से अन्य उपपद हो और चित्रीकरण गम्यमान हो तो धातु से लृट् प्रत्यय हो । सबलकारों का अपवाद है । आश्चर्य चित्रमद्भुतम् अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति । बधिरोनाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदिग्रहण से यहां न हुआ आश्चर्य यदि सोऽधीयीत । इस विषय में लिङ् निमित्त के अभाव से लृङ् नहीं होता ॥ ७८० ॥

७८१--उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५२ ॥

समानार्थक उत और अपि उपपद हों तो धातु से लिङ् प्रत्यय हो । अङ्गीकार अर्थ में उत, अपि, समानार्थक हैं । उत कुर्य्यात् । अपि कुर्य्यात् उताधीयीत । अ-

प्यर्धीयीत । हां यह करेगा वा पढ़ेगा । समर्थग्रहण से यहां न हुआ । उत दण्डः पतिष्यति । अपिद्वारं धास्यति । दण्ड गिरेगा द्वार को ढांप लेगा । यहां प्रश्नप्रच्छादन गम्यमान है "वोताप्योः यह निमित्त पूरा हो गया अब यहां से लेकर भूतकाल में भी क्रियातिपत्ति में नित्य लृङ् होगा ॥ ७८१ ॥

७८२–कामप्रवेदनेऽकच्चित् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५३ ॥

कच्चित् शब्द न उपपद हो तो अपने अभिप्राय के प्रकाश करने में धातु से लिङ् प्रत्यय हो । यह सब लकारों का अपवाद है । कामो मे गच्छेद् भवान्। अभिलाषा इच्छा वा मम भुञ्जीत भवान् । अकच्चित् कहने से यहां न हुआ । कच्चिज्जीवति ते माता ॥ ७८२ ॥

७८३–संभावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५४ ॥

जो सिद्ध अलम् शब्द का प्रयोग न किया जाय तो अलमर्थ सम्भावन में वर्त्तमान धातु से लिङ् प्रत्यय हो । जहां वाक्य में अलम् शब्द का अर्थ परिपूर्णता अर्थात् प्रौढपन गम्यमान हो और उस का प्रयोग न हो वहां सिद्ध अलम् का अप्रयोग तथा क्रियाओं में योग्यता का निश्चय करना सम्भावन समझना चाहिये । यह सब लकारों का अपवाद है । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलम् ग्रहण से यहां न हुआ । विदेशस्थो देवदत्तः प्रायेण ग्रामं गमिष्यति । सिद्धाप्रयोग ग्रहण से यहां न हुआ । अलं कृष्णोहस्तिनं हनिष्यति । भूत वा भविष्यत्काल की क्रियातिपत्ति में नित्य लृङ् होता है ॥ ७८३ ॥

७८४–विभाषाधातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥ अ० ॥ ३ । ३ ।१५५॥

यद्शब्द वर्जित अलमर्थ संभावन अर्थ का कहने वाला धातु उपपद होतो धातु से विकल्प करके लिङ् प्रत्यय हो जो सिद्ध अलम् का अप्रयोग हो । पूर्वसूत्र से नित्य लिङ् प्राप्तथा विकल्प के लिये यह सूत्र है । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अयद् ग्रहण से यहां न हुआ । संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥ ७८४ ॥

७८५–हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

हेतु कारण और हेतुमत जिस में कारण रहे अर्थात् फल उन में वर्त्तमान जो धातु हो उस से लिङ् प्रत्यय विकल्प करके हो । दक्षिणेन चेद् यायात् न शकटं पर्याभवेत । यहां दक्षिणमार्ग से यानाहेतु और अपरिपूर्ति होना फल है । लिङ् वर्त्त-

मान था पुनर्लिङ् ग्रहण विशेष काल के संग्रह करने के लिये है । इस से यह लकार भविष्यत काल में होता है । द्वितीय पक्ष में लृट् । दक्षिणेन चेद्यास्यनि न शकटं पर्या भविष्यति । भविष्यत् के नियम से यहां न हुआ । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्ति में लृङ् होता है ॥ ७८५ ॥

७८६–इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छा अर्थ वाले धातु उपपद हों तो धातु से लिङ् और लोट् प्रत्यय हों । यह सब लकारों का अपवाद है । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुक्तां भवान् कामये । प्रार्थये । पठतु भवान् । कामप्रवेदने चेत् । महाभाष्य० । ३ । ३ । १५७, जो अत्यन्त इच्छा विदित करना गम्यमान हो तो उक्त लिङ् प्रत्यय हो यह कहना चाहिये अर्थात् यहां न हो । इच्छन् कटं करोति ॥ ७८६ ॥

७८७–लिङ् च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्त्ता वाले इच्छार्थक धातु उपपद हों तो धातु से लिङ् प्रत्यय हो । भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्ति में लृङ् होता है ॥ ७८७ ॥

७८८–इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने॥अ० ३।३। १६०॥

इच्छार्थक धातुओं से वर्तमान काल में विकल्प करके लिङ् प्रत्यय होता है । इच्छति । इच्छेत् । कामयते । कामयेत । वष्टि । उश्यात् । प्रथम (७७ । ६४) से लिङ् और लोट् का विधान किया है । अब उस विषय के क्रम से उदाहरण देते हैं जैसे । विधि, भवान् पठेत् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमंत्रण, इह भवान् भुञ्जीत । आमन्त्रण, इहभवानासीत । अधीष्ट, भवान् पुत्रमध्यापयेत् । संप्रश्न, किं भो वेदमधीयीय । प्रार्थन, भवतिमे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय । इसीप्रकार लोट् भी होगा । भवान् पठतु इत्यादि ॥ ७८८ ॥

७८९–प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १६३॥

प्रैष (प्रेरणा करना) अतिसर्ग (इच्छा पूर्वक आज्ञा देना) प्राप्तकाल (कार्य के समय का अवसर पाना) इन अर्थों में धातु से कृत्य संज्ञक और लोट्*प्रत्यय

* प्रैषातिसर्ग० सूत्र की व्याख्या में जो कौमुदीकार ने लोट् का अनुकर्षण कर केवल उस को प्राप्तकाल अर्थ ही के लिये माना है यह उन का मानना असङ्गत है क्योंकि उक्त सूत्र की व्याख्या जो महाभाष्यकारने की है उस को स्पष्ट विदित होता है कि प्रैषादि तीनों अर्थों में लोट् प्रत्यय होता है यथा 'अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोट् विधीयते स विशेषविहितः सामान्य विहितान् कृत्यान् इत्यादि महाभाष्य०३।३।१६३॥

हो । कृत्य, भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः कटः कृत्यः कार्यः इत्यादि । लोट् करोतु कटं भवानिह प्रेषितः भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ॥ ७८९ ॥

७९०—लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ अ० ३ । ३ । १६४ ॥

प्रैषादि अर्थ गम्यमान हों तो दो घड़ी से ऊपर जो भविष्यत् काल है उस में वर्त्तमान धातु से लिङ् और यथाप्राप्त कृत्य लोट् भी हों । मुहूर्त्तादुपरि भवता खलु कटः कर्त्तव्यः करणीयः कार्य्यः । भवान् खलु कटं कुर्य्यात् भवान् खलु कटं करोतु । भवानिहप्रेषितः । अतिसृष्टः प्राप्त कालोवा ॥ ७९० ॥

७९१—स्मे लोट् ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १६५ ॥

प्रैषादि अर्थ गम्यमान हो स्म शब्द उपपद हो तो ऊर्ध्व मौहूर्त्तिक अर्थ में वर्त्तमान धातु से लोट् प्रत्यय हो । यह लिङ् और कृत्य प्रत्ययों का अपवाद है । मुहूर्त्तादूर्ध्वं भवान् कटं करोतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥ ७९१ ॥

७९२—अधीष्टे च ॥ अ ॥ ३ । ३ । १६६ ॥

सत्कारपूर्विका चेष्टा गम्यमान और स्म उपपद हो तो धातु से लोट् प्रत्यय हो । यह लिङ् का अपवाद है । अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय ॥ ७९२ ॥

७९३—लिङ् यदि ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १६८ ॥

काल, समय और वेला तथा यद् शब्द उपपद होतो धातु, से लिङ् प्रत्यय हो । यह तुमुन् प्रत्यय का अपवाद है । कालो यद्भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् वेला यद्भुञ्जीत भवान् ॥ ७९३ ॥

७९४—अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १६९ ।

अर्ह कर्त्ता वाच्य वा गम्यमान होतो धातु से कृत्य, तृच् और लिङ् प्रत्यय हो । भवता खलु कन्या वोढव्या । वाह्या । वहनीया वा भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् ॥ ७९४ ॥

७९५—शकि लिङ् च ॥ अ ॥ ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तिअर्थ में धातु से लिङ् और कृत्य प्रत्यय हो । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः ॥ ७९५ ॥

७९६—माङि लुङ् ॥ अ० ॥ ३ । ३ ॥ १७५ ॥

माङ् उपपद होतो धातु से लुङ् प्रत्यय हो यह सब लकारों का अपवाद है मा कार्षीत् ॥ ७९६ ॥

७९७--स्मोत्तरे लङ् च ॥ अ० ॥ ३ । ३ । १७६ ॥

स्म जिस से परे हो वह माङ् शब्द उपपद हो तो धातु से लङ् और लुङ् प्रत्यय हो । मास्म करोत् । मास्म कार्षीत् । मास्म हरत् । मास्म हार्षीत् ॥ ७९७ ॥

७९८--धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ अ० ॥ ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थ संबन्ध काल में प्रत्यय हों । अर्थात् जिस २काल में प्रत्यय कहे हैं उन से अन्यत्र भी हों । अग्निष्टोमयाजी तव पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजी, यह भूतकाल और जनिता यह भविष्यत् काल में है यहां भूतकाल जनिता के भविष्यत् काल का सम्बन्ध पाकर साधु होता है अष्टाध्यायी के क्रम से प्रत्ययाधिकार वर्त्तमान था तथापि यहां प्रत्ययग्रहण का यह प्रयोजन है कि धात्वधिकार से अन्य भी प्रत्यय धातु संबन्ध काल में हो जावें । गोमानासीत् गोमान् भविता यहां गावो विद्यन्ते ऽस्य, इस विग्रह से वर्त्तमान काल में भी किया हुआ मतुप् आसीत्, भविता इन क्रियापदों के संबंध से भूत और भविष्यत् काल का कहने वाला होता है ॥ ७९८ ॥

७९९-क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ अ० । ३ । ४ ।२ ॥

क्रियासमभिहार (वार २ होना निरन्तर होना) अर्थ में धातु से लोट् और उस लोट् के स्थान में परस्मैपद हि, और आत्मनेपद स्व आदेश हों । तथा त और ध्वम् भावी लोट् के स्थान में हि और स्व विकल्प करके हों । यह सब लकारों का अपवाद है । क्यों कि सब लकारों के विषय में होता है ॥ ७९९ ॥

८००—समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अ० ॥ ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियाओं के अध्याहार में धातु से विकल्प करके लोट् और उस लोट् के स्थान में यथोक्त हि, और स्व आदेश हों ॥ ८०० ॥

८०१—यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ अ० ॥ ३ । ४ । ४ ॥

पूर्वोक्तलोट् विधान में यथाविधि अनुप्रयोग हो । अर्थात् जिस धातु से लोट् विहित हो । उसी धातु का संख्या, काल और पुरुष के नियम से पीछे प्रयोग हो ॥ ८०१ ॥

८०२—समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ अ० ॥ ३ । ४ । ५ ॥

समुच्चय अर्थ में लोट् विधान हो तो सामान्य अर्थ कहनेवाले धातु का अनुप्रयोग हो ॥ ८०२ ॥

८०३–वा०–क्रियासमभिहारे द्वे भवत इतिवक्तव्यम् ॥

क्रियासमभिहारार्थविहित लोट् के विषय में द्विर्वचन हो। क्रियासमभिहार में परस्मैपद लट् लकार, स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। इमौ लुनीत इमे लुनान्ति। लुनीहीत्येवायं लुनासि। युवां लुनीथः यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनामि। आवां लुनीवः वयं लुनीमः। इत्यादि। आत्मनेपद। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते। इमावधीयाते। इमेऽधीयते। इत्यादि। इस प्रकार सब लकारों में उदाहरण जानना चाहिये। क्रियासमभिहार में। दुग्धं पिब चणकान् चर्व। इत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व। दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते। त, ध्वम् के विषय में दुग्धं पिब चणकाञ्चर्वेत्यभ्यवहरथ। अन्नं भुङ्क्ष्व। दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे। दुग्धं पिबत चणकाञ्चर्वतेत्यभ्यवहरथ अन्नं भुङ्ग्ध्वं, दाधिकमास्वादध्वम्। इत्यवहरध्वे इसी प्रकार क्रियासमभिहार और समुच्चय अर्थ में सब लकारों के विषय में लोट् होता है॥ ८०३

८०४—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ अ० ॥ ३ । ४ । ६ ॥

छन्दोविषयक धातुसंबन्ध सामान्यकाल में धातु से विकल्प करके लुङ् लङ् और लिट् प्रत्यय हों। लुङ्, शकलाङ्गुष्टकोकरत्। अहं तेभ्योकरन्नमः। लङ् अग्निमद्य होतारमवृणीयं यजमानः। लिट्, अद्याममार। अद्यम्रियते॥ ८०४॥

इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता॥

अथ षत्वप्रक्रियाऽऽरम्भः॥

८०५–अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ५५ ॥

अपदान्त सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो। यह अधिकार करते हैं अष्टाध्यायी में यह तृतीय पाद का प्रकरण है इस पाद की समाप्ति पर्यन्त। सिषेव। सुष्वाप। अग्निषु। वायुषु। इत्यादि यहां सर्वत्र (९६) सूत्र से षत्व हुआ है। अपदान्त ग्रहण इस लिये है कि अग्निस्तत्र यहां मूर्द्धन्य न हो। सकार को षकार कहते तो थकार को ठकार भी कहना पड़ता इस लिये मूर्द्धन्य शब्द पढ़ा है॥ ८०५॥

८०६–सहेः साढः सः ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ५६ ॥

साढ् रूप सह धातु के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो। जलषाट्। तुराषाट्। पृतनाषाट्। साड्ग्रहण से। तुरासाहम्। यहां नहीं होता। स को इस लिये कहा कि आकार को न हो जावे॥ ८०६॥

८०७–इण्कोः ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ५७ ॥

यह भी अधिकार सूत्र है । अपदान्त सकार को मूर्द्धन्यादेश कहें सो इण् कवर्ग से ही परे हो जैसे । कर्त्तृषु । हर्त्तृषु । वाक्+सु= वाक्षु । इण् कवर्ग से परे नियम इस लिये है कि । दास्यति, असौ यहां न हो ॥ ८०७ ॥

८०८–नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ अ० ॥ ८ ।३।५८ ॥

नुम्, विसर्जनीय और शर्प्रत्याहार इन के व्यवधान में भी इण् कवर्ग से परे अपदान्त सकार को मूर्द्धन्यादेश हो । जैसे नुम् के व्यवधान में ।। सर्पि+नुम्+स+जस् –सर्पींषि । हवींषि ।। यजूंषि । इत्यादि । विसर्जनीय के व्यवधान में । सर्पिःषु । धनुःषु । यजुःषु । इत्यादि । शर्व्यवधान में सर्पिष्षु । यजुष्षु । हविष्षु । इत्यादि । इस सूत्र में नुम् आदि के व्यवधान का पृथक् २ प्रत्येक का ग्रहण है । इस लिये निंस्से । निंस्स्व । यहां नुम् और शर् दो के व्यवधान में षत्व नहीं होता ॥ ८०८॥

८०९–स्तौतिण्योरेवषण्यभ्यासात् ॥ अ० ॥८।३।६१ ॥

षण्रूप सन् परे हो तो स्तु और णिजन्त धातुओं के इणन्त अभ्यास से परे जो आदेश का सकार उस को मूर्द्धन्य आदेश हो । स्तोतुमिच्छति, तुष्टूषति । णिजन्त से । सेवयितुमिच्छति, सिषेवयिषति । सुष्वापयिषति । सिषञ्जयिषति इन धातुओं में इण् कवर्ग से परे अन्यसूत्रों से षत्व हो जाता फिर यह सूत्र नियमार्थ है कि सन के परे स्तु और णिजन्त के ही अभ्यास से परे षत्व हो । इस नियम से । सिसिक्षति सुसूषति । यहां षत्व नहीं होता । स्तौति और णिजन्त के साथ एव शब्द पढ़ने से यह नियम नहीं होता कि । स्तौति और णिजन्त को सन हो के षत्व हो इस से । तुष्टाव । आदि में षत्व हो जाता है और । सिसिक्षति में षत्व नहीं होता ॥ ८०९ ॥

८१०–सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ६२ ॥

षण् रूप सन् परे होतो स्विदि, स्वदि और सहि इन णिजन्त धातुओं के इणन्त अभ्यास से परे अपदान्त सकारको सकारादेश ही हो । स्वेदयितुमिच्छति, सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । यहां सकार को सकार कहने से मूर्द्धन्य नहीं होता ॥ ८१० ॥

८११–प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ६३॥

(परिनिविभ्यः सेवसित०) इस आगामी सूत्र के सित शब्द से पहिले २ अट् के व्यवधान में भी मूर्द्धन्य आदेश होता है। अपि शब्द के पढ़ने से अड्व्यवाय से अन्यत्र निषेध नहीं होता ॥ ८११ ॥

८१२-स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ अ० ॥८।३।६४॥

(उपसर्गात् सुनो०) इस अगले सूत्र में (परि०सेवसि०) आगामी सूत्र से पहिले २ इण् कवर्ग से परे अभ्यास के व्यवधान में और अभ्यास के सकार को मूर्द्धन्यादेश होता है ॥ ८१२ ॥

८१३-उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥अ०॥ ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थ निमित्त इण् से परे: सुनोति. सुवति, स्यति, स्तोभति, स्था, सेनय, सेध, सिच, सञ्ज और स्वञ्ज इन के सकार को मूर्द्धन्यआदेश हो । सुनोति, अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति, अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । स्यति, अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति, अभिष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति, अभिष्टोभते । अभ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था, अभिष्ठास्यति । परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । पर्यष्ठात् । स्थादिकों में अभ्यास के व्यवधान में और अभ्यास के सकार को भी मूर्द्धन्य कहचुके हैं । अभितष्ठौ । अभितष्ठतुः । परितष्ठौ । यहां अभ्यास में सकार नहीं । सेना, सेनाया अभियाति । अभिषेणयति । अभ्यषेणयत् । पर्यषेणयत् । अभिषेणयितुमिच्छति, अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । यहां अभ्यास के व्यवधान में और अभ्यास के सकार को भी मूर्द्धन्य होता है । सेध, अभिषेधति । परिषेधति । अभ्यषेधत् । अभिषिषेधे । सिच्, अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिक्षति । सञ्ज, अभिषजति । अभ्यषजत् । अभिषिषङ्क्षति । । स्वञ्ज, अभिष्वजते । अभ्यष्वजत् । पर्यष्वजत । परिषिष्वङ्क्षते । सिध धातु का गुण किया निर्देश है इस से दिवादि के सिध धातु को षत्व नहीं होता परिसिध्यति । पर्यसिध्यत् । उपसर्ग ग्रहण इस लिये है कि । दधिसिञ्चति । यहां षत्व न हो निर्गतः सेचका अस्माद्ग्रामात् , निःसेचको ग्रामः । यहां निर् उपसर्ग का सम्बन्ध गमन क्रिया के साथ है सेचक शब्द के साथ नहीं ॥ ॥ ८१३ ॥

८१४-सदिरप्रतेः ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ६६ ॥

प्रति भिन्न उपसर्गस्थ निमित्त से परे सद् धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो। निषीदति। विषीदति। न्यषीदत्। व्यषीदत्। निषसाद। विषसाद। प्रति का निषेध होने से। प्रतिसीदति। यहां षत्व न हुआ॥ ८१४॥

८१५—स्तन्भेः॥ अ०॥ ८। ३। ६७॥

उपसर्गस्थ इण् से परे स्तन्भ धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश होवे। अभिष्टभ्नाति। परिष्टभ्नाति। अभ्यष्टभ्नात्। अभितष्टम्भ। परितष्टम्भ। यहां प्रति के निषेध की अनुवृत्ति आती है। प्रतिष्टभ्नाति। प्रत्यष्टभ्नात्। प्रतितष्टम्भ। यहां स्तम्भ धातु को ही सूत्रकार ने नकारोपध पढ़ा है॥ ८१५॥

८१६—अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोः॥ अ०॥ ८। ३। ६८॥

आश्रय और कुछ समीप होने अर्थ में अव उपसर्ग से परे स्तम्भ धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो आलम्बन, अवष्टभ्यास्ते। अवष्टभ्य तिष्ठति। अवष्टब्धा सेना। अवष्टब्धा शरत्। आलम्बन और आविदूर्य अर्थ से अन्यत्र। अवष्टब्धो वृषलः शीतेन। यहां षत्व नहीं होता। अव उपसर्ग इणन्त नहीं है इस लिये यह सूत्र पढ़ा है नहीं तो पूर्व सूत्र से षत्व हो ही जाता॥८१६॥

८१७—वेश्च स्वनो भोजने॥ अ०॥ ८। ३। ६९।

वि और अव उपसर्ग से परे भोजन अर्थ में स्वन धातु के सकार को मूर्द्धन्य हो। विष्वणयति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। अवष्वणति। अवाष्वणत्। अवषष्वाण। भोजन अर्थ से अन्यत्र। विस्वनति मृदङ्गः। अवस्वनति वीणा। यहां शब्द अर्थ में ष- नहीं होता॥ ८१७॥

८१८—परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्॥ अ०॥ ८। ३। ७०॥

परि, नि, वि उपसर्गों से परे सेव, सित, सय, सिवु, सह, सुट, स्तु और स्वञ्ज के सकार को मूर्द्धन्यादेश होवे। परिषेवते। निषेवते। विषेवते। पर्यषेवत। व्यषेवत। न्यषेवत। परिषिषेविषते। विषिषेविषते। सित, परिषितः। विषितः। निषितः। सय, परिषयः। निषयः। सिवु, परिषीव्यति। विषीव्यति। निषीव्यति। पर्यषीव्यत्। न्यषीव्यत्। व्यसीव्यत्। यहां सिव आदि में अट् के व्यवधान में अगले सूत्र से षत्व विकल्प है। सह, परिषहते। निसहते विषहते। पर्यषहत न्यषहत। व्यषहत। पर्यसह-

त । न्यसहत । व्यसहत । सुट्, परिष्करोति । पर्यस्करोत् । स्तु, परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् । स्वञ्ज, परिष्वजते । विष्वजते । पर्यष्वजत् । पर्यस्वजत् । स्तु और स्वञ्ज धातु पूर्व "उपसर्गात्सुनोति,, सूत्र में भी पढ़े हैं उस से षत्व हो जाता । फिर यहां पढ़ने का यही प्रयोजन है कि अगले सूत्र से अट् के व्यवधान में विकल्प से षत्व होवे ॥ ८१८ ॥

८१९-सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ७१ ॥

अट् के व्यवधान में भी परि, नि, वि इन उपसर्गों से परे पूर्व सूत्रोक्त सिवादिकों के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । इस सूत्र के उदाहरण पिछले सूत्र में दे चुके हैं । पर्यषहत । पर्यसहत । इत्यादि ॥ ८१९ ॥

८२०-अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ अ० ॥ ८।३ ।७२

अप्राणी अभिधेय हो तो अनु, वि, परि, अभि, नि इन उपसर्गों से परे स्यन्द धातु के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते । निष्यन्दते । तैलम् । अनुष्यन्दते विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिग्रहण से यहां न हुआ । अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । अनुस्यन्दते । हस्ती । अप्राणिषु यह पर्य्युदास प्रतिषेध है इस से जहां प्राणि अप्राणि दोनों का विषय है वहां भी मूर्द्धन्यादेश हो जाता है यहां ऐसा भाष्यकार का इङ्गित मालूम होता है अनुष्यन्दते मत्स्योदके ॥ ८२० ॥

८२१-वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ७३ ॥

निष्ठा प्रत्यय न परे हो तो वि उपसर्ग से परे स्कन्द धातु के सकार को मूर्द्धन्य आदेश विकल्प कर के हो । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विष्कन्तव्यम् । अनिष्ठाग्रहण से यहां न हुआ । विस्कन्नः ॥ ८२१ ॥

८२२-परेश्च ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ७४ ॥

परि उपसर्ग से परे स्कन्द धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश विकल्प करके हो । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । यह सूत्र जो पिछले सूत्र से अलग किया है इस से जानना चाहिये कि पिछले सूत्र से यहां 'अनिष्ठायाम्, इस पद की अनुवृत्ति नहीं आती है ॥ ८२२ ॥

८२३-परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ अ० ॥ ८ । ३ । ७५ ॥

प्राच्यभरत अभिधेय हों तो (परिस्कन्द) यहां मूर्द्धन्यादेश का अभाव निपातन है। परिस्कन्दः । प्राच्यभरतों से अन्यत्र । परिष्कन्दः । यह होता है ॥ ८२३ ॥

८२४-स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ अ० ८ । ३ । ७६ ॥

निस्, नि, वि इन के उत्तर स्फुरति और स्फुलति के सकार को मूर्द्धन्यादेश विकल्प करके हो । स्फुरति, निष्ष्फुरति । निस्स्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्ष्फुलति । निस्स्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विष्फुलति । विस्फुलति ॥ ८२४ ।

८२५-वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ अ० ८ । ३ । ७७ ॥

वि से परे स्कभ्नाति के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥ ८२५ ॥

८२६-समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ अ० ८ । ३ । ८० ॥

समास में अङ्गुलि शब्द से परे सङ्ग शब्द के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । अङ्गुलेः सङ्गः, अङ्गुलिषङ्गः। समास ग्रहण से यहां न हुआ । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य॥८२६॥

८२७-भीरोः स्थानम् ॥ अ० ८ । ३ । ८१ ॥

समास में भीरु शब्द से उत्तर स्थान शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो । भीरुष्ठानम् । समासग्रहण से यहां न हुआ । भीरोः स्थानं पश्य ॥ ८२७ ॥

८२८-अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः ॥ अ० ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नि शब्द से परे स्तुत्, स्तोम, सोम इनके सकारको मूर्द्धन्य आदेश हो समास में। अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । दीर्घअग्नि शब्द से परे मूर्द्धन्यादेश इष्ट है इस से यहां न हुआ । अग्निसोमौ माणवकौ ॥ समासग्रहण से यहां न हुआ । अग्निं सोमं पश्य ॥ ८२८ ॥

८२९-ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ अ० ८ । ३ । ८३ ॥

समास में ज्योतिस् और आयुस् शब्द से परे स्तोम शब्द के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासग्रहण से यहां न हुआ । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥ ८२९ ॥

८३०-मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ अ० ८ । ३ । ८४ ॥

समास में मातृ और पितृ से परे स्वसृ शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो ।

मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥ ८३० ॥

८३१– मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ अ० ८ । ३ । ८५ ॥

समास में मातुर् और पितुर् से परे स्वसृ शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश विकल्प करके हो । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । समासग्रहण से वाक्य में न हुआ । मातुः स्वसा ॥ ८३१ ॥

८३२–अभिनिसः स्तनःशब्दसंज्ञायाम् ॥ अ० ८ । ३ । ८६ ॥

शब्दसंज्ञा गम्यमान हो तो अभि निस् से परे स्तन धातु के सकार को विकल्प करके मूर्द्धन्यादेश हो । अभिनिष्टानो वर्णः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीय । शब्दसंज्ञा से अन्यत्र । अभिनिस्तनति मृदङ्गः ॥ ८३२

८३३–उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ अ० ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गस्थ निमित्त और प्रादुस् शब्द से परे यकार और अच् जिससे परे हो उस अस् धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति अभिष्यात । निष्यात् विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गग्रहण से यहां न हुआ । दधि स्यात् । मधुस्यात् । अस्तिग्रहण से यहां न हुआ । अनुसृतम् । यच्परग्रहण से यहां न हुआ । निस्तः । विस्तः । प्रादुःस्तः ॥ ८३३ ॥

८३४–सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ अ० ८ । ३ । ८८ ॥

सु, वि, निर् और दुर् से परे सुपि, सूति और सम के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो (सुपि) यह संप्रसारण किये हुए स्वप् धातुका ग्रहण है । सुषुप्तिः । सुषुप्तः । विषुप्तः । निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सूति, सुषूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः । सम, सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ॥ ८३४ ॥

८३५–निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ अ० ८ । ३ । ८९॥

कुशलता गम्यमान हो तो नि और नदी से परे स्नाति के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो । निष्णातः शिल्पशास्त्रे । नद्यां स्नातीति नदीष्णः * । कौशलग्रहण से यहां न हुआ । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः ॥ ८३५ ॥

* (सुपिस्थः) इस सूत्र में योगविभाग किया है उस से 'नदीष्णः' यहां क प्रत्यय होता है ॥

८३६–सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ अ० ८ । ३ । ९० ॥

सूत्र वाच्य हो तो प्रतिष्णात यह निपातन है । प्रतिष्णातं सूत्रम् । सूत्र शुद्ध है । यहां प्रति से स्ना धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश हुआ । सूत्र से अन्यत्र प्रतिस्नातम् होगा ॥ ८३६ ॥

८३७–कपिष्ठलो गोत्रे ॥ अ० ८ । ३ । ९१ ॥

गोत्रविषयक कपिष्ठल शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश निपातन है । कपिष्ठल जिस का नाम है वह कापिष्ठलि पुत्र है । अन्यत्र । कपेः स्थलम् कपिस्थलम् ॥८३७॥

८३८–प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ अ० ८ । ३ । ९२ ॥

अग्रगामी अभिधेय हो तो 'प्रष्ठ, यह निपातन है । प्रतिष्ठत इति प्रष्ठः । आग चलता है । यहां प्र से परे स्था धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश निपातन किया है । अग्रगामिग्रहण से यहां न हुआ । व्रीहीनां प्रस्थः ॥ ८३८ ॥

८३९–वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ अ० ८ । ३ । ९३ ॥

वृक्ष और आसन वाच्य हों तो वि उपसर्ग से परे स्तृणाति धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश निपातन है । विष्टरो वृक्षः । विष्टरम् आसनम् । वृक्षासनग्रहण से यहां न हुआ । वाक्यस्य विस्तारः ॥ ८३९ ॥

८४०–छन्दोनाम्नि च ॥ अ० ८ । ३ । ९४ ॥

छन्दोनामविषय में वि पूर्वक स्तृञ् धातु के सकार को मूर्द्धन्यादेश निपातन है । विष्टारपङ्क्तिः । विष्टारबृहती । छन्दोनामग्रहण से यहां न हुआ । पटस्य विस्तारः ॥ ८४० ॥

८४१–गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ अ० ८ । ३ । ९५ ॥

गवि और युधि शब्द से परे स्थिर शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । इस सूत्र में जो गवि, सप्तम्यन्त गो शब्द से मूर्द्धन्यादेश का विधान है इस ज्ञापन से समास में गोशब्द से सप्तमी का अलुक् होता है ॥ ८४१ ॥

८४२–विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ अ० ८ । ३ । ९६ ॥

वि, कु, शमि, परि इन से स्थल शब्द के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् । अन्यत्र कुशस्थली । मरुस्थली ॥ ८४२ ॥

८४३–अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ अ० ८।३।९७ ॥

अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कु, शेकु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि, अग्नि इनसे परे स्थ शब्द के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ ८४३ ॥

८४४–वा०–स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥

सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा ॥ ८४४ ॥

८४५–सुषामादिषु च ॥ अ० ८ । ३ । ९८ ॥

सुषामादिक शब्दों में सकार को मूर्द्धन्यादेश होता है । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्षामा । दुष्षेधः, इत्यादि ॥ ८४५ ॥

८४६–एति संज्ञायामगात् ॥ अ० ८ । ३ । ९९ ॥

संज्ञाविषय में एकार परे होतो इण् और गरहित कवर्ग से परे सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी । एकार से अन्यत्र । हरिसक्थम् । संज्ञासे अन्यत्र । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगात् के ग्रहण से यहां न हुआ । विष्वक्सेनः। इण्, कु से अन्यत्र । सर्वसेनः ॥ ८४६ ॥

८४७–नक्षत्राद्वा ॥ अ० ॥ ८। ३ । १०० ॥ ॥

संज्ञा विषय में एकार परे होतो इण् और गकार भिन्न कवर्गवान् नक्षत्र वाची शब्द से परे सकार को मूर्द्धन्य आदेश विकल्प करके हो । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः। भरणिषेणः । भरणिसेनः । गकार के निषेध से यहां न हुआ। शताभिषक्सेनः ॥ ८४७ ॥

८४८–ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ अ० ८ । ३ । १०१ ॥

तकारादि तद्धित परे होतो ह्रस्व से परे सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । तकारादि तद्धित । तर, तम, तय, त्व, तल्, तस्, त्यप् । तर, सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम, सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय, चतुष्टयम् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । त्व, सर्पिष्ट्वम् । यजुष्ट्वम् । तल्, सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस्, सर्पिष्टः । त्यप् आविष्ट्यः । ह्रस्वग्रहण

से यहां न हुआ धूस्तरा। गीस्तरा। तादिग्रहण से यहां न हुआ सर्पिस्सा द्भवति। ताद्धित से अन्यत्र सर्पिस्तर्पयति ॥ ८४८ ॥

८४९—निसस्तपतावनासेवने ॥ अ० ८ । ३ । १०२ ॥

तप धातु परे हो तो अनासेवन अर्थ में निस् के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो। आसेवन (वार २ करना) अर्थ न हो वह अनासेवन कहावे। निष्टपति सुवर्णम्। अग्नि से सुवर्ण को एक वार तपाता है। अनासेवन ग्रहण से यहां न हुआ। निस्तपति पाणिं विष्णुमित्रः ॥ ८४९ ॥

८५०—युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ अ० ८ । ३ । १०३ ॥

तकारादि युष्मत्, तत् और ततक्षुस् परे हों तो सकार को मूर्द्धन्यादेश हो जो वह सकार पाद के मध्य में हो तो। तकारादि युष्मत्। त्वं, त्वां, ते, तव, । त्वं, अग्निष्टं नामासीत्। त्वा, अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि। ते, अग्निष्टे विश्वमानय। तव, अप्स्वग्ने सधिष्टव। तत्, अग्निष्टद्विश्वमापृणाति। ततक्षुस्, द्यावापृथिवी निष्टतक्षुःषु। अन्तःपादग्रहण से यहां न हुआ। नित्यमोत्मनोविदाभूदग्निस्तत् पुनराह जातवेदो विचर्षणिः ॥ ८५० ॥

८५१—यजुष्येकेषाम् ॥ अ० ८ । ३ । १०४ ॥

यजुर्वेद के विषय में तकारादि युष्मद, तत् और ततक्षुस् परे हों तो किन्ही एक आचार्य्यों के मत से सकार को मूर्द्धन्यादेश हो। अर्चिर्भिष्ट्वम्। अर्चिभिस्त्वम्। अग्निष्टेयम्। अग्निस्तेयम्। अग्निष्टत्। अग्निस्तत्। अर्चिर्भिष्टतक्षुः। अर्चिभिस्ततक्षुः ॥ ८५१ ॥

८५२—स्तुस्तोमयोश्छन्दसि ॥ अ० ॥ ८ । ३ । १०५ ॥

किन्हीं एक आचार्यों के मत से वेदविषय में इण् कवर्ग से परे स्तुत और स्तोम शब्द के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो। त्रिभिष्टुतस्य। गोष्टोमंषोडाशिनम्। गोस्तोमं षोडाशिनम् ॥ ८५२ ॥

८५३—पूर्वपदात् ॥ अ० ८ । ३ । १०६ ॥

किन्हीं एक आचार्यों के मत में पूर्वपदस्थ निमित्त से परे वेदविषय में सकार को मूर्द्धन्यादेश हो। द्विषन्धिः। त्रिषान्धिः। द्विसान्धिः। त्रिसन्धिः। मधुष्ठानम्। मधुस्थानम्। द्विषाहस्रं चिन्वीत। इस सूत्र में पूर्वपदमात्र का ग्रहण किया है इस से असमास में भी पूर्वपद से परे सकार को मूर्द्धन्यादेश होता है। त्रिः षमृद्धत्वाय। त्रिः समृद्धत्वाय ॥ ८५३ ॥

८५४—सुञः ॥ अ० ८ । ३ । १०७ ॥

वेदविषय में पूर्वपदस्थ निमित्त से परे सुञ् निपात के सकार को मूर्द्धन्यादेश हो। अभीषुणः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊषुणः ॥ ८५४ ॥

८५५—सनोतेरनः ॥ अ० ८ । ३ । १०८ ॥

इणकवर्ग से परे नकारान्तभिन्न सन् धातुके सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो। गोषाः । नृषाः । नकार के निषेध से यहां न हुआ । गोसनिं वाचमुदीरयन् ॥ ८५५ ॥

८५६—सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ अ० ८ । ३ । १०९ ॥

पृतना और ऋत से परे सह धातु के सकार को मूर्द्धन्य आदेश हो । पृतनाषाहम् ऋताषाहम् । अन्यत्र । विश्वसाट् । चकार अनुक्त समुच्चय के लिये है इस से ऋतीषहम् । यहां भी मूर्द्धन्य होता है ॥ ८५६ ॥

८५७—न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥अ०८।३।११०

जिस से रेफ परे हो उस सकार को तथा सृपि, सृजि, स्पृशि, स्पृहि और सवनादिकों के सकार को मूर्द्धन्य आदेश न हो विस्रंसिकायाः काण्डं जुहोति। विस्रब्धः कथयति । सृपि, पुराक्रूरस्य विसृपः ।सृजि, वाचो विसर्जनात् । स्पृशि, दिविस्पृशम् । स्पृहि निस्पृहं कथयति । सवनादि, सवने सवने । सूते सूते । इत्यादि । इस सूत्र में जो 'अश्वसनि, शब्द का ग्रहण किया है इस ज्ञापन से अनिणन्त से भी परे सकार को मूर्द्धन्यादेश होता है । जैसे । जलाषाहम् । अश्वषाः ॥ ८५७ ॥

८५८—सात्पदाद्योः ॥ अ० ८ । ३ । १११ ॥

सात् और पदादि सकार को मूर्द्धन्य आदेश न हो । सात, अग्निसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादि, दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥ ८५८ ॥

८५९—सिचो यङि ॥ ८ । ३ । ११२ ॥

यङ् परे हो तो सिच् के सकार को मूर्द्धन्यादेश न हो । सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते । यङ्ग्रहण से यहां न हुआ । अभिषिषिक्षति ॥ ८५९ ॥

८६०—सेधतेर्गतौ ॥ अ० ८ । ३ । ११३ ॥

गति अर्थ में वर्त्तमान सेधति के सकार को मूर्द्धन्यादेश न हो । अभिसेधयति गाः। परिसेधयति गाः । गतिग्रहण से यहां निषेध न हुआ । प्रतिषेधयति गाः ॥ ८६० ॥

८६१—प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ अ० ८ । ३ । ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध और निस्तब्ध ये मूर्द्धन्यादेश प्रतिषेध के लिये निपातन हैं। प्रतिस्तब्धः। निस्तब्धः॥ ८६१ ॥

८६२—सोढः ॥ अ० ८। ३। ११५ ॥

• सोढ् के सकार को मूर्द्धन्य आदेश न हो 'सोढ्' यह सह धातु का होता है। परिसोढः। परिसोढुम्। परिसोढव्यम्। सोढ्ग्रहण से यहां न हुआ। परिषहते॥ ८६२॥

८६३—स्तम्भुसिवुसहां चङि॥ अ० ८। ३। ११६॥

चङ् परे होतो स्तम्भु, सिवु और सह के सकार को मूर्द्धन्यादेश नहो। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात्।महाभास्य ८। ३। ११६। स्तम्भु, सिव, सह इन को उपसर्ग से जो प्राप्ति है उसका निषेध हो किन्तु अभ्यास से जो प्राप्ति उसका न हो स्तम्भु, पर्य्यतस्तम्भत्। अभ्यतस्तम्भत्। सिवु, पर्य्यसीषिवत् न्यसीषिवत्। सह, पर्यसीषहत्। व्यसीषहत्॥ ८६३॥

८६४—सुनोतेः स्यसनोः॥ अ० ८। ३। ११७॥

सुनोति के सकार को मूर्द्धन्यादेश नहो। स्य और सन् परे हो तो। अभिसोष्यति। परिसोष्यति। अभ्यसोष्यत्। पर्यसोष्यत्। स्य सन् ग्रहण से यहां न हुआ। सुषाव॥ ८६४॥

८६५—सदेः*परस्य लिटि॥ अ० ८। ३। ११८॥

लिट् परे होतो अभ्यास से परे सद के सकार को मूर्द्धन्य आदेश नहो। अभिषसाद। परिषसाद। निषसाद। विषसाद॥ ८६५॥

८६६—वा०—सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानम्॥

लिट् परे होतो सद् धातु के प्रतिषेध में स्वञ्ज के पर सकार को भी मूर्द्धन्यादेश का प्रतिषेध कहना चाहिये।परिषस्वजे। परिषजाते॥ ८६६॥

८६७—निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वाच्छन्दसि॥ अ० ८।३।११९॥

वेदविषय में नि, वि, अभि इन उपसर्गों से परे अट् का व्यवधान हो वा न हो तो सकार को मूर्द्धन्य आदेश विकल्प करके हो। न्यषीदत् पिता नः। व्यषीदत्।

---

* (सदेः) इस सूत्र में काशिकाकार ने ष्वञ्ज धातु को भी मिलाकर मूल सूत्र का अन्यथा पाठ (सादिष्वञ्जोः परस्य लिटि) करके व्याख्यान किया है यह उनका व्याख्यान अनादरणीय है क्योंकि ष्वञ्ज धातु के लिये तो महाभाष्य में वार्तिक ही पढ़ा है।

व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥ ८६७ ॥

इति षत्वप्रक्रिया समाप्ताः ॥

॥ अथणत्वप्रक्रिया ॥

८६८—रसाभ्यां नो णः समानपदे ॥ अ० ८ । ४ । १ ॥

रेफ और षकार से परे नकार को णकारादेश हो यदि निमित्त और निमित्ती एक पदस्थ हों तो । अवगीर्णम् । अवगूर्णम् ।कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । समानपद ग्रहण से यहां न हुआ । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इस सूत्र में षकारग्रहण अगले सूत्रों के लिये है क्योंकि षकार से परे नकार को णत्वादेश ष्टुत्व से भी हो जाता है। रषाभ्यां णत्वो ऋकारग्रहणम् । महाभाष्यम् ८ । ४ । १ र और ष से परे णत्वादेश-विधान में ऋकार का भी ग्रहण करना चाहिये । मातॄणाम् । पितॄणाम् । अथवा क्षुभ्रा-दिगण में जो नृनमन और तृप्नोति शब्दका पाठ है इस ज्ञापन से भी ऋकार से परे नकार को णत्वादेश होता है ॥ ८६८ ॥

८६९अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥ अ० ८ । ४ । २ ॥

अट्, कु, पु, आङ्, नुम् इन से व्यवधान में भी रेफ षकार से परे नकार को णकारादेश होता है । अट्, कुरुणा । गुरुणा । किरिणा । गिरिणा । कवर्ग, अर्केण मूर्खेण । पवर्ग, दर्पेण । रेफेण । गर्भेण। कर्मणा ।चर्मणा। । वर्मणा । आङ्पर्याणद्धम् । अट्ग्रहण से भी आङ्व्यवाय में सिद्ध था फिर आङ् ग्रहण (पदव्यवाये च) इस प्रति-षेध के बाधने के लिये है । नुम् बृंहणम् । बृंहयणीम् । यहां नुम्ग्रहण अनुस्वार का उपलक्षणमात्र है । इस से उक्त (बृंहणम्, बृंहणीयम्) उदाहरणों में नुम् के अभाव में अनुस्वार के व्यवधानसे णत्वादेश होता है । नुम्केहोते भी जहां अनुस्वार नहीं होता वहां नहीं होता है । प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयम् ॥ ८६९ ॥

८७०—पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः ॥ अ० ८ । ४ । ३ ॥

संज्ञा विषय में गकारभिन्न पूर्वपदस्थ निमित्त से परेनकार को णकारादेश हो । द्रुणसः । खरणसः । शूर्पणखा । संज्ञा से अन्यत्र । चर्मनासिकः । अगग्रहण से यहां न हुआ । ऋगयनम् ॥ ८७० ॥

८७१—वनंपुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥

अ० ॥ ८ । ४ । ४ ॥

संज्ञाविषय में, पुराग, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा, अग्रे, इन्हीं पूर्वपदों से परे वन शब्द के नकार को णकारादेश हो औरों से न हो। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। शारिकावणम्। कोटरावणम्। अग्रेवणम्। औरों से न हो। जैसे। कुबेरवनम्। शतधारवनम्। असिपत्रवनम्॥ ८७१॥

८७२–प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ अ० ॥ ८ । ४ । ५ ॥

संज्ञा वा असंज्ञा विषय में प्र, निर, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा इन से परे वन शब्द के नकार को णकारादेश हो। प्रवणे यष्टव्यम्। निर्वणे प्रतिधीयते। अन्तर्वणम्। शरवणम्। इक्षुवणम्। प्लक्षवणम्। आम्रवणम्। कार्ष्यवणम्। खदिरवणम्। पीयूक्षावणम्॥ ८७२॥

८७३–विभाषौषधि*वनस्पतिभ्यः ॥ अ० ॥ ८ । ४ । ६ ॥

निमित्तवान् ओषधि और वनस्पति वाचक जो पूर्वपद उन से परे वन शब्द के नकार को णकारादेश विकल्प करके हो। ओषधि, दूर्वावणम्। दूर्वावनम्। मूर्वावणम्। मूर्वावनम्। वनस्पति, शिरिषिवणम्। शिरीषवनम्। बदरीवणम्। बदरीवनम्। द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्। महाभाष्य० ८।४।६। दो अक्षर और तीन अक्षर वाले ओषधि वनस्पतियों से हो औरों से न हो। देवदारुवनम्। भद्रदारुवनम्॥८७३॥

८७४–वा०–इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

इरिकादिकों से परे नकार के णत्वादेश का प्रतिषेध कहना चाहिये। इरिकावनम्। तिमिरिकावनम्॥ ८७४॥

८७५–अन्होऽदन्तात् ॥ अ०॥ ८ । ४ । ७ ॥

निमित्तवान् अदन्त जो पूर्वपद उस से परे अन्ह के नकार को णकारादेश हो। पूर्वाह्णः। अपराह्णः। अदन्तग्रहण से यहां न हुआ। निरन्हः। अन्ह के ग्रहण से यहां न हुआ। दीर्घान्ही ॥ ८७५॥

*उद्भिजाः स्थावरास्सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः। ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ १ ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥२॥ मनुस्मृतिअध्याय० १ श्लो० ४७ ॥

८७६—वाहनमाहितात् ॥ अ० ॥ ८ । ४ । ८ ॥

आहितवाची निमित्तवान् पूर्वपद से परे वाहन शब्द के नकार को णकारादेश हो । यहां गाड़ी आदि में भर के जो वस्तु ले चलें उस का ग्रहण आहित शब्द से है । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् । आहित ग्रहण से यहां न हुआ । दाक्षिवाहनम् । गर्गवाहनम् । यहां गमनक्रिया नहीं विवक्षित है ॥ ८७६ ॥

८७७—पानं देशे ॥ अ० ॥ ८ । ४ । ९ ॥

देश अभिधेय हो तो पूर्वपदस्थ निमित्त से परे पान शब्द के नकार को णकारादेश हो । पीयत इति * पानम् । जो पियाजाय वह पान कहावे । क्षीरं पानं येषान्ते क्षीरपाणाःउशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीर पाणाबाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । इन उदाहरणों में मनुष्याभिधान से भी देशाभिधान की प्रतीति होती है । देशग्रहण से यहां न हुआ । दाक्षिपानम् ॥ ८७७ ॥

८७८—वा भावकरणयोः ॥ अ० ॥ ८ । ४ । १० ॥

पूर्वपदस्थ निमित्त से परे भाव और करण में जो पान शब्द उस के नकार को णकारादेश हो । भाव, क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । कषायपानम् । कषायपाणम् । करण, क्षीरपाणः । क्षीरपानः । कमण्डलुः ॥ ८७८ ॥

८७९—वा०—वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥

वाप्रकरण में गिरिनद्यादि कों की गणना करना चाहिये । गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रणितम्बा । चक्रानितम्बा ॥ ८७९ ॥

८८०—प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ अ० ॥ ८ ।४।११ ॥

पूर्वपदस्थ निमित्त से परे प्रातिपदिकान्त नुम् और विभक्तिस्थ नकार को णकारादेश हो । प्रातिपदिकान्त, माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुम्, माषवापाणि । माषवापानि । विभक्ति, माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेन । व्रीहिवापेण । पूर्व पद के अधिकार से उत्तरपद का प्रातिपदिकस्थ अन्त्य जो नकार है उस को णत्वादेश विधान है । इस से यहां नहीं होता । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । दत्तभगिनी । और जब यह वाक्य हो । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोऽस्यास्तीति, गर्गभगिणी । तब (८८३)

*यहां (कृत्यल्युटोबहुलम्) इस सूत्र से कर्म में ल्युट् है ॥